

A kötet az első világháború után Csehszlovákiához került felvidéki zsidóság társadalomtörténetéhez kíván hozzájárulni. Arra a kérdésre keres választ, hogy milyen hatásokkal jártak az új állami, politikai és társadalmi feltételek a košicei-kassai zsidóság csoporttudatára: folytatódott-e a dualizmusban kiteljesedő asszimilációs folyamat az első csehszlovák köztársaság keretei között is, vagy megtorpant és új irányokat vett?

A Monarchia széthullásakor a kassai zsidóság választási kényszerhelyzetbe került, azonban nem az asszimiláció és a disszimiláció, hanem a különböző nemzeti lojalítások között kellett választania. A népszámlálások, az iskoláztatás, a politikai attitűdök és a vegyes házasságok kvantitatív elemzése azt mutatja, hogy a kassai zsidóság szakított az asszimiláció-disszimiláció nacionalista dilemmájával, és a lojalitáscsere, illetve a csehszlovák társadalomba történő integráció mellett az elkülönülés, a helyi és regionális azonosság identitáspolitikáit is kialakíthatta. Bár megőrizte kötődéseit a magyar nyelvhez és kultúrához, magyar nemzeti identitásában megtört: a két világháború közötti magyarországi keresztény kurzus antiszemitizmusa egykori nemzetétől eltávolította.

A röpke két évtized alatt e folyamatnak csupán első fázisai mutathatók meg - a holokauszt tragédiája kiteljesedésüket egyszer s mindenkorra megakadályozta.

ISBN 80-8062-222-1

9 788080 622220

FELEMÁS ASSZIMILÁCIÓ
KOVÁCS ÉVA

FELEMÁS ASSZIMILÁCIÓ

A kassai zsidóság a két világháború között
(1918–1938)

KOVÁCS ÉVA

KOVÁCS ÉVA

FELEMÁS ASSZIMILÁCIÓ

A kassai zsidóság a két világháború között
(1918–1938)

NOSTRA TEMPORA, 9.

Sorozatszerkesztő
Tóth Károly

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
Forum Minority Research Institute
Somorja – Šamorín

Kovács Éva

FELEMÁS ASSZIMILÁCIÓ

A kassai zsidóság a két világháború
között (1918–1938)

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Lilium Aurum Könyvkiadó
Somorja–Dunaszerdahely
2004

© Kovács Éva
© Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004
ISBN 80-8062-222-1

TARTALOM

Bevezető: A kutatás jellege, módszerei, forrásai	9
Kutatási hipotézisek	13
I. Asszimiláció vagy disszimiláció?	25
II. Iskoláztatási stratégiák a kassai zsidóság körében	51
III. Az etnikailag vegyes házasságok alakulása Kassán 1920–1938 között	79
IV. A politikai attitűdök mint a nemzeti azonosságtudat mutatói	93
Összefoglalás	123
Utószó egy 10 évvel ezelőtt keletkezett értekezéshez, avagy az asszimiláció ellentmondásai	127
Hivatkozott irodalom	137
Melléklet	139
Az interjúk elé	141
Silber Jenő	143
Dr. Sarlós Gábor	147
Háber Nándor	153
Vass János	159
G.-né Weiss Erzsébet	173
Válogatott bibliográfia	181

KÖSZÖNETET mondok mindazoknak, akik dolgozatom megírásában a segítségemre voltak: a kassai és a pozsonyi levéltárosoknak, Salamon Pálnak, Rapos Istvánnak, Josef Kirstnek, Michal Potemrának és Varga Sándornak, akik nélkül a levéltári dokumentumokhoz talán hozzá sem férhettem volna; Püspöki Nagy Péter pozsonyi történésznek, aki kutatási tapasztalatait megosztotta velem; Szabó Miklósnak, Kovács Andrásnak és Melegh Attilának, akikhez kutatási problémáimmal mindig fordulhattam; végül, de nem utolsósorban Juhász Gyula professzornak, akinek személyes és intézeti támogatása nélkül e dolgozat nem születhetett volna meg.

Budapest, 1993. nyara

Bevezető

A kutatás jellege, módszerei, forrásai

Ez a dolgozat nem történészi munka, nem kívánja sem a csehszlovákiai, sem szűkebben a kassai zsidóság két világháború közötti történetét felvázolni: a történetiség csak a vizsgálat kontextusát adja.

Kérdésfeltevéseit és az alkalmazott módszereket tekintve munkám *történeti szociológiai jellegű esettanulmány*, melynek az volt a célja, hogy a dualizmus kori magyarországi zsidó asszimilációs folyamatok 1920 utáni „folytatását”, más állami, politikai és társadalmi keretek közötti jellemzőit feltárja. Pontosabban azt, hogy mi történt az egykor Magyarországhoz tartozó Kassának az asszimilációs folyamatban már előrehaladott zsidóságával a két világháború között: hogyan illeszkedett be az új államközösségbe, és ez milyen hatással volt etnikai azonosságtudatára.

Kassa kiválasztását több szempont is indokolta. Először is az, hogy a kassai zsidóság 1910-re erősen asszimilálódott, a zsidó népesség négyötöde magyar anyanyelvűnek vallotta magát, és jelentős szerepet töltött be a város gazdasági és kulturális életében. Másodszor – más szlovákiai városokkal ellentétben, amelyekben az ortodoxia volt az uralkodó irányzat (pl. Pozsony) – Kassán az ortodoxia és a neológia nagyjából azonos súllyal képviselte a zsidó felekezeti életet, és ez az arány az 1920 utáni tömeges ortodox zsidó bevándorlással sem változott meg jelentősen.

A várostörténeti elemzések a XIX. század elejére „erős piacközponti funkciót betöltő” városként (Bácskai 1988), a XIX.

és a XX. század fordulójára „teljes értékű regionális centrumként” (Beluszky 1990) jellemzik a városhierarchia csúcsán álló Kassát – hangsúlyozva a kezdetben távolsági kereskedelemmel foglalkozó, a századfordulóra a gazdasági élet minden ágában élen járó zsidó népességnek a polgárosodásban vitt szerepét. Mindezek alapján fenti kutatási témámhoz megfelelő terepnek kínálkozott Kassa.

A kutatás legfontosabb módszerül a társadalmi, a vallási, az etnikai csoportok közötti távolság mérésére használt egyes *indikátorok statisztikai elemzése* szolgált.¹ Ilyen indikátorok az anyanyelvi, az iskoláztatási, a vegyes házassági, a felekezeti áttérési, a szakmai mobilitási, valamint a lakóhelyi szegregációs mutatók, és ekként fogtam fel a politikai életben megmutatkozó társadalmi interakció mértékét és irányát jól tükröző választási adatokat is.

A lehetséges indikátorok közül forrásszűke miatt négyet vizsgálok e dolgozatban:

Az anyanyelvi, illetve nemzetiségi változások mutatója. Ennek elsődleges kvantitatív forrásai az 1910–1941 közötti népszámlálási adatok (beleértve egyes demográfiai adatokat is), elsődleges kvalitatív forrásai pedig a korabeli sajtódokumentumok, statisztikai tanulmányok, levéltári dokumentumok. Az eredeti összeíróvek tervezett feldolgozását az akkori és a jelenlegi csehszlovák illetve szlovák levéltári szabályok nem tették lehetővé (a kutatást 1986–1990 között végeztem).

Az iskolai szegregáció mérésének alapjául a beiratkozási naplók szolgáltak, melyekből egy statisztikailag elemezhető adatbázist állítottam elő. Emellett a húszas évekre rendelkezésemre álltak állami statisztikák, és egyes iskolák levéltári dokumentumai, a korabeli sajtóanyag, valamint korabeli és jelenkori statisztikai tanulmányok is.

A vegyesházasság-mutató előállítására az állami anyakönyvekből vett minta alapján történt, ezeknek az adatoknak az egyházi anyakönyvekkel való egybevetésére nem volt lehetőségem. Ahol lehetett, ott felhasználtam a csehszlovákiai és a magyarországi hivatalos statisztikai adatokat, valamint a másodlagos források közül a zsidó vegyes házassági trendeket

tárgyaló szociológiai tanulmányokat. Mindazonáltal ennél az indikátornál voltak a legnehezebben elérhetők a források; az egyházi anyakönyvek megsemmisülése, illetve kutatási tilalma folytán a vegyesházasság-mutatót finomító ki- és betérési adatokat nem tudtam összegűjteni.

A *politikai attitűdök* vizsgálatához elsősorban a korabeli sajtóból sikerült megfelelő adatbázist létrehoznom, adataimat, ahol lehetett (parlamenti választásoknál), a hivatalos statisztikai kimutatásokkal ellenőriztem. A választási eredmények (az egyes nemzeti-kisebbségi pártokra leadott szavazatok arányai) lehetővé tették, hogy a népszámlálásokat statisztikai úton is teszteljem. További forrásoknak számítottak a röplapok, a plakátok, a korabeli sajtó és a politikai irodalom, valamint az 1945 után keletkezett történelmi tanulmányok.

Mind a négy indikátor elemzéséhez, valamint kutatási hipotéziseim megfogalmazásához felhasználtam a még élő egykori kassaiakkal általam készített *életútinterjúkat*. Magukat az interjúkat kvantitatív módszerekkel nem elemeztem, mert mindössze tizenhat kassai származású zsidót sikerült felkutatnom. Az interjúk kvalitatív elemzése is számos nehézségbe ütközött. Interjúalanyaim nem reprezentálják a két világháború közötti Kassa zsidó társadalmát, ezáltal annak csak egyes rétegeiről nyerhetünk árnyaltabb képet. Többségük idős, összetört, beteg ember (néhányan azóta meg is haltak) – egy letűnt generáció utolsó túlélői, emlékezetük határai egyben az interjúlehetőségek határait is jelentik. Továbbá, mivel egy, a holokausztot túlélő generáció beszél életének a holokausztot megelőző időszakáról, szükségszerűen és nem szándékoltan is maga a holokauszt a legfőbb viszonyítási pont, „ahhoz képest” történtek az „azelőttiek”. Ezáltal a csehszlovák első republika általában a monarchiabeli „boldog békeidőkhöz” hasonló nosztalgikus jelentést kap; a húszas-harmincas években történt egyéni kudarcok, az új politikai rendszer működéséről, az új társadalmi viszonyokba való beilleszkedésről szerzett rossz tapasztalatok az „az mégiscsak egy polgári demokrácia volt” utólagos megítélésében hangsúlytalanabbá, jelentéktelenebbé (ezáltal az életutakból nehe-

zebben rekonstruálhatóbbá) válnak. Mindemiatt az interjúkat a dolgozat végén mellékletként közlöm.

Jegyzet

- 1 Ilyen kutatásokat végzett a magyarországi zsidóságra Karády Viktor, Kovács András, a gazdasági elit körében a zsidóság szegregációjára Lengyel György (lásd Válogatott bibliográfia).

Kutatási hipotézisek¹

„Az az igazság, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok és nemzetközi is vagyok! (...) És nézzétek ezeket az asszimilált zsidókat: egyik nacionalistább, mint a másik, de nini, mind radikális, mind szocializmusra hajló. (...) A felületes magyar érzésnek a hűhós magyarkodás mögött lerakódott vékony homokját persze könnyen elfújhatja most rólunk az idő vihara. Bizony, ez a felületes homokréteg az új országok zsidó magyarságában előbb-utóbb könnyen átcserélődhet egy szlovák vagy horvát homokrétegre. De bár semmi ok sincs rá, hogy új államunkkal szemben nem legyünk lojálisak, a magyar jellegünknek ez a máról holnapra való kicserélése mégis renegátság volna. Ha bőr is csak rajtunk a magyarságunk, az ember a bőrét sem adja egykönnyen, s a vedlésnek oly gyors végrehajtása nemcsak erkölcsi, hanem technikai lehetetlenség is. A fejlődés azonban könnyen ezt eredményezheti, különösen az ilyen kurzusos világban. (...)

S aki még most is kételkedik benne, annak kísértetiesen is bebizonyítjuk, hogy dupla bőrünk van: üsd előttünk a magyart, és fáj... Üsd a zsidót, és még jobban fáj. Mi duplán tudunk fájni.”

(Koral Álmos /=Komlós Aladár/
Zsidók a válaszüton, Eperjes, 1921)

A magyarországi zsidóság már feltárt társadalomtörténete² 1920-ig a történelmi országrészen lezajlott folyamatokat, 1920 után pedig csak a trianoni Magyarországon lejátszódott változásokat vizsgálta. Nincs feldolgozva az első világháborút lezáró békeszerződések alapján elcsatolt területekhez került zsidóság története. Miközben a kisebbségbe került romániai, jugoszláviai, szlovákiai és burgenlandi magyarság két világháború közötti társadalomtörténete az 1980-as évekre a térséggel foglalkozó történeti, történeti szociológiai vizsgálatok kö-

zépontjába került, sem ezekben a kutatásokban, sem a magyarországi zsidóság asszimilációjának, e folyamat két világháború közötti jellemzőinek feltárásakor nem esett szó az egykor a történelmi Magyarországhoz tartozó területek zsidóságról. Emiatt az alábbi két kérdés mindmáig megválaszolatlan:

Milyen része volt a zsidóságnak a magyar kisebbségek két világháború közötti történetében?

Milyen hatásokkal jártak a megváltozott állami, politikai és társadalmi feltételek a zsidóság identitására: folytódott-e a dualizmus időszakára jellemző asszimilációs folyamat, vagy megtorpant és új irányokat vett?

A magyarországi zsidóság asszimilációját egészen a legutóbbi időkig Bibó István a Zsidókérdés Magyarországon 1945 után című tanulmányának fogalmai segítségével (Hánák szerk. 1984), illetve azok további finomításával jellemezték a témával foglalkozó történészek, szociológusok (Karády–Kemény 1978, Kovács–Papp 1987). Az asszimiláció folyamatát összegző tipológiák általában az asszimilációnak történetileg három lépcsőfokát különítik el: 1.) megtelepedés (integráció), 2.) kétnyelvűség (akkulturáció), 3.) beolvadás (asszimiláció). Ezeknek a tipológiáknak az az egyik sajátossága, hogy az asszimilációt egyirányú folyamatként mutatják be, ahol a kisebbség (a zsidóság) *hasonul* a többséghez. A magyarországi zsidóság társadalomtörténetét feltáró empirikus kutatások³ ezzel szemben azt mutatták, hogy a zsidóság asszimilációja egyáltalán nem volt egyirányú folyamat. A történeti szociológiai vizsgálatok számára tehát nem bizonyult igazán termékenynek az előbb vázolt tipológia.

Az új asszimilációs elméletek már a csoportok közötti kölcsönhatást hangsúlyozzák. E fogalomalkotási kísérletek közül témám szempontjából előremutató Karády Viktornak A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben című esszé-tanulmánya (Karády 1989). A zsidóság asszimilációjában szerinte elsősorban nem a hasonulás a társadalmi szereplők cselekvését meghatározó fő vonás, hanem a zsidóságnak „az uralkodó elittel való kölcsönhatásából származó új kultúrjegyek megte-

remtése” (kiem. tölem), amely a zsidóság és az uralkodó elit „egymással kialakított kapcsolatrendszerének hatásmechanizmusaként” értelmezhető. Így az asszimiláció már nem egyirányú folyamatot, hanem közösen létrehozott kultúrjegyek, társadalmi érintkezési normák, egy új minőség (kultúra, magatartásformák stb.) megteremtését jelenti. A magyarországi zsidóságnál maga az *asszimilációs hasonulás* az asszimiláció részeként, elsősorban nyelvi és kulturális téren volt jelentős, de ott is *kreatív* jellegű maradt.

Karády szerint az asszimilációs kreativitás (a nyelvi megmagyarosodás, a magyar kultúra befogadása és alakítása) alapja a magyar politikai elit és a zsidóság között létrejött „társadalmi szerződés” volt. Ebben a „társadalmi szerződésben” találkozott össze az uralkodó elit modernizációs deficitje a zsidóság nagyfokú modernizációs készségével; vagyis az uralkodó elitet a szerződés megkötésében érdekeltté tette „a polgárosulásra és/vagy annak legalább ideológiai-politikai támogatására kész rétegeknek a polgárosulásra való nagyfokú képtelensége”. A magyarországi zsidóság részéről megnyilvánuló modernizációs képesség és készség elsősorban a korábbi (a XIX. század második fele előtti) politikai, gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság nem szándékolt következménye volt, s a zsidó népesség nagyfokú földrajzi mobilitásában, racionális mobilitási stratégiáiban, a mozgótöke-tulajdon kialakulásában, a vállalkozói készség felerősödésében és a racionális vállalkozói etosz kialakulásában öltött testet.

A XIX. század derekán meginduló asszimiláció látványos és gyors volt az asszimilációs társadalmi szerződés miatt: az uralkodó elit „betartotta” a játékszabályokat (1840-ben megengedték a zsidók városba költözését, az 1850-es évektől megnyílt az agrárszféra a zsidó bérlokk, mezőgazdasági vállalkozók számára, 1867-ben megszületett az emancipációs törvény, 1895-ben pedig a vallási recepció), a zsidóság egy jelentős része pedig rugalmasan reagált a változásokra. Az 1868-as zsidó kongresszussal és a reformzsidóság kiválásával megindult a felekezeten belüli szekularizáció; az asszimilációs folyamatban a zsidóság mobilizálta belső művelődési

tökéjét, ez elsősorban és tömegesen a túliskoláztatásban nyilvánult meg.

A gyors és látványos asszimiláció ellentmondásai azonban már a század végére láthatóvá váltak. Ezek jórészt magából a magyarországi modernizációnak és a polgárosodásnak az ellentmondásaiból származtak (Erdei 1980, Leopold 1988), és a zsidóság státuskompenzációs törekvéseiben (így a kikeresztelkedésben, a vegyes házasságokban és a nemesi címek iránti vonzalomban) érhetők tetten. Az asszimiláció ellentmondásait az 1880-as években megjelenő, majd visszavisszatérő politikai antiszemitizmus tovább mélyítette. Ennek a politikai antiszemitizmusnak éppen az volt a sajátossága, hogy a már asszimilált zsidóság ellen irányult, ezért asszimiláció- és emancipációellenes volt. Az asszimiláció útján járó zsidóság számára a politikai antiszemitizmus megléte azt jelentette, hogy társadalmi helyzete hosszú távon is bizonytalan. Ez a körülmény a folytatódó asszimiláció ellenére életben tartotta a zsidó azonosságtudat megőrzésének és újrateremtésének mechanizmusait, melyek elsősorban a csoportssolidaritáson keresztül nyilvánultak meg.

1920-ra a zsidóság körében lejátszódott és a fenti értelemben vett asszimilációs folyamat a „kemény” szociológiai mutatók tekintetében nagyjából befejezettnek tekinthető. A zsidóság elhagyta nyelvét, és megtanulta a magyar nyelvet, a többség magyar anyanyelvűnek vallotta magát, sőt egyes nemzeti-ségi területeken maga is asszimiláló (magyarosító) tényezővé vált (Karády 1990b). Elsajátította és formálta a társadalmi érintkezési szabályokat, szokásokat, s az asszimiláció során új és modern kultúrjegyek megteremtéséhez járult hozzá – betöltötte a polgárosodás során keletkezett társadalmi „repedéseket”, és a magyarországi modernizáció egyik legfőbb hordozójává lett. Ez az asszimiláció azonban úgy ment végbe, hogy a zsidóság egy jelentős része (még a neológok között is) valamilyen formában zsidó azonosságtudatát (vagy annak egyes elemeit) is megőrizte. A már asszimilálódott zsidóságot leginkább a *kettős kötődéssel* lehet jellemezni.

Az első világháború és az azt követő események (a forradalmak és a területvesztés) gyökeres fordulatot hozott az asz-

szimulációs „társadalmi szerződésben” is. Az uralkodó elitnek – bár a magyarországi zsidóság modernizációs képességére továbbra is igényt tartott – már nem volt szüksége arra, hogy az államalkotó magyarság többségi voltát a zsidóság asszimilációjának szorgalmazásával is fenntartsa. A nemzetiségi területek elcsatolásával Magyarország nemzetiségileg többé-kevésbé homogén állammá vált. Az asszimilációs „társadalmi szerződés” egyensúlya ezáltal megbillent: a zsidósággal szemben támasztott modernizációs igényeket már nem egy liberális (ezáltal felekezeti és nemzetiségi szempontból toleráns) uralkodó elit fogalmazta meg, hanem egy konzervatív, antidemokratikus politikai vezetés, amelynek egyik sajátossága épp a hol hevesebben, hol enyhébben képviselt politikai antiszemitizmus lett (Szabó 1989).

A Horthy-korszak társadalomtörténetének ide tartozó vonulatát tehát sarkítva a zsidóság és az ellene irányuló diszkriminációs törekvések történeteként is felfoghatjuk. Ugyanez az időszak másfelől viszont a folytatódó asszimiláció történetének is tekinthető, hiszen az ismert szociológiai mutatók a két világháború közötti korszakra nézve is a zsidóság további asszimilációját jelzik.

Ezzel szemben egészen más társadalmi és politikai körülmények határozzák meg azt az 1920-ban Csehszlovákiához csatolt, új „erőtérbe” került felvidéki zsidó népességet, amely társadalomtörténeti előzményeit nézve hasonló utat járt be, mint a történelmi Magyarország belső területeinek zsidósága – az asszimiláltság fokának tekintetében is. A szlovákiai (és szűkebben a kassai) zsidóság két világháború közötti társadalomtörténete eltér a magyarországitól:

A masaryki korszak ebből a szempontból *sem* a zsidóság és az ellene irányuló diszkriminatív törekvések története, *és nem csak* a zsidóság folytatólagos asszimilációjának a története, mint Magyarországon.

A felvidéki, többségében magyar anyanyelvű zsidóság körülményei 1920-szal gyökeresen megváltoztak, a Csehszlovák Köztársaság létrejöttével megteremtődött új jogi, politikai és társadalmi feltételek kihatottak az ott élők etnikai identitására is. Alapvető különbség a két politikai berendezkedés kö-

zött az, hogy Csehszlovákiában *nem volt antiszemita* a politikai rendszer 1920–1938 között, sőt Csehszlovákia volt az egyetlen olyan utódállam, ahol legalábbis kísérletet tettek a nyugati polgári demokráciákhoz hasonló politikai berendezkedés kialakítására. Tudvalevő, hogy egyes szlovák politikai és értelmiségi körök populáris antiszemita nézeteket vallottak, ezek a nézetek azonban nem jelentek meg politikai programjaikban, a politikai nyilvánosságban. A masaryki liberális, demokrata értékek térhódításának köszönhetően egészen az 1930-as évek közepéig Csehszlovákiában *politikai antiszemitizmusról* nem beszélhetünk.

Magyarországon ezzel szemben antiszemita politikai rendszer épült ki, a Horthy-korszak első éveire fűződnek az 1919–20-as pogromok és a numerus clausus törvény. A szlovenszkói zsidóságra a magyarországi politikai változások drasztikusan hatottak és bizonyos disszimilációt is előidézték: a magyar érzelmű zsidóság eltávolodott, elidegenedett attól az „anyaországtól”, ahol a politikai vezetés nem hogy nem tud gátat vetni a szélsőséges antiszemita megnyilvánulásoknak, hanem maga hoz diszkriminációs törvényt. A kulturális elszigeteltség tovább fokozta a távolságot: az 1920-as évek elején szinte nem jutott át a határon magyarországi sajtó, a „hazai” híreket elsősorban a Prágai Magyar Hírlap közvetítette, a lap liberális, de a csehszlovák politikai vezetés felé kellőképpen lojális szemszögekből.

Jelentős változások álltak be a zsidóság etnikai státusa tekintetében is. A csehszlovák alkotmány a Monarchiában csupán felekezeti csoportként számon tartott izraelita népességet *nemzetiségi jogosítványokkal is felruházta*. A zsidóság nemzetiségként való felfogásában egyaránt benne rejtett a magyar etnikumtól való eltávolodás és a zsidó nemzeti öntudatra ébredés lehetősége is. Azonban önmagában az, ha valaki a nemzetiségi hovatartozás tekintetében formálisan vállalta, hogy zsidónak vallja magát (pl. a népszámlálásokkor, a letelepedéskor, a munkába álláskor stb.), nem feltétlenül jelentette a zsidó nemzeti azonosságtudat meglétét – különösen akkor nem, ha olyan egyszeri, gyakran politikai aktusról

(az államhoz fűződő lojalitás kinyilvánításáról) volt szó, amelynél ez a vállalás kézzelfogható társadalmi előnyökkel járt.

A Csehszlovák Köztársaság megalakulásával az egykori Felvidéken is természetszerűleg megváltoztak az etnikai erőviszonyok. Egyfelől többségi etnikai csoport lett a cseh és a szlovák nemzetiség, az addig államalkotó magyar nemzetiség pedig létszámát és politikai súlyát tekintve is csak egy kisebbséggé vált a többi (német, morva, ruszin, lengyel stb.) mellett, és a többségében magyar ajkú zsidósággal mint önálló, külön nemzetiséggel is szembe találhatta magát. Másfelől viszont a közös és egyenrangú kisebbségi feltételek a magyarok, a németek, a ruszinok, a lengyelek és a zsidók között közös sorsként is megjelenhettek: ez bizonyos esetekben erősíthette a regionális identitást, a közös térséghez, városhoz, annak kultúrájához és tradícióihoz való kötődést – ezt a korszakban „öslakos”-identitásnak is nevezték. Ebben az értelemben tehát a korábbi asszimiláció folytatásának lehetünk tanúi, amely azonban más szempontból disszimilációként is felfogható: a helyi magyar etnikum és a zsidóság közötti sorsközösség felerősödése a magyar nemzettől való eltávolodással is együtt járhatott.

Eltérést jelentett a magyarországi és a csehszlovákiai feltételek között az is, hogy a zsidóságra Szlovenszkon *nem nehezedett asszimilációs nyomás*. A cseh túlsúlyú politikai vezetés arra törekedett, hogy a zsidósággal – Karády terminológiájával élve – „disszimilációs társadalmi szerződést” kössön. Rögtön felismerte, hogy a szlovensztkói zsidóság a múltban nem asszimilálódott a csehek felé, de lehet akár nem magyar is, csak meg kell nyerni – vagyis mint zsidó etnikumot kell támogatni. A felkínált előnyökért a szlovákiai zsidóságtól nem várták el azt, hogy asszimilálódjon a szlováksághoz, elegendő volt, ha az illető zsidónak – tehát nem magyarnak – vallotta magát. (A csehországi zsidósággal szemben más volt a politikai gyakorlat. Bár nemzetiségi jogosítványait megkapta, ott nem támogatták, hogy mint önálló nemzetiség elkülönüljön a csehektől: a magyarországihoz hasonlóan erősen asszimilálódott csehországi zsidóságot a cseh politika a további asszimilációra sarkallta.) A zsidóság asszimilálására, asszimilálódá-

sára irányuló évszázados magyar politikai törekvések után tehát az egykori Felvidék zsidó népessége új erőterbe, egy sajátos disszimilációs politikai légkörbe került. A magyar etnikum ily módon való gyengítése a csehszlovák nemzetiségi politika számára kézenfekvőbbnek látszott, mint a már elmagyarosodott zsidóság szlovákokhoz történő asszimilálódásának erőltetése. Bár ez a „disszimilációs társadalmi szerződés” nyilvánvalóan kevésbé volt hatékony, mint a múlt századbeli magyar–zsidó „asszimilációs társadalmi szerződés”, a szlovákokhoz való kreatív asszimiláció első csírái már a harmincas években megjelentek: egyre többen sajátították el a szlovák nyelvet, és vallották magukat szlovák nemzetiségűnek az izraelita vallásúak közül.

A szlovákokhoz való asszimilációt elsősorban az a – szlovákság társadalomszerkezetében rejlő – körülmény nehezítette, hogy a szlovák nemzet(iség) nem rendelkezett olyan társadalmi rétegekkel (nemzeti nemesség és középosztály, világi értelmiség), amelyek az asszimilációban részt vehettek volna, akikhez asszimilálódni „érdemes” lett volna. Az asszimiláció általában akkor hatékony, ha a társadalmi mobilitás felgyorsulásával jár. A mobilitási előnyöket azonban a csehszlovákiai zsidóság akkor is élvezte, ha zsidó vagy német nemzetiségűnek (tehát nem magyarnak) vallotta magát.

A csehszlovákiai politikai légkör sokkal szabadabb volt, mint a magyarországi: az általános és titkos választójog révén demokratikus politikai rendszer jött létre, melyben új politikai alternatívák nyíltak az ott élők számára, olyanok, amelyekre Magyarországon nem, vagy csak korlátozott mértékben volt lehetőség. Nemcsak a magyar és a német nemzetiségűnek, hanem a zsidóknak is módjuk volt arra, hogy *nemzetiségi alapon politizáljanak*: 1918-ban megalakult a Zsidó Párt, amelynek minden olyan szlovenszkoí városban, ahol nagyobb lélekszámú zsidó közösség élt, helyi szervezetei jöttek létre. A párt cionista alapelveket vallott, de réalpolitikáját inkább a csehszlovákiai diaszpóra-zsidóság nemzetiségi érdekképvisellete jellemezte. Bár a Zsidó Párt soha nem vált a szlovákiai zsidóság országos politikai szócsövévé, a helyi közigazgatásokban a húszas években még kisebb-nagyobb súllyal helyet

kapott. A Zsidó Párt mint cionista politikai érdekképviselői szervezet sem lett komoly identitásformáló tényező, a *cionista mozgalom* viszont annál inkább. A mozgalom Prága-orientáltságú modern szerveződés volt, s a legfiatalabb generációkat hódította meg. A héber nyelv oktatása, a zsidó ifjúság önképzése és átképzése (például a mezőgazdasági pályákra), az önálló zsidó állam megteremtésére szervezett, gyakran militáns cserkészmozgalom gyökeresen új zsidó identitás kialakítását célozta, melyben a zsidóság már nemcsak felekezetként és nemzetiségként, hanem nemzetként is tétéleződött.

Csehszlovákiában (és Kassán is) a legjelentősebb tömegpártok közé tartozott a *szociáldemokrata* és a *kommunista párt* – ebből a szempontból is alapvetően mások voltak a politikai erőviszonyok, mint Magyarországon, ahol a szociáldemokraták fokozatosan elveszítették politikai befolyásukat, a kommunisták pedig csak illegálisan tevékenykedhettek. A csehszlovák Szociáldemokrata és a Kommunista Párt – melynek soraiban szép számmal voltak zsidók – egyfajta homogenizációs hatást fejtett ki. Az internacionalizmus eszméjével háttérbe szorította a kisebbségi-nemzetiségi azonosságtudatot, materializmusával és ateizmusával pedig a felekezeti kötődést.

Végül nem mellőzhető az a külső körülmény sem, hogy míg Magyarország 1920-ban lezárta határait a zsidók bevándorlása elől, Szlovákiába *tömegesen érkeztek zsidók Keletről* (Lengyelországból és Szovjet-Oroszországból). A bevándorlók, akik általában csak jiddisül, emellett valamennyire lengyelül, oroszul, esetleg németül beszéltek és az ortodoxiához tartoztak, a zsidó nemzetiség létszámát gyarapították, és a tradicionális zsidó kultúrát erősítették ott, ahol megtelepedtek. Az „öslakos” zsidósággal szinte csak a nekik rendezett jótékonysági rendezvényeken találkoztak; annak ellenére, hogy ugyanahhoz a felekezethez tartoztak, a társadalmi és kulturális különbségek miatt áthidalhatatlannak látszó távolság volt a két csoport között.

E meghatározó körülmények akkoriban persze még nem voltak ilyen kézenfekvőek sem az érintettek, sem az új folya-

matokat „kívülről” (Magyarországról) követők számára. A két világháború közötti csehszlovákiai és magyarországi sajtóból tudjuk, hogy mindkét oldalon megfogalmazódott a dilemma: a Szlovenszkon élő, már asszimilálódott magyar zsidóság, úgy mond, „kivált-e a magyar nemzettestből”, és „cserben hagyta-e a kisebbségbe szorult magyarságot”? (Halász 1933, Komlós 1921, Jócsik én., Molnár 1924, Borsody 1938, Sziklay 1938) A magyarországi sajtó a zsidóságot a szlovákokhoz történő túlságosan gyors asszimiláció miatt vádolta, a szlovák sajtó ezzel szemben épp a folyamat lassúságát, a zsidók szlováksághoz való asszimilációjának visszafogott tempóját róttta fel. A problémát legszínvonalasabban Halász Miklós fejtette ki A zsidók és a magyarság című írásában. Eszerint a szlovenszkói zsidóság politikai értelemben valóban disszimilálódott a magyarságtól, ennek okai egyfelől a magyarországi fehérterrorban és a numerus claususban, azaz a „magyar közösségből való kitaszíttatás pszichikai katasztrófájában” keresendők, másfelől abban az új fejleményben, hogy a kisebbségi magyar politikai és társadalmi „keretek” nem fogadták be a zsidóságot. A politikai értelemben vett disszimilációt a húszas évekre felerősítette a zsidó nacionalizmus, a cionizmus. A magyarságtól való disszimiláció azonban nemcsak és nem elsősorban a zsidóságra, hanem a „szlovenszkói népesség más megmagyarosodott, elmagyarosított részére” is jellemző volt. A zsidóságnak a magyaroktól való politikai eltávolodását ugyanakkor nem követte kulturális disszimiláció „a magyar nyelv és kultúra tovább él(t) bennük, s ezek szeretete a gyermekeikben”. A „mindenkori uralommal szemben való lojalitás, a materiális természetű érdek, a *Vollwertigkeit/teljesértékűség/vágya*” – írja Halász Miklós – azonban hosszú távon, ahogy a többi kisebbségnél is, a szlováksághoz való asszimiláció irányába hatott. Ez a folyamat a köztes asszimilációs állapotban a magyar nyelv és kultúra megőrzésével és továbbadásával is együtt járhatott. Tehát a politikai értelemben vett asszimiláció nem feltételezett egyben kultúra- és anyanyelvsváltást is.

A két világháború között mindvégig fennmaradó probléma a csehszlovákiai és a magyarországi zsidóság körülményei

közötti tényleges eltérésekre is rámutat. A szlovenszkói zsidóság identitásváltozásának egészen más volt a kontextusa Magyarországon, mint Csehszlovákiában. Magyarországon – az egyre erősödő antiszemitizmus ellenére – továbbra is az *asszimiláció* volt az uralkodó elvárás a zsidósággal szemben, a zsidókat csak mint Mózes-hitű magyarokat tartották számon, és a társadalom részéről is az az elvárás maradt meg, hogy „magyarosodni kell”, míg Csehszlovákiában *egyaránt érvényesülhetett az asszimiláció, a disszimiláció és a nemzeti öntudatra ébredés*. Az asszimilációs logika ebből a szempontból túl szűk volt az előbb vázolt folyamatok értelmezésére. Továbbá Magyarországon ún. *zsidókérdés* volt (abban az értelemben, hogy a zsidók, ahogy róluk állították, felekezeti arányaikat meghaladó mértékben vesznek részt a magyar kulturális és gazdasági életben, és ez a magyar nemzetre nézve káros egyenlőtlenségeket szül) – Csehszlovákiában ellenben *magyar- és németkérdés* volt (hasonlóképpen megfogalmazva). Míg a zsidókérdést Magyarországon *diszkriminációs* intézkedésekkel akarták „megoldani”, Csehszlovákiában – mivelhogy zsidókérdés nem is volt – a zsidóság ellen *nem irányult negatív diszkrimináció*, sőt mint etnikai kisebbség olykor pozitív diszkriminációt élvezett. A magyar kultúrnemzet-felfogás *kizárólagos* identitást, kizárólagos kötődést várt el a zsidóságtól – Csehszlovákiában viszont lehetőség nyílt a *plurális* identitásformák létrejöttére. Röviden: a szlovákiai zsidóság helyzetében bekövetkezett változások legfőbb okát abban kell látnunk, hogy az *etnikai előítéletek célpontjává Csehszlovákiában* – szemben Magyarországgal – *nem a zsidóság, hanem a magyar kisebbség vált*.

Hogy a történelmi Magyarország zsidóságának társadalomtörténetében ez az 1920-tól létrejött „elágazás” hová vezetett volna, mára már nem rekonstruálható. A második világháborút és a holokausztot megelőző két évtized rövid idő volt arra, hogy az új identitásformák a maguk teljességében megmutatkozzanak – csak a tendenciák válhattak láthatóvá.

Jegyzetek

- 1 E fejezet a Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás c. tanulmányom átdolgozott változata (Kovács 1991). Kutatási hipotéziseimet megfogalmaztam a Zsidók válaszáton c. tanulmányomban (Kovács 1990).
- 2 A már kisebb könyvtárnyi irodalom felsorolása helyett lásd Várdy Péter bibliográfiáját. Várdy (1982, 1987) Az 1987 után megjelent tanulmányok közül Karády (1989, 1990a, 1990b).
- 3 Lásd elsősorban Karády Viktor kutatásait (részletesen a válogatott bibliográfiában).

I.

Asszimiláció vagy disszimiláció?

A CSEHSZLOVÁK NÉPSZÁMLÁLÁSOK EREDMÉNYEI¹

„A népszámlálás humora:

Biztos: Mi a neve?

Fél: Kohn Sixtus.

B.: Hol született ?

F.: Tarnopolban.

B.: Foglalkozása?

F.: Házaló.

B.: Nemzetisége?

F.: Német.

B.: Anyanyelve?

F.: Zsargon.

B.: Vallása?

F.: Jetzt werd'n Sie zerspringen –
ich bin römisch katolisch!

(Kassai Hírlap, 1921. márc. 10., 3.)

I.1. A csehszlovák népszámlálások

Az első világháborút lezáró békeszerződések a Felvidéket és így Kassát is Csehszlovákiához csatolták – az ott élő népekkel együtt. A magyarokkal, a németekkel, a szlovákokkal, az ukránokkal és más nemzetiségekkel együtt a zsidóság is *válaszút* elé került – sok más mellett a nemzeti azonosságtudat szempontjából is. Az identitás vizsgálatakor a politikai pamfletirodalomtól a szigorúan tudományos tanulmányokig a nép-

számlálási eredményekből szokás kiindulni, akár vádról és védelemről, akár tudományos tényekről legyen szó. Érdekesebbnek látszik tehát, hogy a csehszlovák népszámlálások „mögé” tekintsünk.

Természetesen egy, a népszámlálási összeírónak adott válasz a nemzetiségre vagy az anyanyelvre vonatkozóan nem mutatja közvetlenül a válaszadó etnikai identitását. Egyrészt amiatt a technikai körülmény miatt, hogy efféle statisztikai összeírások általában tízévenként egyszer fordulnak elő. Másrészt amiatt is, hogy egy személy vagy csoport etnikai identitása kvantitatív tudományos eszközökkel nem, csak kvalitatív szociológiai, társadalomlélektani módszerekkel tárható fel. Ezért a népszámlálások a vizsgálathoz csak kiindulópontul szolgálhatnak. Az is köztudott, hogy a XX. századi népszámlálások nemzetiségi, illetve anyanyelvi rovatai a térségben politikai jelentést kaptak, a népszámlálások egyfajta „népszavazásként” inkább mérték az egyének az államhoz való viszonyát, mint a tényleges identitást. Ugyanez elmondható az 1919-es, az 1921-es és az 1930-as csehszlovák népszámlálásokról is. Ezeknek a népszámlálásoknak nem titkolt *legitimációs céljuk* is volt; az új nemzet(ek) (a cseh és a szlovák) többségi voltának, a békeszerződésekben foglaltaknak a bizonyítása. Ezért az összeírások nemzetiségre vonatkozó kérdésére adott válaszokat *politikai aktusként* is felfoghatjuk; a népszámlálások szerinti nemzetiségi arányok határozták meg egy-egy évtizedre az adott településen élő kisebbség kollektív jogait (anyanyelv használata a közhivatalokban, iskolaalapítás, költségvetési támogatások stb.). A népszámlálás a tudatos válaszadó számára egyben a saját kisebbségére leadott politikai voksot is jelentette.

A nemzeti(ségi) hovatartozást a népszámlálásokban általában két rovat alapján vizsgálhatjuk: a „nemzetisége” és az „anyanyelve” rovaton keresztül. Nem célszerű az anyanyelvi megoszlásokat a nemzetiségi arányokkal azonosnak tekinteni, hiszen a két kategória nem mindig jelenti ugyanazt. A zsidóknál például nem ugyanazt jelenti jiddis anyanyelvűnek, mint zsidó nemzetiségűnek lenni. A demográfusok és a társadalomstatistikusok általában az anyanyelvet tartják a megfe-

elő kategóriának, ha nemzettudatról, nemzeti hovatartozásról van szó; míg a nemzetiség kategóriáját inkább öntudaton alapuló érzelmi megnyilatkozásnak, ezáltal könnyen manipulálhatónak, az állampolgársággal inkább rokoníthatónak tekintik. Így, ahol lehetséges, az ilyen vizsgálatokhoz az anyanyelvi adatokat szokták alapul venni.

A csehszlovák népszámlálásoknak ebből a szempontból több sajátosságuk is van:

1. A megelőző osztrák és magyar gyakorlattal szemben az anyanyelvet nem kérdezték, csak a *nemzetiségi* hovatartozást.
2. A megelőző osztrák, cseh és magyar összeírások a dualizmus időszakában nem tekintették nemzetiségnek a zsidóságot, csupán izraelita vallásúként számolták őket össze a felekezeti rovatban. A csehszlovák népszámlálások ezzel szemben külön számlálták össze a *zsidó nemzetiségűeket*.
3. A népszámlálásokat Szlovenszkon és Ruszinszkon *számlálólívekkel* hajtották végre, nem pedig számlálólapokkal, mint az egykori örökös tartományokban, illetve a megelőző korszakban. Ez elvileg ugyan gyorsíthatta és egyszerűsíthette az összeírást, gyakorlatilag azonban megkönnyítette a válaszokkal való visszaélést, mivel a számlálólívet nem a kérdezett, hanem a kérdezőbiztos töltötte ki.

Az 1919-es rendkívüli népszerűírásnál – amelynek nem titkolt célja az volt, hogy a békeszerződésekhez „friss” és a Csehszlovák Köztársaság szempontjából kedvező nemzetiségi adatokat prezentálhassanak – még nem vezettek be zsidó nemzetiségűek számára külön rovatot (Mráz 1920, 10.), azokat, akik esetleg zsidó nemzetiségűnek vallották magukat, az „egyéb” rubrikában összesítették. Az 1921-es népszámlálásnál rovat nyílt már a zsidó nemzetiség számára is, azonban a zsidó nemzetiséghez való tartozást nem kötötték semmilyen nyelvi feltételhez. Az 1930-asnál – a Népszámlálási Bizottságban zajlott hosszas viták után (Popély 1991, 67–69.) – általában az összeírtak által legtökéletesebben beszélt nyelv alapján *állapították meg* (sic!) a nemzetiséget, a zsidóság esetében azonban „rugalmasabban” jártak el. Ez lényegében

azt jelentette, hogy bárki, aki izraelita vallású volt – a legtökéletesebben beszélt nyelvtől függetlenül – zsidó nemzetiségű lehetett.

Természetesen a magyarországi zsidóságnak csupán felekezetként való felfogása mögött éppúgy politikai szándékok húzódtak meg, mint a csehszlovákiai zsidóság nemzetiségnek való tételezésében.² A zsidóság csehszlovákiai új helyzetének bel- és külpolitikai okai egyaránt voltak. Belpolitikai szempontból két alapvető magyarázata volt a zsidó nemzetség „bevezetésének”. Egyrészt a Csehszlovákiához került egykori felvidéki és kárpátaljai részekben a magyarsághoz asszimilálódott, illetve az asszimiláció útján járó zsidó népesség élt – ennek a népességnek a magyar kisebbségtől való leválasztása politikai érdek volt. Másrészt a csehszlovák államnemzet ideológiájának kialakításában meghatározó szerepet játszott T. G. Masaryk elnök, akinek az volt a felfogása, hogy „a zsidók külön típust képviselnek, nemcsak fajilag, hanem általában egész szellemi jellegükben. (...) A zsidókat egészen más népnek kell tekintenünk, mint magunkat.” (Masaryk 1935, 193., 198.) Az ébredő zsidó reneszánsz képviselőivel – Hugo Bergmann-nal, Max Broddal, Leo Hermann-nal, Hans Kohnnal és Ludvik Singerrel – szoros kapcsolatban álló, nézeteikkel szimpatizáló Masaryk mind a békeszerződések aláírásakor, mind a csehszlovák alkotmány megszületésekor azt az elvet képviselte, hogy a csehszlovákiai (az 1921-es népszámláláskor a 13,612.424 lakosú Csehszlovákiában 358.342 izraelita vallású, ebből 190.856 zsidó nemzetiségűnek beírt³) zsidó népesség – igényei szerint – minden kollektív kisebbségi jogosítvánnyal élhessen (Rabinowicz 1968, 155–265.). Az elnök által képviselt politikai irányzatnak tehát „nem szándékolt”, illetve másodlagos következménye volt az a később bebizonyosodó feltevés, hogy a zsidóság nemzetséggént (kisebbséggént) való tételezésével a magyar zsidó népesség – legalábbis a népszámlálások erejéig – disszimilálható a magyar kisebbségtől.

A külpolitikai tényezők közül meghatározó jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1917-es Balfour deklarációnak, amelyben Nagy-Britannia ígéretet tett a zsidó nemzeti állam (Palesztina te-

rületén kijelölt) létrehozásában való közreműködésére. (Rabinowicz 1972, 26.) Ez a deklaráció az akkorra már jól szervezett cionizmust nemzetközileg legitimálta és nagy lökést adott magának a mozgalomnak is. Az addig inkább csak Csehországban erős cionizmus begyűrűzött a szlovenszói és ruszinszói térségbe is: sorra alakultak meg a cionista szervezetek. A Csehszlovákiához került zsidóság számára – szemben a magyarországgal – tehát közelebb került, természetesebbé vált a zsidóság új, nemzetként és kisebbségként való felfogása.

Összességében tehát a zsidóság nemzeti kisebbségként való deklarálása a térség zsidó közösségében lejátszódó tényleges változásokat (cionizmus, zsidó reneszánsz) és a csehszlovák nemzetiségi politika irányait (a többi nemzeti kisebbség elkülönítése, ezáltal az össznépeességben képviselt arányainak csökkentése), valamint a nemzetközi politikai változásokat egyaránt tükrözte.

Ilyen feltételek mellett a népszámlálások – ha az összehasonlítható tényleges identitását nem is – az adott nemzetiséggel szembeni politikai hozzáállást *elvileg* mérhetnék. A népszámlálások tényleges végrehajtását azonban – a politizáltság mellett – olyan atrocitások kísérték, amelyek kétségesessé teszik a nemzetiségi adatok használhatóságát (Popély 1991).

1.2. A kassai zsidó népesség a népszámlálások tükrében

Ebben a fejezetben a kassai izraelita és a zsidó népesség egyes demográfiai jellemzőinek, valamint felekezeti és nemzetiségi adatainak elemzésével a következő kérdésekre keresek választ:

Milyen tényezők magyarázzák az izraelita felekezetű népesség létszámában 1910 és 1941 között bekövetkező változásokat?

Az izraelita felekezetű népesség létszámbeli növekedése mennyiben magyarázza a nemzetiségi arányváltozásokat?

Mi magyarázza a kassai zsidó nemzetiségűeknek az izraelita népességben belüli magas arányát?

I.2.1. A kassai zsidóság felekezeti arányai 1910–1941 között

A kassai népesség felekezeti megoszlása az 1910–1941 közötti időszakban a következőképpen alakult:

1. táblázat: Kassa felekezeti megoszlása

Felekezet/év	római kat.	g.kat.	ág.ev.	ref.	izr.	egyéb, ismeretl.	fel.kív.	össz.
1910.	27763	3533	2382	3591	6723	119	–	44211
%	63,0	8,0	5,4	8,1	15,2	0,3		100,0
1919.	32093	2248	2148	2208	7797	332	–	46826
%	68,5	4,8	4,6	4,7	16,7	0,7	–	100,0
1921.	34675	2880	2584	2162	8792	904	901	52898
%	65,5	5,4	4,9	4,1	16,8	1,6	1,7	100,0
1930.	44021	4722	3396	3293	11195	1802	1688	70117
%	62,8	6,7	4,8	4,7	16,0	2,6	2,4	100,0
1938.	36192	4712	2615	2730	11420	421	–	58090
%	62,3	8,1	4,5	4,7	19,7	0,7	–	100,0
1941.	42148	5658	2923	5781	10079	392	–	66981
%	63,0	8,4	4,4	8,7	14,9	0,6	–	100,0

Az adatok forrása:

- 1910.: Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet: 566., 806.; 64. kötet: 138.
- 1919.: Benisch Artúr: A csehek 1919. évi népszámlálása az elszakított magyar Felvidéken, Budapest, 1923.
- 1921.: Volkszählung in der Čechoslowakei von 15. Febr. 1921. Prag, 1924. 65., 102.
- 1930.: Volkszählung... 1. Dezember 1930. Prag, 1934.; Molnar, Andreas: Das Ergebnis der Volkszählung von 1930 in der Slowakei und Karpathorutenien. Sonderausdruck aus „Nation und Staat“ VII. Heft 7. Prag, 1934.; Magyar Statisztikai Szemle 1930. 11. „Az elszakított Felvidék nemzetiségi és felekezeti adatai”.
- 1938.: Magyar Statisztikai Szemle 1939. 11–12. „Az 1938. decemberi felvidéki népösszeírás”.
- 1941.: 1941. évi demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület) KSH-Kézirat 1984.; Thiring Lajos: Az 1941. évi népszámlálás előzetes eredményei, Budapest, 1941.

A népszámlálási eredmények azt mutatják, hogy a kassai izraelita vallású népesség a csehszlovák első republikában mind létszámát, mind arányait tekintve is megnövekedett. En-

nek a növekedésnek a csúcspontja az 1910–1921 közötti időszakra tehető, ebben az évtizedben 2.069 lélekkel (30,8%-os tényleges szaporulatot mutatva) gyarapodott a város izraelita vallású lakossága. Mértékét tekintve hasonló növekedést mutat az 1921–30 közötti időszak is (2.403 lélek), a növekedés aránya azonban már valamivel kisebb: a tényleges népszaporulat 27,3% (lásd 1. táblázat).

Az 1930–38 és az 1938–41 közötti természetes demográfiai változásokat vélhetően nem teljességében fedik az 1938-as és az 1941-es magyar népszámlálás eredményei, hiszen a területi visszacsatolások miatt feltételezhetjük, hogy jelentős kényszerű és erőszakos népességmozgás is lejátszódott. Ugyanígy kevésbé képesek a hosszú távú tendenciák megmutatására az 1919-es első csehszlovák népösszeírás adatai is. Így elsősorban az 1910-es, az 1921-es és az 1930-as adatokra támaszkodhatunk.

Annyi mindenképpen megállapítható, hogy míg az 1910–19, illetve az 1919–21 közötti években – a háborús veszteségek, a kiutasítások és egyéb kényszerű körülmények mellett is – *nőtt* az izraelita népesség létszáma Kassán, az 1930–38 és az 1938–41 közötti időszakban *stagnált, illetve csökkent*, úgy hogy az izraelita népesség 1941-re már negatív népszaporulatot mutatott (-1.341 fő).

Az a hipotézisem, hogy az 1910–38 közötti, a népességszámban megmutatkozó változások egy hosszabb időtávú demográfiai jelenségbe illeszkednek: a szabad királyi városok (s így Kassa) esetében 1840-től, a türelmi rendelet bevezetésétől kezdve meginduló zsidó bevándorlást, a *zsidóság városokban való koncentrálódását tükrözik*.⁴ A városi izraelita népesség létszámgyarapodásának gyengülő mértékét az „utánpótlás” csökkenése magyarázhatja, amely egyfelől a természetes népszaporulatnak a többi felekezethez képest alacsonyabb voltából, másrészt a külső (külföldi) bevándorlás visszaszorulásából következik. Kassán 1910–1930 között a legdinamikusabban fejlődő felekezeti csoport az izraelita volt, az 1910–19 közötti létszámbeli gyarapodása az összes tényleges szaporulat 41,1%-át, 1919–21 között 16,4%-át, 1921–30 között pedig már csak 14,0%-át adta. A csökkenő

arányokat a fent említett „utánpótlás” gyengülése és a nem izraelita népesség 1919–30 közötti számottevő – és jelentős mértékben a bevándorlásból következő – növekedése egyaránt okozta.

Ezt a tendenciát váltja fel a térség és a város Magyarországhoz történő visszacsatolásával – a zsidótörvények bevezetésével, a társadalmi és politikai légkör megromlásával egy időben – 1941-re az izraelita népesség *létszámbeli növekedésének megtorpanása, majd csökkenése*.

Az izraelita felekezetű népesség nemzetiségi arányainak vizsgálatához fontos tudnunk, hogy mely tényezők milyen mértékben befolyásolták az izraelita népesség létszámában bekövetkező változásokat. Így viszonylag pontosan megállapítható, hogy mennyire „cserélődött ki” az első világháború előtti kassai, többségében magyar anyanyelvű zsidóság esetleg más, nem kassai születésű és nem magyar anyanyelvű izraelita népségekre. Mivel a nemzetiségi adatok – ahogy már az előbbieken jeleztem, és a későbbiekben elemezni is fogom – nem tekinthetők korrekt kiindulópontnak, ezért a tényleges népszaporulat összetevőinek megállapításához a felekezeti adatokat használom.

A kassai izraelita felekezetűek népszaporulatának mért és becsült alakulását az alábbi táblázat és ábra foglalja össze:

2. táblázat: *A kassai izraelita felekezetűek természetes és tényleges szaporulata (1910–1941)*

Időszak	Tényleges ¹	Természetes ²	Vándorlási különbözet ³
	Népszaporulat		
	%	%	%
1910/1919	16,0	7,4	8,6
1919/1921	12,8	1,4	11,4
1921/1930	27,3	6,6	20,7
1931/1938	2,0	5,8	-3,8
1938/1941	-11,8	2,2	-14,0

Forrás:

1. Népszámlálási adatok Kassára In: Lásd 1. táblázat forrásait
2. Népszámlálási adatok Szlovákiára In: ugyanott.

3. számolt adat: tényleges népszaporulat – természetes népszaporulat = vándorlási különbözet

(Szlovákiai izraelita népességre és kassai össznépességre fellelt adatokkal ellenőrizve. Ezek forrása: ugyanott)

A tényleges népszaporulatot a vizsgált időszakban a természetes népszaporulatban megmutatkozó *háborús veszteség* is meghatározta. A kassai izraelita lakosság háborús veszteségéről nincsenek adatok; Kovács Alajos szerint a történelmi Magyarország keresztény népességének 2,8%-a pusztult el az első világháborúban, a zsidóságnak csak 1,1%-a (Kovács 1922, 24.). Úgy vélem, hogy az összmagyarországi adatok több szempontból sem alkalmasak arra, hogy azokkal a kassai zsidóság tényleges háborús veszteségét meghatározzuk. Egyrészt Kassa katonaváros volt, 1900-ban a lakosság 11,3%-át, 1910-ben 8,4%-át alkotta a katonaság.⁵ Így a veszteségek is vélhetően az átlagosnál nagyobbak lehettek. Másrészt a csehek 1918-as bevonulásakor a városi nemzeti tanács sikertelen fegyveres ellenállást szervezett, amelynek halálos áldozatai is voltak (Vécsey 1922, 151–216.). A Tanácsköztársaság Vörös Hadserege 1919 júniusában visszafoglalta Kassát, a proletárdiktatúra bevezetése további áldozatokat követelt. Mindezek alapján *az első világháború és az azt követő események Kassán az átlagosnál feltehetőleg több emberéletet követeltek.*

Az egyes felekezetek *természetes népszaporulatára* nézve csak regionális adatok ismertek.⁶ Ezek szerint – ahogy a magyarországi zsidóság esetében is – a szlovákiai izraelita népességnek *kisebb* a természetes szaporulata, mint a többi felekezetnek, és csökkenő tendenciát mutat. A kassai össznépesség természetes szaporulata 1921 és 1930 között összesen 10,42% volt⁷, míg a szlovákiai izraelita lakosságé 7,14%⁸. Köztudomású, hogy a városi népességre ebben az időszakban alacsonyabb népszaporulat jellemző, mint a falusira. Feltételezésem szerint az izraelitákra vonatkozó szlovákiai átlagnál is alacsonyabb volt a kassai zsidóság népszaporulata, az izraelita népesség nagyfokú létszámbeli növekedése elsősorban a *magas* és a harmincas évekig *növekvő* tendenciát mutató *vándorlási különbözettel* magyarázható. Míg 1910–1919

között a zsidók tényleges szaporulatának majdnem felét a természetes szaporulat tette ki, 1921–1930 között már csak mintegy egynegyedét.

A természetes szaporulat csökkenését mutatja más oldalról az *izraelita népesség „előregedése”*. Az 1930-as népszámlálás szerint a szlovákiai népesség korfája az alábbiakat mutatja:

3. táblázat: A szlovákiai népesség korfája

Felekezet/ Korcsoport (év)	Izraelita	Nem izraelita	Összesen
0 – 14	32.557	1,029.023	1,061.580
%	23,81	39,95	31,88
15 – 49	75.894	1,619.445	1,695.339
%	55,50	46,32	50,91
50 –	28.286	544.588	572.874
%	20,69	13,73	17,21
összesen	136.737	3,193.056	3,329.793
%	100,00	100,00	100,00

Forrás: Volkszählung... 1930. I. 54.*, Tab. 53. számított adatok.

A vándorlási különbözet vizsgálatakor meg kell különböztetni a spontán és a mesterséges (esetenként az erőszakos) el- és bevándorlást (ki- és betelepítést). A *természetes bevándorlás* Kassa esetében háromirányú volt: Nyugatról 1919-től kezdődően az egész időszak alatt nagy tömegben érkeztek cseh nemzetiségű telepesek. (Ők elsősorban a felekezeti adatok alapján azonosíthatók: az „egyéb” felekezetűek rovatba soroltak általában a „cseh testvérek” egyházába tartoztak – 1919-ben 332 fő, 1921-ben 540, 1930-ra már 1.464, 1938-ban, a visszacsatolás után azonban már csak 179 lélek –, de a katolikus népesség gyarapodásának egy része is a csehek betelepítéséből adódott. A nemzetiségi kimutatásokból – mivel a cseheket és a szlovákokat államalkotó nemzetként csupán együtt, csehszlovákként jelölték – vélhetően nem minden szándék nélkül a csehek és a szlovákok aránya nem határozható meg.) Keletről (az országhatáron túlról is) elsősorban izraelita felekezetű népesség vándorolt be Kassára, jelentős le-

hetett azonban a Kassára való költözés vidékről, a környező falvakból is.

Az 1930-as népszámlálás szerint a kassai népességnek csak 37,4%-át teszik ki az „öslakosok” (kassai születésűek), 43.904 fő bevándorolt, ezek közül is 29.445-en (az össznépesség 42,0%-a, a nem öslakosok 67,1%-a!) 1919 és 1930 között, tehát már az első republika idején költözött Kassára.⁹ A bevándorlók korábbi lakhelyére vonatkozó 1930-as adatok alátámasztják fenti hipotézisemet: A kassai lakosságnak csak 37,38%-a volt őshonos, 36,41%-a más szlovenszkói településről, 16,20%-a más tartományból (Csehország, Morvaország, Ruszinszkó), 9,87%-a pedig külföldről vándorolt be.¹⁰ A cseh bevándorlás elsősorban Prágából, Pilzenből és Olmützből, a szlovák Pozsonyból, Eperjesről és Brünnből, a zsidó feltehetőleg Ungvárról és Munkácsról volt jelentős.¹¹ A külföldről Kassára települtek Magyarországról (többségükben a fehérterror elől elmenekült kommunisták), Lengyelországból és Szovjet-Oroszországból (zsidók az ottani pogromok miatt és orosz emigránsok) származtak el.¹²

Az 1921 és 1930 között *elvándoroltak* közül csak a belső vándorlásra állnak rendelkezésre községsoros adatok. Ezek szerint a belső elvándorlás 68,76%-a Szlovenszkó területén belülre, 31,24%-a más csehszlovákiai tartományba irányult.¹³ A természetes vándorlás mellett – különösen az első tíz évben – jelentős méreteket öltött a kényszerű népmozgás is. A húszas évek elején az 1945 utáni évekhez hasonló tömegű *kiutasítások*, kitoloncolások történtek Szlovákiából (Kovács 1988/89). A kiutasításoknak három nagyobb hulláma volt. Az első hullám az 1918–19-es cseh megszállás idejére tehető, amikor is a cseh katonai és közigazgatási hatóságok – a békeszerződés előtti provizórikus állapotok következtében – legalább hetvenezer embert toloncoltak ki Szlovákiából egyedül Magyarországra mint célországba (Petrichevich 1924, 37.). A második hullám a Tanácsköztársaság leverését követő hónapokra tehető, amikor újabb harmincezer ember kapott a kezébe vándorbotot, szintén Magyarország felé. A harmadik hullám 1920 és 1923 között zajlott le, legalább ötezer embert indítva „menekültvonatokon” a csehszlovák–magyar ha-

tár felé. 1918. október 30. és 1924. június 30. között több mint százezer kitoloncoltat és menekültet fogadott Magyarország Csehszlovákiából. Becsléseim szerint minden tizedik volt magyar állampolgárt kiutasítottak, vagy el kellett menekülnie az országból. A kiutasítások elsősorban azokat az állami, törvényhatósági és egyéb közalkalmazottakat érintették, akik közvetlenül az államfordulat idején nem tették le a hűségesküt, de kiutasításra adhatott okot a Tanácsköztársaságban való részvétel is.

A kiutasítások hivatalos oka és jogi alapja a csehszlovák állampolgárság hiánya volt. A csehszlovák alkotmányozás a Saint-Germain-en-Laye-i szerződéssel szemben olyan feltételeket szabott az állampolgárság megszerzéséhez, amelyek nem vették figyelembe a korábbi magyar jogalkotást, amely szerint a lakosságra nézve nem volt kötelező a községbe való „kifejezett” felvétel. Az új csehszlovák alkotmány alapján csak azok lehettek csehszlovák állampolgárok, akik az adott területen 1910-ig illetőséget szereztek – tehát csak a „kifejezett” felvételt fogadták el, a Magyarországon addig szokásos „hallgatólagos” felvételt nem (Flórián–Osváth 1926; Pálesch 1920, 56., 236.). Az így előállt visszás helyzet csak 1926-ban változott meg a Dérer–Szentiványi-féle törvénnyel (Perényi 1926, 417–427.).

A kassai kiutasításokról fennmaradt dokumentumok szerint csak 1922-ben, mindössze nyolc hónap alatt, 590 embert utasítottak ki, többségükben kassai lakhellyel rendelkezőket.¹⁴ A lista keltezéséhez legközelebb eső 1921-es népszámlálás alapján tehát a lakosság 1%-át. A kiutasítottaknak legalább 18,5%-a izraelita felekezetű volt.¹⁵ Az izraelita népesség nagyarányú kiutasításának okát a magyarországi antiszemita hullám Csehszlovákiába való átgyűrűzésében kell látnunk (jelesül abban a szlovák vezetés részéről megfogalmazott vádban, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásában nagy szerepük volt az ott élő zsidó kommunistáknak).

A kiutasítások többé-kevésbé „hatékonyak” voltak. Az illetőséggel kapcsolatos embertelen állapotok még évekig tartottak¹⁶, 1921-ben 2.240, 1930-ban 6.150 „idegent” számol-

tak össze a városban.¹⁷ Az „idegenek” többségét az állampolgárságukra várakozók jelentették.

A vándorlási különbözet összetevői közül végül a *kivándorlási mozgalmakat* tekintem át. A kivándorlás Kassáról nem volt jelentős mértékű: 1923 és 1933 között 1.132 kassai lakos kapott kivándorlási útlevelet¹⁸, a kivándorlók felekezetéről nincsenek adatok. A szlovákiai összesítések azt mutatják, hogy *az izraelitákra a többi felekezethnél kevésbé volt jellemző a kivándorlás*: 1922–25 között Szlovákiából összesen 77.250-en kaptak kivándorló-útlevelet, ebből csak 2.219-en (2,87%) izraelita vallásúak (Friedmann 1933, 29., 14. l.). 1929 és 1931 között Szlovákiában 1.315 külföldi izraelita vette fel a csehszlovák állampolgárságot, ezzel szemben csak 483 hagyta el¹⁹ – tehát háromszor annyian vándoroltak be, illetve szereztek állampolgárságot, mint amennyien elhagyták az országot. A Palesztinába történő betelepüléshez nem volt szükséges vízumot igényelni, ezért a kivándorlási statisztikákból hiányoznak az „alijázók”.

A kivándorlás leginkább a görög katolikus, az evangélikus és a római katolikus népességet érintette. A kivándorlás fő iránya az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Kanada és Magyarország volt.²⁰ A kivándorlókat legintenzívebben Szlovákia bocsátotta ki, ahol a mostoha gazdasági körülmények vagy az ország végleges elhagyására, vagy a szomszédos országokban történő szezonmunkára kényszerítették az ott élők egy részét. A kivándorlási mozgalom az 1920-as évek második felére már csökkenő tendenciákat mutat, a harmincas évekre nincsenek adataink. Annyit tudunk, hogy a Palesztinába történő kivándorlás 1932–36 között jelentős mértékben felerősödött, az előző években átlagosnak tekinthető 30-80 fő helyett ebben az öt évben 3.215 zsidó alijázott, főként Szlovenszkóból és Ruszinszkóból, közülük 458-an „kapitalista” minősítésű bevándorlási papírokkal.²¹ A zsidó kivándorlás megnövekedésének legfőbb okát Hitler németországi hatalomra jutásában kell keresnünk.

A vándorlási adatok alapján elmondható, hogy egész Csehszlovákia területén óriási népmozgás volt az első republika alatt.²² Kassa lakossága is nagymértékben kicserélődött.

A népmozgások a leghátrányosabban a magyarokat érintették, a hivatalnok- és katonaváros közalkalmazotti rétege az ország elhagyására kényszerült. Az államfordulat természetéből és a korábbi foglalkozásszerkezeti sajátosságokból fakadóan a kényszerű elvándorlás kisebb mértékben érintette csak a zsidó (izraelita) népességet, hiszen az eleve alulrepresentált volt a közhivatalokban. Emellett a városba való nagyfokú bevándorlása az egész időszakra jellemző maradt. Összességében tehát az izraelita lakosságban megmutatkozó létszámbeli gyarapodás főbb összetevői a relatíve alacsony és csökkenő népszaporulat mellett az államhatárok megváltozásából adódó kisebb veszteség és a magas bevándorlási mutatók voltak.

1.2.2. A zsidó nemzetiségi arányok

Az őshonos és a bevándorolt izraelita népesség 1910–1941 közötti anyanyelvi, illetve nemzetiségi megoszlását az alábbi táblázat és ábra foglalja össze:

4. táblázat: Kassa deklarált anyanyelvi megoszlása (1910–1941)

Anyanyelv ill. nemzetiség/ Népszámlálás	Magyar	Német	Tót Csehszlovák	Zsidó	Egyéb	Összesen
1910.*	33.350	3.189	6.547	–	1.125	44.211
%	75,5	7,2	14,8	–	2,5	100,0
1919.	17.991	2.477	22.858	–	3.500	46.826
%	38,4	5,3	48,8	–	7,5	100,0
1921.	12.019	2.278	32.146	5.625	830	52.898
%	22,7	4,3	60,8	10,6	1,6	100,0
1921. a külföldiek nélkül	11.206	2.145	31.572	5.275	460	50.658
%	22,1	4,2	62,3	10,4	1,0	100,0
1930.	11.504	3.354	42.245	5.733	7.281	70.117
%	16,4	4,8	60,2	8,2	10,4	100,0
1930. a külföldiek nélkül	9.091	3.148	40.718	4.387	6.623	63.967
%	14,2	4,9	63,7	6,9	10,4	100,0
1938.*	44.472	2.314	9.441	429	1.434	58.090
%	76,5	4,0	16,3	0,7	2,5	100,0
1941.*	55.920	1.676	7.345	733	1.307	66.981
%	83,5	2,5	10,9	1,1	2,0	100,0
1941.	59.853	772	4.119	–	2.237	66.981
%	89,3	1,2	6,1	–	3,3	100,0

Az adatok forrása: lásd 1. táblázatnál!

Az 1930-as adatok a külföldiek nélkül: Volkszählung... 1930. I. kötet

* anyanyelvi adatok

Az anyanyelvi és nemzetiségi adatok már első pillantásra is radikális változásokat mutatnak: 1910-hez képest a magyar–csehszlovák arány szinte felcserélődött (1921-re 75,5–14,8 %-ról 22,7–60,8% lett ez az arány; 1930-ra 16,4–60,2%), zsidó nemzetiségű lett az izraelita felekezetűek 64,0%-a, illetve 51,2%-a (lásd 5. táblázat). A magyar és a csehszlovák népesség arányváltozásainak okairól a két világháború közötti időszakra nézve ma már jelentős szakirodalom áll a kutató rendelkezésére²³, én itt most ezekkel az okokkal csak annyiban foglalkozom, amennyiben a zsidók nemzetiségi arányaira is hatást gyakoroltak. A fenti táblázat adatai szerint *a kassai zsidó nemzetiségűek aránya 1921 és 1930 között csökkent, számuk pedig stagnált.*

5. táblázat: *A kassai izraelita vallásúak deklarált anyanyelve, ill. nemzetisége 1910–1941 között (mért és becsült adatok)*

Anyanyelv ill. Nemzetiség/ Népszámlálás	Zsidó	Magyar	Német	Szlovák	Egyéb	Összesen
1910.* fő	–	5.403	1.296	6	18	6.723
%	–	80,4	19,3	0,0	0,3	100,0
1921. fő	5.625**	(1.161)	(387)	(1.619)	–	8.792
%	64,0	(13,2)	(4,4)	(18,4)	–	100,0
1930. fő	5.733***	(879)	(897)	(3.686)	–	11.195
%	51,2	(7,9)	(8,0)	(32,9)	–	100,0
1938.* fő	429	10.219	699	73	–	11.420
%	3,8	89,5	6,1	0,6	–	100,0
1941.* fő	733	9.346	–	–	–	10.079
%	7,3	92,7	–	–	–	100,0

Forrás: Lásd 1. táblázat

A becsléshez a szlovákiai izraelita népesség anyanyelvi adatait használtam fel. In: Volkszählung... 1921. I. 101. Tab. X.; Volkszählung... 1930. III. 97*. Tab. 105. Magyar Statisztikai Szemle 1939. 5. sz.

(): becsült adatok

*anyanyelvi adatok

** a külföldi állampolgárok nélkül 5.275 fő (61,9%)

*** a külföldi állampolgárok nélkül 4.387 fő (44,9%)

A zsidó nemzetiségű izraeliták meglehetősen magas aránya, ennek az arálynak kismértékű csökkenése (lásd 4. és 5. táblázat) a következő kérdéseket veti fel:

Mi a magyarázata annak, hogy az 1910-ben még 80,2%-ában magyar anyanyelvű zsidóság helyén az 1921-es

népszámlálás már 64,0%-nyi zsidó nemzetiségű izraelitát talált?

Miért nem folytatódott a következő évtizedben ez a paradox és jobb híján az izraelita vallásúak „visszazsidósodásának” nevezhető folyamat?

Mint az előbbieken már láttuk, 1910 és 1921 között az izraelita népességnövekedés 30,8%-os, 1921–1930 között 27,3%-os volt (lásd 2. táblázat). Ugyanezekre az évtizedekre a vándorlási különbözet +11,4, illetve +20,7% (lásd ugyanott). Ebből arra következtethetünk, hogy *semmilyen körülmények között sem cserélődhetett ki a zsidó népesség 64,0%-a*. A zsidó nemzetiségűek magas aránya több tényezővel magyarázható. Egyrészt a *bevándorolt népesség*, mivel túlnyomórészt Keletről érkezett Kassára, és jórészt a tradicionális és zsidó etnikai identitással is rendelkező ortodoxiához tartozott²⁴, nem a magyarsághoz asszimilálódott zsidóságot gyarapította, de a szlovák nyelvet sem ismerte – kézenfekvőnek látszik, hogy többségük zsidó nemzetiségűnek vallotta magát. 1930-ban Kassán összesen 6.150 külföldi állampolgár tartózkodott, akiket a nemzetiségi rovatban a honos népességgel együtt mutattak ki. A 4. és az 5. táblázatban a külföldiek nélküli nemzetiségi arányokat is jelöltem. Ezek alátámasztják az előbbieket: a zsidó nemzetiségűek 23,5%-a külföldi – letelepedési engedélyért és állampolgárságért folyamodó – volt. Nélkülük a zsidó nemzetiségűek aránya az izraelita népességben hozzávetőlegesen csak 40%.

Másrészt a fejezet elején már vázolt *új kül- és belpolitikai körülmények*, amelyekben a zsidósággal mint nemzeti kisebbséggel számoltak, továbbá a cionizmus térhódítása Szlovákiában szintén hozzájárulhatott a zsidó nemzetiségűek magas arányához. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a zsidó nemzetiségűek aránya 1930-ra már nem emelkedett – addigra ugyanis a cionizmus is alábbhagyott a térségben. Továbbá a magyarországi jobboldali politikai rendszer, az antiszemita vilongások is közrejátszhattak abban, hogy a magyar anyanyelvű izraelita vallású népességcsoport zsidó nemzetiségűnek vallja magát.

Végül szólni kell bizonyos *kényszerítő körülményekről* is. A csehszlovák hatóságok igyekeztek az izraelita vallású népességet rábírní arra, hogy – ha szlováknak nem is – legalább zsidó nemzetiségűnek (tehát nem magyarnak) vallja magát. A módszerek – a források tanúsága szerint – megdöbbentőek voltak. Az 1921-es népszámlálás alkalmával Kassán többször fordultak a magyar identitású zsidók a népszámlálási vizsgálóbizottság felé panasszal az őket ért atrocitások miatt,²⁵ a népszámlálóbiztosok ugyanis az ő tiltakozásuk ellenére zsidóknak írták be őket. A panaszok eredménye az lett, hogy koholt vádak alapján pert indítottak ellenük, és pénzbírságot róttak ki némelyikükre.²⁶ A hatósági visszaélések az 1930-as népszámláláskor még szembetűnőbbek voltak. A számlálóbiztosok nem riadtak vissza attól sem, hogy a „névelemzés” módszerével állapítsák meg a nemzetiséget, illetve hogy a nem kassai születésűeket eleve ne fogadják el magyar nemzetiségűnek, ha pedig vitás helyzet alakult ki, akkor külön bizottságok előtt kellett a sérelmezettnek nemzetiségét „bizonyítania”. A bizottságok által „hamisnak” ítélt bevallások miatt súlyos (100–2000 korona) pénzbírságra, vagy elzárásra ítéltették a számlálóbiztossal ellenkezőket.²⁷

A zsidóságot és a többi kisebbségeket ért atrocitások nagy visszhangot váltottak ki bel- és külföldön egyaránt. Egyes cseh statisztikusok egyenesen a népszámlálás nem tudományos módszereiről, a népszámlálási eredmények meghamisításáról írtak, nyilatkoztak.²⁸ Az angol alsóházban 1930. december 11-én interpellációt terjesztettek be a csehszlovákiai népszámlálás miatt²⁹, a Magyarországi Zsidók Uniója a világ zsidóságához fordult felhívással, hogy támogassák a szlovenszkói magyar parlamenti képviselőknek az 1930-as népszámlálás módja ellen a Népszövetséghez beadott petícióját.³⁰ A kényszerítő eszközöknek burkoltabb formái is léteztek. Ezekkel a hatóságok általában az irányban kívántak hatni, hogy a zsidók szlovák nemzetiségűnek vallják magukat. Ennek egyik eklatáns példája volt, amikor a Szlovenszkói és Ruszinszkói Ortodox Izraelita Hitközségek Központi Kancelláriájának azt sugallták, intézzon körlevelet a főabbiknak, hogy a hívők „ha csak lehetséges, szlovák nemzetiségűnek vallják

magukat”.³¹ További közvetett kényszer lehetett az illetőség és az állampolgárság megszerzésének, a munkalehetőségeknek, az iskoláztatásnak a nemzetiségi bevalláshoz való kötése.

A kassai izraelita felekezetűek nemzetiségi arányai a fentiek mellett a *szlovákság felé meginduló asszimilációt* is mutatják. Az 1910-es anyanyelvi adatok szerint mindössze hat (!) szlovák anyanyelvű zsidó élt Kassán. 1921-ben ehhez képest már 1798-an, 1930-ban pedig több mint kétszer annyian, 3686-an vallották szlovák nemzetiségűnek magukat (lásd 5. táblázat). Az a hipotézisem, hogy a zsidó nemzetiségű izraeliták létszámának stagnálása és a szlovák nemzetiségűek megkétszereződése azt mutatja, hogy a szlováksághoz való természetes és kikényszerített asszimiláció megindulása meghatározó tendencia volt a vizsgált időszakban: ennek az asszimilációnak egy közbülső lépcsőfoka lehetett a zsidó nemzetiség vállalása. *Tehát a magyarságtól való disszimiláció és a szlovákokhoz történő asszimiláció több lépcsőben jöhetett létre: először a zsidó, majd a szlovák nemzetiség vállalásában.* Ezt a hipotézist az 1910-es magyar és az azt követő csehszlovák népszámlálási adatok teljes mértékben alátámasztják. A – legalábbis a népszámlálási aktusban – megnyilvánuló identitásváltozás a fentiekben már ábrázolt természetes és kényszerítő körülményeinek arányát nincs mód becsülni, a népszámlálások *politikai jellegét* azonban azok körülményei és eredményei egyaránt példásan bizonyítják.

I.3. A csehszlovák népszámlálások mint a kisebbségi politika eszközei

Lássuk előbb a népszámlálás körülményeit! A hatóságok részéről megnyilvánuló kényszer után most az egyes nemzetiségeknek a népszámlálásra való „felkészítéséről”, „felkészüléséről” lesz szó. Már az 1921-es népszámlálás előtt komoly kampány kezdődött a kisebbségi sajtóban. A Kassai Naplóban és a Kassai Hírlapban például napról napra – gyakran cenzúrázott – cikkek jelentek meg, amelyek a népszámlálás metódusát ismertették, és a magyar nemzetiségűek helytál-

lására szólítottak fel. A lapok hasábjain a kassai zsidóság felé is folyt az agitáció; a vezércikkekben a zsidók hűségére apelláltak, a Magyar Nemzeti Párt helyi szervezetének egyik zsidó származású vezetője szerint „most ismét és igazán elérkezett annak az ideje, amikor tanúságot kell tennünk magyar voltunkról”, de szót kapott Dr. Lövy József, a helyi cionisták vezéralakja is, aki a zsidó nemzeti öntudat mellett érvelt.³² Az 1930-as népszámlálás már igazi választási kampány tüneteit mutatta: az ellenzéki magyar pártok a Prágai Magyar Hírlapban és a helyi magyar nyelvű újságokban „Népszámlálási tízparancsolatot” jelentettek meg³³, fizetett hirdetések olvashatók „Magyar gyermek magyar iskolába való” szöveggel. A csehországi cionista zsidóság hetilapjában, a Selbstwehrben hasonló agitáció folyt („Das jüdische Kind in die jüdische Schule!”)³⁴.

A szlovákiai nemzetiségek komoly harcot folytattak a zsidóságért. Halmi Béla, a Magyar Nemzeti Párt kassai körzetének zsidó származású alelnöke, Ungár Joób választmányi tag több napilapban tett hitet magyarságáról, és erre szólította fel hittestvéreit is.³⁵ Még a Deutscher Kulturverband is igyekezett a zsidóság köréből német nemzetiségűeket verbuválni.³⁶ A Slovenská Liga és a feltehetően kormánypárti pénzen alakított ún. Zsidó Egység Végrehajtóbizottsága plakáthadjáratot indított, amelyben „Zsidó, fizess!” felirattal a magyar kisebbség – és a magyarországi politika – ellen uszított.³⁷ A csehszlovákiai parlamenti, tartományi és községi választások kampányainak ismeretében elmondható, hogy hasonló méretű nemzeti-nemzetiségi *politikai harc jellemezte a népszámlálásokat* is.

Nézzük végül az adatokat! Ha az 1910-es és az 1938-as magyar összeírások nemzetiségi, illetve anyanyelvi arányait az izraelita felekezetűek esetében összevetjük (5. táblázat), azt látjuk, hogy a kassai izraelita népesség 1910 és 1938 között a csehszlovák éra alatt *tovább asszimilálódott a magyarsághoz*: 1910-ben még csak 80,4%-uk (5.378 fő) vallotta magyar anyanyelvűnek magát, míg 1938-ra már 89,5%-uk (10.219-en), s mindössze 73-an szlováknak! Képtelenség volna azt hinni, hogy a kassai zsidóság etnikai identitásában

nem egészen fél évszázad alatt ilyen mérvű változások játszódtak le. Sokkal biztosabbnak látszik, hogy mind a magyar, mind a csehszlovák népszámlálások a XX. századra valójában kizárólag politikai aktussá váltak, nemzetiségi adataik az identitás vizsgálatához csak igen korlátozott mértékben és közvetve használhatók: még leginkább az állammal szembeni lojalitás és az esetleges hátrányoktól, retorzióktól való félelem mértéke mutatkozik meg bennük.

Ha pedig így van, akkor az egykori felvidéki, és az első világháború után Csehszlovákiához, majd az első bécsi döntéssel újra Magyarországhoz került zsidóság *mindhárom állammal szemben többé-kevésbé lojális volt*; a dualizmus alatt a korabeli szóhasználatból élve „Mózes-hitű magyarrá” asszimilálódott, a csehszlovák első republikában megindult a szlováksághoz való asszimilációja (amely a zsidó identitás átmeneti megerősödésével is együtt járt), majd a visszacsatolások után – a zsidóellenes diszkriminatív törvények bevezetésének idején is – újra magyarnak vallotta magát. A szlováksághoz való asszimiláció első lépcsőfokaként elsajátította az államnyelvet, de nem felejtette el a magyart és a németet sem, különben 1938-ban nem vallhatta volna magyar anyanyelvűnek magát a kassai zsidóság közel kilencven százaléka.

* * *

Összességében a fejezet elején megfogalmazott három kérdésre a népszámlálások forráskritikája, a felekezeti és nemzetiségi adatok elemzése után az alábbi válaszok adhatók:

1. A kassai izraelita lakosság két világháború közötti jelentős tényleges szaporulata – alacsony és csökkenő természetes szaporulatot mutató előregedő népesség kondíciói mellett – a nagymértékű bevándorlással magyarázható. A Kassa környéki és a Keletről érkező zsidóságnak a városba költözése már a dualizmus alatt megindult, és az első republikában tovább folytatódott.
2. Az újonnan beköltözött és a magyarokhoz korábban kevésbé asszimilálódott zsidó népesség bizonyos mértékben átalakította az izraelita vallásúak nemzetiségi arculatát: növelte a zsidó (és a szlovák) nemzetiségűek ará-

nyát. Hozzájárult ehhez a folyamathoz az a tény is, hogy a magyar identitással rendelkezők egy része az államfordulat után Magyarországra menekült vagy kiutasították: így csökkent a magyar nemzetiségű zsidók aránya. Legalább a fenti demográfiai változásokhoz mérhető magyarórázó ereje van azonban a hatóságok részéről a népszámlálásokkor alkalmazott kényszernek, nyílt és burkoltabb erőszaknak is, amely a magyaroktól való erőltetett disszimilációt és a szlovákok felé meginduló asszimilációt eredményezte.

3. A zsidó nemzetiségűek aránya – az izraelita népesség növekedése mellett – a két világháború közötti időszakban csökkent, létszáma stagnált. A viszonylag magas arány nagymértékben köszönhető a Kassán tartózkodó külföldieknek is, de elsősorban a kassai, korábban többségében magyar anyanyelvű zsidóság disszimilációját mutatja, amely a szlováksághoz való asszimiláció egy lépcsőfokaként is felfogható.

Hogy ez a népszámlálási adatokban megmutatkozó asszimilációs folyamat a zsidóság etnikai azonosságtudatának tényleges változását tükrözte-e, arra részlegesen maguk a népszámlálások is választ adnak: a népszámlálások körülményei és politikai jelentősége alapján (nemzetiségi kvótáktól függő kisebbségi jogok miatt) véleményem szerint elsősorban az adott nemzetiség politikai lojalitását mérték. A zsidóság – ahogy a többi kisebbség is – lojális volt a mindenkori hatalomhoz. A dualizmus alatt, a liberális keretek között és a cseh-szlovák első republika demokratikus politikai és társadalmi környezetében ez a lojalitás még járt bizonyos előnyökkel, 1938 után azonban már semmiféle előnyös helyzettel nem kecsegtetett. Az a hipotézisem, hogy az 1938 utáni anyanyelvi adatok nagyjából a valós helyzetet tükrözik: bár a zsidóság *nyelvi asszimilációja* (integrációja) a szlovákság irányában megindult, és *politikai disszimilációja* a magyarságtól bekövetkezett, anyanyelve a *magyar* maradt.

Jegyzetek

- 1 E fejezet javított változata megjelent (Kovács 1991).
- 2 A zsidó emancipációval Nyugat- és Közép-Európában együtt járt a zsidóság pusztán felekezetté való nyilvánítása, szemben a megelőző időszakokkal, amelyben a zsidóságot mint népet is tételizték. Lásd erről Bányai–Kiss 1990: 60-70.
- 3 In Volkszählung... 1921. 71*, Tab. 57.
- 4 Kassán 1840 előtt nem lakott számottevő zsidó népesség. A cip-szer és szász többségű város a türelmi rendelet bevezetése ellen több ízben tiltakozott, egészen odáig, hogy a szabad királyi város bányavárossá való visszaminősítését is kérte, ez azonban a megye ellenállásába ütközött. (A zsidóság megtelepedésének történetét lásd Lányi–Propperné, 1933.) Az első zsidó letelepedők név-, foglalkozási és lakcímjegyzéke fennmaradt: „Kassa Szabad Királyi Városban letelepedet(t) Israelitáknak Név Jegyzéke, mely 1841–k Évtől kezdve folytatattatik egészen 1851. Évig.” AMK rendezetlen fond.
- 5 Forrás: Kassa. In Magyar Statisztikai Szemle (MSSZ) 1939/5.sz. 521. 1. táblázat.
- 6 Lásd Bevolkerungsbewegung in der Čechoslowakischen Republik 1919/20.–1934/37.; Friedmann 1933: 11). Meglepő módon az 1921-es népszámlálás nyilvánosságra hozatalakor minden magyarázat nélkül csak a hajdani örökös tartományokra adták meg a községsoros és az összesített adatokat, Szlovén-székora és Ruszinszékora nem: a megfelelő helyeket kipontozták (lásd Volkszählung... 1921. I. kötet 27.)
- 7 Forrás: Volkszählung... 1930. I. kötet Tab. II. 20.
- 8 Forrás: lásd 6. lj.
- 9 Forrás: Volkszählung... 1930. III.kötet 228. IV. táblázat.
- 10 Forrás: Volkszählung... 1930. III.kötet 8*. 6. Übersicht.
- 11 Forrás: Volkszählung... 1930. III.kötet 210.p. III.–IV. táblázat (születési- és előző lakhelyre vonatkozó adatok).

Bevándorlási adatok nemzetiségenként Szlovákiában 1920–1930 között:

csehszlovák:	464.233
oroszl, rutén:	8.711
német:	33.869
magyar:	96.496
zsidó:	18.010
lengyel:	1.165
délszláv:	163
román:	52
cigány:	3.859
egyéb, ismtl.:	117
külföldi:	23.869
összesen:	650.544

Forrás: Volkszählung... 1930. I. kötet 232. 7. táblázat

Az 1920 és 1930 közötti tíz évben többen cseréltek lakóhelyet, mint a megelőző 50 évben.

- 12 A galíciai zsidóságnak az első világháború alatti és utáni Csehszlovákiába menekülésének méreteiről nincsenek adataink. Tudjuk azonban, hogy 1918-ra csak Budapesten kerekén húszezer galíciai zsidó menekült tartózkodott, akik közül ezeket toloncoltak ki a Tanácsköztársaság idején a lengyel határra. (Lásd: Ellenőr 1914/10/26, A Cél 1918/1–2., 82–84. Hivatkozza Pietsch 1988: 58, 28. l.) Vélhetően sokan a szlovákiai részekben maradtak már a beérkezésük, ill. a kitoloncolások alatt és után.
- 13 Forrás: Volkszählung... 1930. III. kötet 8*. 7. Übersicht. Elvándorolt (a kivándorlással együtt): 14.321 fő.
- 14 AMK 339/155. IV. RMK. 1923. 157–62., 126. A listán a kiutasítottak neve mellett följegyezték a vallását, születési évét, illetőségét, születési helyét, a kiutasítás dátumát, irányát, kassai lakóhelyét (ha volt). A lista egyes rovatait csak hevenyészetten töltötték ki (pl. a felekezeti rovatot).
- 15 A kiutasítottak felekezeti megoszlása:

római katolikus	134	22,8%
görög katolikus	2	0,3%
református	28	4,7%
evangélikus	9	1,5%
cseh nemzeti egyház	1	0,2 %
görögkeleti	14	2,4%
izraelita	109	18,5%
Ismeretlen	292	46,6%

- 16 Lásd: Kassai Napló 1922/01/01 4.; Prágai Magyar Hírlap 1922/07/29.; AMK 574/924. XII. 1866. Horkay Endre kommunista városi tanácsstag interpellációja; AMK 60/924. XII. 236.

- Schuster János keresztény-szocialista városi tanácsstag indítványa; Kassa, Kassa, 1941. 41.
- 17 Lásd: Volkszählung... 1921. I. kötet 68. és 1930. I. kötet 125.
- 18 Forrás: Kassa. In Magyar Statisztikai Szemle (MSSZ) 1938/11–12.
- 19 Forrás: Az összes kivándoroltra Saile 1927; a zsidó kivándoroltakra: Friedmann 1933: 28.; felekezeti adatok még: Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmái II. In MSSZ 1927/6.
- 20 Forrás: Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmái I. In MSSZ 1927/5.
- 21 Forrás: Magyar Zsidó Szemle 56/57. Budapest, 1939/40, 7.
- 22 Lásd: Volkszählung... 1930. I. kötet 29*–30*. 3–9. táblázat és III. kötet 231–232., 7. táblázat.
- 23 A két markánsan eltérő álláspontot képviselik: Janics Kálmán, aki szerint „a magyar lakosság meglepő fogyása 1921 és 1930 között nem népszámlálási csalás eredménye. Ennek az az oka, hogy a magyar nemzetiségből kivált az első világháború előtti évtizedekben elmagyarosított szlovákok túlnyomó része, a zsidóság és a cigányok többsége, és kivált a nemzetiségében ingadozó városi polgároknak több tízezres tömege” (Janics 1971: 20). Ezzel szemben Popély Gyula szerint a népszámlálások körülményei, a végrehajtás során felmerülő atrocitások nagyban okozták a magyar népesség csökkenését a szlovákok javára (Popély 1991).
- 24 „Az orosz csapatok elől a(z első világ)háborúban elmenekült zsidóság” elhelyezéséről és gondozásáról lásd Lányi–Propperné 1933: 53.; a Magyarországról kiutasított zsidókról (akik 40 vagyonban voltak hosszú ideig elhelyezve és az orthodox hitközség gondoskodott róluk, egy részük később Lengyelországba utazott tovább) lásd Kassai Hírlap 1920/06/05. 2. Az egyik interjúalanya – a két világháború között a neológ hitközség egyik gazdasági vezetője – arról számolt be, hogy a gazdasági válság idején a város határában, barakkokban elhelyezett bevándorolt lengyel és orosz nincstelen zsidók számára az egyik alkalommal 5 mázsa kenyeret szállítottak ki. Ezek szerint a közvetlen és közvetett források szerint tömegekről lehetett szó.
- 25 Forrás: Pécsi Egyetem Kisebbségi Intézete VII. 6a. Népszámlálás. fol. 322 Jegyzőkönyvek. A számlálóbiztos a magukat magyar-nak valló zsidóknak kijelentette: „Jól néznénk ki, ha azt írnánk be, amit maguk diktálnak!” Hivatkozza: Popély 1991: 66, 35.lj.
- 26 Lásd pl.: Kassai Napló 1921/05/12. 4.
- 27 Forrás: Prágai Magyar Hírlap (PMH) 1930/12/07 4. „Nyugaton és Keleten a helyzet változatlan”; PMH 1930/12/10 3. „A kas-

- sai fronton”; PMH 1930/12/17, „Súlyos büntetést mértek ki Munkácson a nemzetiségi vallomás miatt”. Ebből az időszakból a kassai napilapok hiányoznak.
- 28 Forrás: Mráz 1920; Weyr, Frantisek: „A népszámlálás eredménye”, in: PMH 1922/08/22.; Rádl véleményét idézi PMH 1930/11/29.4.
- 29 Lásd: PMH 1930/12/12.5.
- 30 Lásd: PMH 1930/12/28 4.
- 31 Lásd: SUASSR-Bratislava Ustredna Kancelaria židovských Obci 1919-1945, Košice /40 rendezetlen fond szám nélkül, dátum: 1930/11/25.
- 32 Lásd Kassai Napló februári vezércikkeit, Kassai Hírlap sorozatát a cionizmusról. Az idézet forrása: KH 1920/12/12.3.
- 33 Lásd PMH 1930/11/12. 3., Kassai Napló 1930/11/14. 1., Kassai Újság ugyanakkor stb. A Népszámlálási Tízparancsolatot közlésezi Popély 1991: 83–84.
- 34 Lásd Selbstwehr pl. 1930/11/10.5.
- 35 Lásd PMH 1930/11/30 7. Halmi Béla: „A zsidók útja”; PMH 1930/11/22 1.; ugyanő: „A népszámlálás és a zsidók”; PMH 1930/11/28 3. Ungár Joób: „Magyar zsidó magyar hitvallása”. Ez utóbbiból idézünk:
„Zsidó vagyok akkor, amikor Istenhez, a hitélethez való viszonylatomról, felekezeti hovatartozásomról van szó, de sohasem tudnám magamat zsidónak vallani, ha nemzetiségem felől fognak megkérdezni, aminthogy kiirthatatlanul él bennem az a meggyőződés, hogy kassai őslakos zsidó magát másnak, mint magyar nemzetiségűnek nem érezheti, és nem vallhatja. Az, hogy valaki milyen nemzetiségű, az nem biológiai kérdés, nem leszármazás kérdése, nem faji kérdés, hanem egyes egyedül az determinálja ezt a tisztán érzelmi kérdést, hogy mely nyelv hangján rezdültek fel benne a gyermekkori élet első érzései és találtak rezonanciáira, mely kultúra termékei vertek gyökeret és csontosodtak be a fejlődő értelem fogékony talajába, mely nemzet történelmi nagyságai alakultak ki ideálokká és követendő példaképpé a rajongó és eszmények után sóvárgó ifjú lélek előtt.”
- 36 Lásd Magyar Országos Levéltár, Bp. Küm. Pol. K-63. 42. csomó 7/43.tétel, 9351930. Hivatkozta: Popély 1991: 91,14. l.
- 37 Lásd erről: PMH 1930/11/30 7.

II.

Iskoláztatási stratégiák a kassai zsidóság körében

*„Magyar anyától születtem,
magyar az én anyanyelvem,
de azért jó honfi vagyok,
szlovákul is tanulgatok.*

*Szlovák hazámat szeretem,
az ápol és nevel engem,
érte élek, érte vagyok,
érte ha kell, meg is halok.”*

(Iskolai vers a neológ hitközségi elemi magyar osztályából)

A magyarországi zsidóság relatív túliskoláztatása mint státus-kompenzációs jelenség már ismert¹, s ebben az értelemben az asszimilációs folyamat következményének, velejárójának is tekinthető. Az első világháború után új államalakulatokhoz került magyarországi területek zsidósága esetében az iskoláztatási adatokból az iskoláztatás mértéke mellett annak „etnikai irányaira” is következtetni lehet, jelesen arra, hogy a feltételezett túl-, illetve felüliskoláztatás milyen oktatási nyelvű intézményeket részesített előnyben. Ezekon az adatokon mint indikátorokon keresztül – közvetve – a zsidóságnak az egyes etnikumokhoz való asszimilációs hajlandósága és annak változásai ragadhatók meg.

Ebben a fejezetben tehát két kérdésre keresek választ:

Jellemző-e 1920 után is a túl-, illetve felüliskoláztatás mint tendencia a kassai zsidóság körében?

Milyen tannyelvű iskolákat részesített előnyben a kassai zsidóság az alap- és a középfokú beiskolázáskor? (Kassán nem működött egyetem vagy más felsőfokú tanintézmény; a szlovákiai hozzáférhető statisztikai források csak a korszak elejéről /1920–1927/ állnak rendelkezésre, és a másodlagos forrásokkal együtt sem alkalmasak arra, hogy a zsidóság helyét a felsőoktatásban meghatározhatnánk. Egyedül a felüliskoláztatás ténye és egyes képzési formák – pl. orvosi egyetem, jogi kar stb.– előnyben részesítése látszik kézenfekvőnek a szórványos adatokból.)

II.1. A csehszlovák iskolarendszer és a kisebbségek

A felüliskoláztatás és az „etnikai irányultság” egymástól független mutatói is lehetnek az iskoláztatási stratégiáknak akkor, ha minden szóban forgó többségi és kisebbségi nyelven rendelkezésre áll a tanintézmények teljes (szükséges) skálája az elemi iskolától az egyetemig, ha tehát például egy német kisebbségi számára lehetőség van arra – mint ahogy a csehszlovák első republikában ez így is volt –, hogy elemi iskolai, gimnáziumi és egyetemi tanulmányait is a saját anyanyelvén oktató intézményekben végezze el. Továbbá teljesülnie kell annak a feltételnek is, hogy az „etnikai munkaerőpiac” végzettségével piacképes legyen. Ez utóbbihoz annyit magyarázatul, hogy egyes értelmiségi szakmák – így például az ügyvédi, a bírói, a tanári stb. foglalkozás – kisebbségi nyelven történő hivatalos gyakorlása a nyelvtörvény szerint² az adott város, illetve járás nemzetiségi arányaitól függött, amelyet a népszámlálások alapján állapítottak meg. Ezért elvben legalább tíz évre meghatározták többek között a közigazgatásban, a jogszolgáltatásban használható nyelvet, a kisebbségi iskolák, a kulturális intézmények költségvetési és önkormányzati támogatásának mértékét, stb. Olyan településeken, ahol ez az arány nem érte el a 20%-ot, a törvény az adott kisebbséget megfosztotta kollektív jogaitól. *Az iskoláztatási stratégiákat az általunk vizsgált időszakban éppen ezért nagyban befolyásolta a fent körvonalazott két tényező; a nemzetiségi tan-*

intézmények „kínálata” és a „etnikai munkaerőpiac” kereslete.

A csehszlovák első republikában egyedül a német kisebbségnek volt lehetősége arra, hogy szinte bármely oktatási formában és szinten az anyanyelvén taníttassa gyermekeit. Csehszlovákiában az 1918–1938 közötti időszakban a kezdetektől kilenc cseh-szlovák és három német tannyelvű egyetem működött, és egyes cseh egyetemeken ukrán fakultás is volt. A többi nemzetiségnek nem volt lehetősége anyanyelvén felsőfokú végzettséget szerezni. A magyar jogakadémiákat megszüntették, a pozsonyi egyetem az államfordulat után testületileg Pécsre költözött. A kisebbségek – elsősorban a magyarok – egyetemalapítási törekvései mindvégig sikertelenek maradtak. Az 1930-as népszámlálással a magyar kisebbség több helyütt (így Pozsonyban és Kassán is) elveszítette nyelvhasználati jogait – ez a tény nemcsak a „nemzetiségi munkaerőpiac” szűkülését vonta maga után, hanem a kisebbségi iskolák állami támogatásának csökkentését is, ezáltal maguk a beiskolázási lehetőségek is korlátozódtak. Mindezek a körülmények azt sugallják, hogy *a legkedvezőbb helyzetben az volt, aki a cseh-szlovák (vagy német) iskolákat választotta.* Ebbe az irányba hatottak azok a szlovákosító – kezdetben nyílt, később burkolt, illetve formalizált – állami oktatáspolitikai törekvések, amelyeket Szlovákiában elsősorban a Slovenská Liga (tanfelügyelőség) képviselt, valamint a személyes, nem hivatalos nyomásgyakorlás eszközei (Owen 1985, 87–98.). Ezekről – mivel az egykori, ilyen irányú össz-szlovákiai sérelmek feltárása nem volt célom – az elemzés közben, konkrét kassai példákon keresztül lesz csak szó.

Az eddig leírtak többé-kevésbé az összes csehszlovákiai kisebbség iskoláztatási stratégiáit meghatározó külső tényezőknek tekinthetők. A szlovákiai magyar és német anyanyelvű zsidóságnak további két lényeges – korlátozó – feltétellel kellett számolnia, mindkettő a külföldi tanulmányokkal függött össze. Egyrészt a magyarországi egyetemekre való bejutás esélyei az 1920-as numerus claususszal a minimálisra zsugorodtak, másrészt 1933-tól a német egyetemek látogatása sem volt ajánlatos.

Végezetül az iskoláztatási stratégiákat döntően meghatározó körülmények általános tárgyalásakor szólni kell azokról a belső motivációkról, amelyek gyakran mégis az előbbiek ellenében befolyásolták az iskolaválasztást. Ilyen belső motiváció lehetett a magyar identitás, amely a zsidó gyermekek magyar tannyelvű iskolákba járatásában öltött testet; a kiemelkedően magas szakmai, művészeti ambíciók, amelyek Nyugat-Európa fővárosait célozták meg; de ilyen lehetett az az elkötelezett cionista álláspont is, amely szerint a Palesztinába való kivándorlás feltételeként a mezőgazdasági szakmákat – mint „nem-zsidó” szakmákat – kell előnyben részesíteni. A belső motivációk közül némelyek statisztikai úton is rekonstruálhatók, mások azonban csak „puhább” módszerekkel mutathatók ki.

II.2. A zsidóság felüliskoláztatásának mértéke

Az izraelita vallásúaknak a más felekezetűekkel szembeni *felüliskolázottsága* hasonló tendenciákat mutat Csehszlovákiában is, mint Magyarországon. A legalább középfokú végzettséggel rendelkezők közül az evangélikusok mellett az izraelita vallásúak képviseltetnek a legnagyobb arányban. A kassai adatok a következők:

1. táblázat: A fő- és középiskolát végzettek megoszlása a főbb vallásfelekezetek szerint Kassán 1938-ban

Felekezet/ Iskolai végzettség	r.kat	g.kat	ref.	evang.	izr.	egyéb	össz.
főiskola	509	32	69	138	344	16	1.108
%	45,9	2,9	6,2	12,5	31,1	1,4	100,0
középiskola 8 osztály	1.856	137	183	382	1.207	34	3.799
%	48,9	3,6	4,8	10,1	31,7	0,9	100,0
középiskola 6 osztály	2.837	213	270	509	1.808	45	5.682
%	49,9	3,7	4,7	9,0	31,8	0,9	100,0
középiskola 4 osztály	7.680	682	697	1.069	4.576	84	14.788
%	51,9	4,6	4,7	7,2	31,0	0,6	100,0
A felekezetek a népesség arányában	62,3	8,1	4,7	4,5	19,7	0,7	100,0

Az adatok forrása: Magyar Statisztikai Szemle 1939/5.sz. 532.

2. táblázat: Iskolai végzettség a felekezetek belső arányai szerint 1938-ban (%)

Felekezet/Iskolai végzettség	r.kat.	g.kat.	ref.	evang.	izr.	egyéb
főiskola	1,40	0,68	1,17	5,28	3,01	3,80
kpisk. 8 osztály	5,13	2,90	6,70	14,60	10,57	8,07
kpisk. 6 osztály	7,83	4,52	9,89	19,46	15,83	10,69
kpisk. 4 osztály	21,22	14,47	25,53	40,88	40,07	19,95
legalább kpisk.	35,58	22,57	42,99	80,22	69,48	42,51

Az adatok forrása: Magyar Statisztikai Szemle 1939/5. sz. 532.; a táblázat a forrásból számított adatokat tartalmazza.

A táblázatok szerint 1938-ra a kassai zsidók a népességen belüli arányaikhoz képest jóval nagyobb arányban végeztek közép-, illetve felsőfokú iskolákat. Közel 70%-uk legalább a középiskola négy osztályát elvégezte, ennél magasabb arány (80%) csak az evangélikus vallású népességnél tapasztalható. A többi felekezetre az aluliskolázottság, az alacsony iskolai végzettség a jellemző – kivéve a reformátusokat, ott a népességnek megfelelőek az arányok. A fenti arányok mögött meghúzódó eltérő iskoláztatási stratégiákat kívánjuk az alábbiakban feltárni.

II.3. A kassai tanintézetek

A kassai zsidóság iskoláztatási stratégiáinak elemzése előtt tekintsük át a Kassán működő iskolák körét!

3. táblázat: Kassa tanintézetei

TANINTÉZETEK	1913/14	1920/38	1938/39
ELEMI ISKOLÁK			
állami: magyar tannyelvű	5	1	3
állami: szlovák tannyelvű	–	6	–
állami: vegyes tannyelvű	–	–	4
római katolikus: magyar	3	–	2
római katolikus:szlovák	–	1	–
római katolikus:vegyes	–	1	1
izraelita: magyar	1	–	1
izraelita:vegyes	–	2	–
izraelita:német	1	1	1
egyesületi: német	–	1	1

Tanintézetek	1913/14	1920/38	1938/39
elemi iskolák összesen	10	13	12
tanonciskolák			
iparos: magyar	1	–	–
iparos: vegyes	–	1	1
kereskedő: magyar	1	–	1
kereskedő: vegyes	–	1	–
tanonciskolák összesen	2	2	2
tanító(nő)képzők, óvónőképzők			
római katolikus: magyar	2	–	1
római katolikus: szlovák*	–	3	–
tanítóképzők összesen	2	3	1
polgárik			
állami: magyar	1	1	–
állami: szlovák	–	2	–
állami: vegyes	–	–	2
római katolikus: magyar	2	1	1
római katolikus: szlovák	–	1	–
evangélikus: magyar	1	–	–
polgárik összesen	4	5	3
gimnáziumok			
állami: magyar**	1	1	1
állami: szlovák	–	4	1
állami: vegyes	–	–	1
római katolikus: szlovák	–	1	–
gimnáziumok összesen	1	6	4
felsőszakiskolák			
kereskedelmi: magyar	1	–	1
kereskedelmi: szlovák	–	1	–
ipari: magyar	1	–	–
ipari: vegyes	–	1	1
földműves: szlovák	–	1	–
női kereskedelmi: magyar	1	1	2
női kereskedelmi: szlovák	–	1	–
felsőszakiskolák összesen	3	5	4
püspöki hittudományi főiskola			
magyar	1	–	–
vegyes	–	1	1
akadémiák			
jogakadémia: magyar	1	–	–
gazdasági akadémia: magyar	1	–	–
akadémiák összesen	2	–	–
egyéb közép-, ill. felsőfokú intézmények (főreáliskola, felsőbb leányiskola, női kereskedelmi tanfolyam, bábaképző intézet, községi közigazgatási tanfolyam, háztartási iskola, kézimunka-tanítóképző)	6	5	–
összesen	31	40	27

*1918/38 között állami tulajdonban, de egyházi tanerőkkel

**1918-ig egyházi tulajdonban

Az adatok forrása: Schulen in der Tschechoslowakei... 1920/21 – 1926/27, Kassa, In: Magyar Statisztikai Szemle 1939/5. sz. 587., 590., Lányi

–Propperné 1933: 66–69., Kassai Újság 1821/02/09 5., AMK és SOBA beiratkozási naplók; Ľudové školstvo v Košiciach v rokoch 1848–1918 II. Košice 1981. Az 1918/38 között működő tanintézetekre teljes körű kimutatást semmilyen forrásban nem találtam. Biztos adatok: elemi iskolák, tanonciskolák, tanítóképzők, felsőszakiskolák, püspöki hittudományi főiskola, egyéb intézmények. A polgári és a gimnáziumok esetében több forrás egyeztetésével jutottam a fenti eredményekre. Minimális eltérés (egy iskolával több) a szlovák tannyelvűek esetében lehetséges.

Az adatok jól tükrözik a csehszlovák oktatási intézményrendszernek a történelmi magyarországinál korszerűbb voltát: egyfelől megnőtt az állami alapítású és kezelésű iskolák aránya – ez a változás az oktatás *szekularizálódását*³ mutatja; másfelől a polgári iskolák mellett megerősödtek a gimnáziumok. Megszűnt az elavult – jórészt a magyar dzsentri és dzsentroid középosztály képzéséről gondoskodó – jogakadémia, fennmaradt és felfejlesztették azonban a tanonciskolákat és a felsőszakiskolákat – mint a szakirányú képzés fő bázisait. Az egyetemre való felkészítés kizárólagos iskolatípusává a gimnázium vált. A csehszlovák oktatáspolitikai Szlovákiában lényegében minden magyarspecifikus tanintézményt (főgimnázium, főreáliskola, akadémia, felsőbb leányiskola) megszüntetett vagy átalakított.⁴ A vélhetően kisebbségellenes politikai szándék ebben az esetben egy modern, a nyugat-európai mintákhoz közelítő oktatási intézményrendszer kialakítására való törekvéssel találkozott⁵.

A kassai tanintézetek jelentős többségében szlovák nyelven folyt az oktatás: a 40 tanintézmény közül csak öt volt magyar tannyelvű (egy elemiben, egy római katolikus és egy állami polgáriban, egy reálgimnáziumban és a női kereskedelmi felsőiskolában), hét intézményben nyitottak párhuzamos szlovák és magyar osztályokat (a római katolikus és az izraelita felekezeti elemekben, a tanonciskolákban, az ipari felsőszakiskolában és a hittudományi főiskolán). Az egyetlen német tannyelvű iskola viszonylag későn és elsősorban politikai okokból, a Deutscher Kulturverband vezetésével és állami támogatással jött létre 1933-ban – a kassai német kisebbségnek mindaddig nem volt módja az anyanyelvi iskoláztatásra.

A kassai zsidó népesség mint kisebbség valamivel kedvezőbb helyzetben volt, mint a német és a magyar. A kassai zsi-

dóságot – elsősorban az ortodox hitközséget – a csehszlovák állam mint felekezetet anyagilag is támogatta: az ortodox elemi iskola a hitközség ráfordításai mellett ilyen állami támogatásból épült fel és működött. Az ortodox elemi iskola létrejöttével egy időben (1927) az egyik szlovák tannyelvű elemi iskolában (Martinovics utcai) az izraelita felekezetű hallgatók részére külön osztályokat nyitottak, vélhetően azért, hogy az iskola „versenyképességét” megőrizzék. 1921-ben a kassai izraelita hitközség női kereskedelmi tanfolyamot indított, amely 1938-ig működött magyar tannyelvű oktatással.

Az izraelita vallású tanulók iskoláztatási stratégiáinak elemzésekor elsősorban – mint statisztikai adatbázist – az összes fellelhető tanintézmény beiratkozási naplóját dolgoztam fel. Ennek a munkának több korlátja is volt: egyrészt a csehszlovákiai kutatási körülmények nem tették lehetővé, hogy teljes, névkataszteres, a számítógépes feldolgozásra is alkalmas adatbázist hozzak létre, másrészt egyes tanintézmények levéltára megsemmisült, illetve elveszett, így az ezekről szerezhető információk csak közvetve – nem statisztikai pontossággal és más lelőhelyek adataiból – voltak rekonstruálhatók, amennyiben erre egyáltalán mód nyílt.

Az adatbázis előállításakor az alábbi mintavételi szempontokat követtem: lehetőleg az összes elemi, polgári és gimnázium első évfolyamára beíratottak felekezeti, nemzetiségi adatainak és születési helyének felvétele az 1920/21-es, az 1925/26-os, az 1930/31-es és az 1935/36-os tanévben. Tehát négy mintaévben, meghatározott iskolatípusokban az első osztályos beiratkozottakra teljes körű mintán gyűjtöttem össze az iskoláztatási stratégiák elemzése szempontjából általában nélkülözhetetlennek ítélt alapadatokat. Ezekkel az adatokkal a fejezet elején feltett kérdés csak részben válaszolható meg. Így például a felüliskoláztatás egyes mutatóira – egyetemi hallgatók felekezeti és nemzetiségi arányaira, stb. – csak szórványos össz-szlovákiai adatok állnak rendelkezésre. Nem volt célom teljes iskoláztatási statisztika előállítása, így ennek a dolgozatnak a keretei között nem vizsgálom a felüliskoláztatás egyes kvalitatív jellemzőit (iskolai tanulmányi eredmények, befejezett osztályok aránya az egyes felekezetek, il-

letve nemzetiségek között). A kassai levéltárakban egy híján az összes állami elemi iskola⁶, az összes gimnázium⁷, egy fiúpolgári⁸ és az állami mezőgazdasági (földműves) felsőszakiskola⁹ osztálynaplói találhatóak meg. A kutatás szempontjából nagy veszteség, hogy a felekezeti elemik osztálynaplói elvesztek, ahogy a tanonciskolák, a tanítóképzők, három polgári, a felsőszakiskolák és egyéb tanintézmények levéltárát sem találtam meg. Az izraelita felekezeti elemik látogatottságának megbecslésére a későbbiekben kísérletet teszek.

Az első világháborút követő néhány évben (1918–1920 között) az iskolaügy terén is meglehetősen kaotikus viszonyok uralkodtak Kassán. A cseh megszállás után a magyar tanerők jelentős részét elbocsátották és csehországiakkal pótolták. Több elemi a hadsereg saját céljaira lefoglalt.¹⁰ A rendkívüli állapotok miatt a szülők tömegesen nem írtatták be gyermekeiket az új iskolákba, hanem magántanárt fogadtak. A helyzet az elemikben csak az 1920/21-es tanévre konszolidálódott valamelyest, a gimnáziumokban pedig csak a húszas évek közepére.¹¹

II.4.1. Iskoláztatási stratégiák az elemikben

Az elemi iskolákba beíratott elsős tanulók számát az alábbi táblázat foglalja össze (az 5. és a 6. iskola magyar tannyelvű, a többi szlovák):

4.táblázat: Az első beiratkozottak száma az állami elemikben

Iskola/Mintaév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	összesen
1920/21	85	285*	248	236	305	80	1.239
ebből izraelita vallású	7	31	1	4	86	–	129
1925/26	183	95	134	136	127	34	709
ebből izraelita vallású	33	12	11	4	38	–	98
1930/31	301	133	136	207	138	–	970
ebből izraelita vallású	91**	3	9	1	13	–	117
1935/36	155	126	155	220	118	–	821
ebből izraelita vallású	73**	10	4	6	3	–	96

*1923-ig magyar tannyelvű oktatással

**Külön izraelita osztályokkal (1927-től): 1930/31 80 elsős diák, 1935/36 59 elsős diák a zsidó osztályokban.

A táblázat az izraelita népesség iskoláztatási stratégiáit tekintve egyfajta szegregációs tendenciát mutat. Ebben az ösz-

szesítésben ugyanis nem szerepelnek a két zsidó hitközségi elemi adatai, mivel a források megsemmisültek.¹² Más forrásokból azonban tudni lehet, hogy mind az ortodox, mind a neológ elemibe évfolyamonként és évenként körülbelül 100 gyermeket írtak be (Barna–Csukási szerk. 1896, Lányi–Propperné 1933, 68., Görög 1991)¹³: nagyjából kétszer annyit, mint a többi elemibe összesen. A két hitközség nagy hangsúlyt fektetett az elemi iskolák korszerűsítésére: 1927-ben – a templomok újjáépítésével egy időben – új iskolaépületeket is emeltek. A vallási szegregációs jelenségre utalnak a már említett szlovák elemiben bevezetett külön zsidó osztályok, amelyek olyannyira zsúfoltak voltak – az első évfolyamokon a 60–80 fős létszám sem volt ritka –, hogy egyesek még így is a vegyes felekezetű szlovák osztályokba kerültek.

A vallási szegregáció megléte a két világháború közötti időszakban új jelenség. A történelmi Magyarországon ugyanis az elemi iskolák többsége felekezeti, vagy egyházi kézen volt: a zsidóság – ahogy a más felekezetek is – saját elemi iskoláiba íratta be gyermekeit. Ahogy már a kassai tanintézetek bemutatásakor említettem, a csehszlovák első republikában az oktatáspolitikai a keresztény felekezetek esetében a szekularizáció irányában hatott; Kassán az első világháborút megelőző időszak három római katolikus elemijéhez képest 1920 és 1938 között – a katolikus népesség megduplázódása mellett is – csak kettő működhetett, és további egyházi tanintézményeket is államosítottak vagy bezártak.

Kétségtelen, hogy – ahogy a népszámlálások esetében is – az állam törekedett az izraelita népesség „elkülönítésére”, leválasztására a magyar (másutt a német) kisebbségről, és ezt a törekvését híven tükrözi az izraelita felekezeteket támogató oktatáspolitikai¹⁴, amely a többi felekezet esetében éppen ellenkező irányú volt, ez azonban csak részben magyarázza a ténylegesen is megmutatkozó szegregációt. Erre utal az a korábbi időszakétól eltérő tendencia is, hogy a zsidók egyáltalán nem írták katolikus iskolába a gyermekeiket, akkor sem, ha az már az állam tulajdonát képezte, és csak a tanerő maradt egyházi. (Így például az Orsolya-rendi elemibe.) Összességében tehát az izraelita felekezeti iskolák látogatá-

sa – a többi felekezeti iskolával szemben – az első világháború előtti arányokat tükrözi. A zsidóság többségében felekezeti iskolákban történő szocializációjának az új, jórészt szekularizált iskolarendszerben messzemenő következményei lehetnek az etnikai identitásra is: a zsidó vallási és kulturális tradíciók teljesebb áthagyományozódása, a választott különállás kollektív élménye a zsidó azonosságtudat erősödéséhez vezethetett.

A vallási alapú szegregáció azonban nem járt együtt nyelvi elkülönüléssel: az izraelita hitközségi iskolákban hasonló tanulói létszámmal működtek a szlovák és a magyar tannyelvű osztályok, a héber nyelvet pedig csak az ortodox elemiben és a Talmud Tórában tanították, jiddisül csak ez utóbbiban folyt az oktatás.

Az etnikai szegregáció mértékét mutatná a tanulók nemzetiségi megoszlása, ezt azonban csak elvétve tüntették fel. Az elemista izraeliták össz-szlovákiai nemzetiségi arányaira vonatkozó egyes számítások szerint 60-70%-uk vallotta zsidó nemzetiségűnek magát; az arányok csökkenő tendenciákat mutatnak: az 1931/32-es tanévre az izraelita vallású elemistáknak már csak 57,0%-a volt zsidó nemzetiségű Szlovákiában¹⁵.

Ezzel át is tértünk az iskoláztatás „etnikai irányainak” tárgyalására. Közvetlenül az első világháború előtt Kassán csak magyar tannyelvű elemik működtek, így a neológ anyahitközségi elemiben is magyarul folyt az oktatás. A csehszlovák állam megalakulásával az iskolák többségében a szlovák lett a tanítási nyelv, az izraelita felekezeti iskolában párhuzamos osztályokat nyitottak. Az átállás ezekben az iskolákban sem ment könnyen, Szlovákiában hozzávetőleg 200 izraelita vallású tanár nem beszélte a szlovák nyelvet (Rotkirchen 1968, 87–88.). A politikai konszolidációig, sőt az ortodoxok esetében egészen 1927-ig, az elemi megalakulásáig a zsidó gyerekek egy része különböző „zugiskolákat” látogatott.¹⁶ A kassai izraelita vallású elemi iskolásoknak a választott tanítási nyelv szerinti megoszlását az alábbi két táblázat foglalja össze:

5. táblázat: Az izraelita vallású elemisták az oktatás tannyelvé szerint (mért, hiányos adatok)

Tannyelv/ Mintaév	szlovák		magyar		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1920/21	12	9,3	117	80,7	129	100,0
1925/26	60	61,2	38	38,8	98	100,0
1930/31	104	88,9	13	11,1	117	100,0
1935/36	93	96,9	3	3,1	96	100,0

6. táblázat: Az izraelita vallású elemisták az oktatás tannyelvé szerint (becsült adatok)

Tannyelv/ Mintaév	szlovák		magyar		jiddis		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1920/21	62	23,9	177	68,3	20	7,7	259	100,0
1925/26	130	48,5	108	40,2	30	11,2	268	100,0
1930/31	214	58,3	123	33,5	30	8,2	367	100,0
1935/36	193	59,2	103	31,6	30	9,2	346	100,0

A becsléshez:

1. állami elemi (szlovák tannyelvű): izraelita tanulók száma: 0
2. római katolikus elemi (szlovák és vegyes tannyelvű): izraelita tanulók száma: 0
3. izraelita neológ elemi:

Tannyelv/Mintaév	magyar	szlovák
1920/21	60	50
1925/26	70	60
1930/31	60	60
1935/36	50	50

4. izraelita ortodox elemi és Talmud Tóra:

Tannyelv/Mintaév	magyar	szlovák	jiddis
1920/21	0	0	20
1925/26	0	0	30
1930/31	50	50	30
1935/36	50	50	30

A 5. táblázatban az izraelita vallású első osztályosoknak az általuk fellelt állami elemikben képviselt aránya látható, a 6. táblázat a hiányzó iskolák izraelita beiratkozóinak létszámadataival kiegészített, becsült adatokat tartalmazza.¹⁷ Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar tannyelvű osztályok izraelita felekezetű elsőseinek száma a két világháború közötti időszakban radikálisan lecsökkent (lásd 6. táblázat). Ez a csökkenés elsősorban az állami magyar elemi iskola népszerűségének fokozatos csökkenéséből következik, hiszen a hit-

községi elemekben a magyar és a szlovák osztályok létszám-arányai változatlanok maradtak. A harmincas évekre tehát azok a zsidók, akik állami elembe írták gyermeküket, a szlovák tannyelvű iskolákat választották. Kétféle szegregációs tendencia figyelhető meg tehát. Az állami elemekkel szembeni általános szegregáció felerősödése mellett egy másik is kitapintható: a kisebbségi magyar iskolától való elkülönülés, a magyar nyelvű képzés felekezeten „belülre” szorulása.

Mindezekből úgy tűnik, hogy a kassai magyar anyanyelvű és identitású zsidóság számára a hitközségen belüli oktatás mint a magyar kultúra és nyelv áthagyományozója autentikusabbá vált, mint a kisebbségi magyar iskoláé. Ennek többféle magyarázata is lehetséges. Egyrészt a felekezeti iskola magyar osztályába való beíratás kevesebb nehézséggel járt, mint a gyereket a magyar elembe járatni, és nagyobb védettséget is nyújtott a tanulók és a szülők számára. Másrészt a két hitközségi iskola befogadóképessége elegendővé vált a magyar nyelvű tanítást igénylők számára. (A magyar elemi iskola részéről nem volt diszkrimináció, illetve elzárkózás a zsidó beiratkozókkal szemben.) Úgy vélem, hogy a felekezeti magyar osztályok létszámának stagnálásában (nem csökkentek, de nem is nőttek) és a magyar elembe való beíratás visszaszorulásában három dolog is megmutatkozik. Egyfelől a *kassai zsidóság asszimiláltsága* (amely a korábbi asszimilációs folyamat eredménye és szükségszerűen a magyar nyelvű oktatásban öltött testet). Másfelől *a magyarsághoz való további asszimilációjának megtorpanása* – már nem küldött „utánpótlást” a magyar kisebbségbe. Végül az, hogy a bevándorló, magyarul nem beszélő ortodox zsidóság, szükségszerűen a szlovák tannyelvű iskolákba íratta gyermekét.

A korábbi időszak asszimilációs folyamatában már előrehaladt zsidó népesség további asszimilációjának megtorpanásával egyidejűleg *a szlováksághoz való közeledés első jelei* az iskoláztatási stratégiákon keresztül jól megragadhatók. Ezt mutatja az a tény, hogy mindkét felekezeti elemiben szlovák osztályok nyíltak¹⁸, de még inkább az, hogy a szlovák tannyelvű osztályokban tanuló izraelita vallású gyerekek aránya folyamatosan nőtt (lásd 6. táblázat), ezen belül a szlovák állami

elemiben tanulóké szintén (lásd 5. táblázat). A szlovákokhoz való asszimiláció egyértelműen a magyar kisebbség rovására történt: a magyar elemibe beíratott izraelita vallásúak létszámcsökkenéséhez hasonló mértékben nőtt meg a szlovák állami elemikben tanulók aránya. Ahogy tehát a magyar elemik az iskoláztatásban egyre népszerűtlenebbé lettek, úgy váltak a szlovák állami elemik mind vonzóbbá.

Hasonló tendenciákra utalnak az össz-szlovákiai statisztikai kimutatások is: 1921-ről 1925-re a szlovákiai izraelita vallású elemisták aránya a szlovák tannyelvű iskolákban 57,9%-ról 61,3%-ra nőtt; a magyar tannyelvűekben 35,1%-ról 25,2%-ra csökkent.¹⁹ A megfelelő kassai arányok valamivel kisebb változásokat mutatnak (1920 és 1925 között 23,9 és 48,5%, ill. 68,5 és 40,2%), ennek magyarázata egyfelől a kassai zsidóság városias – tehát asszimiláltabb – volta, másfelől az a tény, hogy Kassán a többi egykori felvidéki városhoz képest is asszimiláltabb zsidó népesség élt.

Arra, hogy a kassai magyar anyanyelvű zsidóság körében az iskoláztatás terén a két világháború közötti időszakban bekövetkezett disszimiláció és a szlovákokhoz való nyelvi asszimiláció (integráció) mennyiben volt természetes és mennyiben kikényszerített folyamat, a fenti adatok önmagukban nem adnak választ. Kényszerítő tényezőnek kell tekinteni a kassai iskolák „kínálatát” (oktatási nyelv, férőhelyek száma, tanerő, az oktatás színvonala, az iskola presztízse stb.). A magyar tannyelvű iskolák megszűnéséről az előbbieken már volt szó, a magyar (illetve a magyar zsidó) kisebbség számára 1920 után anyanyelvi oktatás lehetőségei radikálisan lecsökkentek. A törvénytelenül elbocsátott tanárok miatt pedagógushiány jött létre.²⁰ Tovább nehezítette a kisebbségi nyelven tanulók helyzetét, hogy épp a legkisebb és a legkorszerűtlenebb iskolát hagyták meg számukra²¹, így még 80 fős osztálylétszámok mellett sem volt mód arra, hogy az összes jelentkezőt felvegyék²². A beiratkozások – különösen az első évtizedben – a kisebbségek számára nagy procedúrát jelentettek; akiknél ugyanis nem volt „egyértelmű” (sic!) a nemzetiségi hovatartozás, azokat az iskolagondnokság (a Slovenská Liga helyi, szlovák, valamint cseh pedagógusokból álló testülete) szlo-

vák iskolába irányította, és csak az ellenzéki magyar pártok minisztériumi közbenjárására vált lehetségessé, hogy a döntést egy ún. vegyes bizottság felülbírálhassa. Az 1919–1923 közötti tanévekben ez a procedura több száz gyermeket érintett Kassán, s félszázan voltak olyanok, akik a vegyes bizottság határozata ellen az illetékes minisztériumhoz fellebbezési kérelemmel fordultak (Memorandum 1924: 11.).

A nemzetiségi hovatartozás „egyértelmű” megállapítása általában a vezetéknev, a kassai illetőség megléte, valamint a felekezeti hovatartozás alapján történt – ezért számos hivatali visszaélésre nyújtott lehetőséget. Különösen kiszolgáltatott helyzetbe kerülhettek azok a zsidók, akik az állami magyar elemibe írták (volna) be gyermeküket, mert rajtuk akár azt is számon kérhették, hogy miért nem vallották magukat a megelőző népszámláláskor zsidó nemzetiségűnek.²³ Általában a zsidósággal szemben a hatóságok részéről az a törekvés érvényesült, hogy a felekezeti elemibe írássák be gyermekeiket (Grosschmied 1930: 36.; Esterházy 1937: 3–6). Minderre alapozva úgy vélem, hogy a természetes – jórészt azonban csak nyelvi – asszimilációt a kezdetekben felgyorsította a hatóságok részéről megnyilvánuló kényszer.

II.4.2. Iskoláztatási stratégiák a gimnáziumokban

A zsidóság túl(felül)iskoláztatására vonatkozó hipotézisemet a gimnáziumi tanulók felekezeti arányainak elemzésével ellenőriztem.²⁴ Fontos lenne a *polgárik* vizsgálata is, ezekre nézve azonban annyira hiányosak a források, hogy az adatok becslésére sincs mód. A csehszlovákiai összesített adatok a húszas évekre nézve azt mutatják, hogy összességében a polgári iskolák izraelita vallású tanulók általi látogatottsága – ahogy az elemiknél is – nagyjából a népesség arányait követi, ettől az aránytól azonban kiugróan eltér az orosz és a magyar tannyelvű polgárikban – azokban 25,6% és 26,7% az izraelita vallású tanulók aránya.

A csehszlovákiai adatok regionális különbségeket is mutatnak: míg a kulturális téren is fejlettebb Csehországban és Morva-Sziléziában, ahol a cseh és a német tannyelvű iskolák voltak túlsúlyban, az izraelita vallásúak alulreprezentáltak a

polgárikban; a ruszinszkói és a szlovenszkói területeken az orosz és a magyar tannyelvű iskolákban jócskán felülreprezentáltak.²⁵ Mindezek az arányok a zsidó népességnek az átlagosnál kisebb és csökkenő természetes népszaporulata mellett, egy „előregedő” népesség kondícióival jöttek létre.

A kassai polgárikról fellelt adatok is azt mutatják, hogy az izraelita vallású és a zsidó nemzetiségű diákok (külön-külön nézve) a magyar tannyelvű osztályokban voltak felülreprezentáltak²⁶, szemben a szlovák polgárikkal, ahol az alulreprezentáltság jelei tapasztalhatók. A szórványos adatok alapján azt a hipotézis fogalmazható meg, hogy amennyiben a zsidók magas aránya a magyar polgárikban tendenciának tekinthető, annyiban ennek magyarázata a kassai zsidóság asszimiláltabb, magyar identitású csoportjának hagyományos iskoláztatási stratégiáiban rejlik (ti., hogy ha a gimnáziumi, illetve szakirányú képzés nem feltétlenül állt is szándékukban, a polgárit akkor is „illett” elvégezni).

A kassai gimnáziumokba a választott mintaévekben beiratkozott első osztályosokat az alábbi táblázat összesíti (az 1–5. szlovák tannyelvű gimnázium, 6. magyar):

7. táblázat: Gimnáziumok létszáma az elsős beíratottak szerint

Gimnázium/mintaév	1.	2.	3.	4.	5.	össz.	6.	össz.
1920/21	40 ¹	43	.	61	.	144	90 ⁴	234
ebből izr. vallású	3	4	.	2	.	9	27	36
1925/26	?	69	37 ³	226	.	332	60 ⁵	392
ebből izr. vallású	3	12	5	40	.	57	27	84
1930/31	14 ²	102	48	209	.	373	113	486
ebből izr. vallású	1	18	6	29	.	54	36	90
1935/36	18	137	74	232	65	526	88	614
ebből izr. vallású	5	26	2	24	8	65	20	85

1 Forrás: SCHULEN... 1920/21 II. Tab. 28/51.

2 1931/32-es adatok

3 1927/28-as adatok

4 Forrás: SCHULEN... 1920/21 II. tab. 28–51., ekkor még a szlovák állami gimnázium tagozataként működött, 1927-ben önállósult

5 1927/28-as adatok

Az izraelita vallásúaknak az összes beíratottak közötti aránya alátámasztani látszik a felüliskoláztatásról megfogalmazott

hipotézisemet: az 1920/21-es tanév kivételével az összes mintaévben a kassai népességen belüli arányukat meghaladó mértékben voltak jelen a gimnáziumokban. Az 1920/21-es alacsonyabb arányuk sem azzal magyarázható, hogy esetleg kevesebben akarták volna gyermeküket gimnáziumba beíratni, hanem elsősorban azzal a változással függött össze, hogy a megszüntetett magyar középiskolák helyébe még nem állítottak fel újakat, így sokan – köztük szép számmal zsidók is – kiszorultak a hivatalos oktatásból.²⁷ A felüliskoláztatás mértéke – vélhetően elsősorban a már ismertetett demográfiai tényezők (gyerekszámcsökkenés), a tradicionálisabb iskoláztatású ortodox népesség létszámbeli növekedése, és a magyar tannyelvű oktatás visszaszorulása miatt, de a frissen beköltözött művelt csehországi hivatalnokrétegnek köszönhetően is – a vizsgált időszakban csökkenő tendenciát mutat. 1930-ra Kassán 18,6%-ra, Szlovákiában 12,7%-ra esik vissza a zsidó (izraelita) tanulók aránya.²⁸

A zsidó diákok aránya a gimnáziumok oktatási nyelvét tekintve lényeges eltéréseket mutat:

8. táblázat: Az elsős izraelita vallású tanulóknak az összes elsős tanulóhoz viszonyított aránya a gimnázium oktatási nyelve szerint (%)

Tannyelv/Mintaév	szlovák	magyar	összesen
1920/21	6,2	30,0	15,4
1925/26	17,2	45,0	21,4
1930/31	14,5	31,9	18,5
1935/36	12,4	22,7	13,8

Forrás: lásd 7. táblázat

Az adatok alapján csak relatív felüliskoláztatásról beszélhetünk: a szlovák tannyelvű gimnáziumi oktatásban a zsidók az össznépességhez viszonyított arányaiknak megfelelően, illetve annál kisebb mértékben részesednek, ezzel szemben a magyar gimnáziumban ezt az arányt jóval meghaladó mértékben. Az izraelita vallású tanulóknak az összes beíratotthoz viszonyított aránya mindkét gimnáziumtípusban folyamatosan csökkent, a csökkenés azonban egyenlőtlen volt: a magyar

tannyelvű gimnázium vesztesége négyszer-ötször akkora, mint a szlováké. Ezt a paradoxont – ti. hogy a magyar gimnáziumban való felülreprezentáltság az arányok radikális csökkenésével is együtt járhat, a következő táblázat segítségével kíséreltem meg feloldani:

9. táblázat: Izraelita vallású elsős gimnazisták megoszlása az oktatási nyelv szerint

Tannyelv/ Mintaév	szlovák		magyar		összesen	
	fő	%	fő	%	Fő	%
1920/21	9	25,0	27	75,0	36	100,0
1925/26	57	67,9	27	32,1	84	100,0
1930/31	54	60,0	36	40,0	90	100,0
1935/36	65	76,4	20	23,6	85	100,0

Forrás: lásd 7. táblázat

Az izraelita vallású gimnazisták „belső” arányai azt mutatják, hogy miközben a magyar tannyelvű gimnáziumba ugyan a népességen belüli arányukon felül iratkoztak be, többségükben a szlovák gimnáziumokat látogatták: ez azonban nem feltétlenül a természetes asszimiláció mutatója, hiszen ha az egy szlovák iskolára jutó létszámokat vesszük, azok jóval alatta maradnak a magyar gimnáziumbelieknek.²⁹ A kassai 3-5 szlovák gimnáziummal szemben egy magyar gimnázium volt csak, amely helyszűkével és létszámkorlátozással működött, így a magyar, magyar zsidó kisebbségnek „matematikailag” nagyobb esélye volt a szlovák gimnáziumban való felvételre, mint a magyar tannyelvűben. További meghatározó körülmény volt, hogy az, aki a csehszlovákiai egyetemeken kívánt továbbtanulni, az a magyar gimnáziumi érettségivel hátrányos helyzetbe került a szlovák iskolákban érettségizettekkel szemben.³⁰ Mindezek ellenére azt kell látnunk, hogy a kassai zsidóság magyar anyanyelvű, magyar identitású része szilárdan kitartott a magyar gimnázium mellett:

[illegible]

Forrás: Schulen... 1925/26. Tab. IV.

*+1 nyelv a fentiek mellett

**+1 nyugat-európai nyelv

A gimnáziumi beiratkozásnál – szemben az elemi iskolaival – a tanulók *anyanyelvi* és nem pedig nemzetiségi adatait vették fel, ezek a nyilvántartások, illetve bejegyzések jóval pontosabbak és rendszeresebbek az osztálynaplókban, mint az elemi iskoláknál. Így ezek az adatok finomíthatják a zsidó asszimilációról megfogalmazott feltételezéseimet.

12. táblázat: Izraelita vallású első osztályos tanulók anyanyelve a mintaévekben

Anyanyelv/ Minta	szlovák	magyar	jiddis	német	ismeretlen/ egyéb	össz
1920/21	2	29	2	–	3	36
1925/26	18	51	–	11	4	84
1930/31	18	63	–	9	–	90
1935/36	23	34	–	15	13	85

Az anyanyelvi adatok igazolni látszanak azt a hipotézisemet, hogy az asszimiláció elsősorban nyelvi, kreatív, integratív természetű volt: azért adták a magyar és a német anyanyelvű zsidók szlovák gimnáziumba gyermeküket, mert az államnyelv elsajátítása, az államnyelven oktató gimnázium látogatása előnyös helyzetet jelentett az életpálya további alakulásában. A táblázatból továbbá az is kitűnik, hogy az iskolázottabb zsidóság a korábban már asszimilálódottakból (a német és a magyar anyanyelvűekből) került ki, mindössze két jiddis anyanyelvűnek beírt elsős diákja volt a szlovák gimnáziumoknak, ők is az 1920/21-es tanévben. A szlovák gimnáziumba beiratkozott zsidók közül a magyar anyanyelvűek aránya és száma lényegében változatlan maradt (27, 27, 36, 20), az adatok azt mutatják, hogy a magyar gimnáziumba iratkozó, magyar identitású zsidók mellett volt egy olyan, szintén magyar zsidó réteg, amely ugyan a szlovák gimnáziumba iratkozott be, de ott továbbra is magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Az előbb magyar identitását szilárdan megőrzőnek nevezett csoport mellett – amely magyar elemibe, polgáriba és gimnáziumba íratta be gyermekeit – volt tehát a kassai zsidóságnak

egy olyan része is, amely *identitását megőrizve iskoláztatási stratégiáit racionalizálta*: a szlovák gimnáziumot választotta, de mint magyar anyanyelvű iratkozott be. Ez egyébként gyakran valódi politikai „tettnek” számított, és a tanárok rosszindulatát, a diák hátrányos megkülönböztetését is kiválthatta.

Összegzésül: A kassai zsidóság iskoláztatási stratégiái alapján sem tekinthető homogén népességnek. Meghatározó tendencia azonban a nyelvi integráció, amelynek egyik típusa az államnyelvnek az iskolában való elsajátítása a korábbi identitás feladása nélkül (lásd a magyar anyanyelvűek számát a szlovák iskolákban). A másik típust az asszimiláció egyik első lépcsőfokának nevezhetjük, amely az államnyelv elsajátításában és a korábbi identitás elhallgatásában vagy feladásában érhető tetten (lásd a szlovák anyanyelvűek számát a szlovák iskolákban, illetve a szlovák állami elemikbe iratkozottakat). A természetes nyelvi integrációt, illetve asszimilációt felgyorsíthatta a hatóságok részéről megnyilvánuló kényszer és a kisebbségi (magyar) iskolák hátrányos helyzete (iskolák bezárása, létszámkorlátozások stb.).

A természetes és a kikényszerített nyelvi integráció mellett a magyarsághoz való asszimiláció megtorpanását, a diszsimiláció első jeleit is mutatják a beiratkozási adatok. Ennek a folyamatnak generációs sajátosságai is vannak: így az elemikben, a fiatalabb nemzedéknél már azt látjuk, hogy az állami magyar elemik népszerűsége radikálisan csökkent; míg a polgáriknál és a gimnáziumoknál, az eggyel előbbi nemzedéknél ez a folyamat épphogy megkezdődik. Az elemikben és a gimnáziumokban megfigyelhető eltéréseknek azonban feltehetően nem pusztán generációs okai lehetnek. Feltételezhető, hogy a magasabb iskolázottság a polgárosultabb – és asszimiláltabb – rétegekben volt jellemző, ez magyarázza a magyar iskolába íratott, illetve magyar anyanyelvűként szlovák gimnáziumban tanuló zsidók változatlan arányát és számát. Ezek közül került ki a magyar tannyelvű iskoláztatási formákat továbbra és az egész korszakon keresztül előnyben részesítő asszimilált és magyar identitását megtartó zsidók csoportja.

Jegyzetek

- 1 Elsősorban Karády Viktor kutatási eredményeire kell felhívni a figyelmet (Karády 1989: 112–121., Karády 1987, Karády–Vári 1987, Karády 1990: 209–246.) A felüliskoláztatási adatokat lásd Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 61. kötet Budapest, 1916, a kassai izraelita népességre 96.
- 2 Lásd 122/1920. sz. alkotmánytörvény 130. és 131. In: Csehszlovákia törvényeinek és rendeleteinek gyűjteménye, Bratislava-Pozsony, 1924. A nyelvtörvény szerint „az állam hivatalos nyelve a csehszlovák nyelv”. Eszerint a cseh országrészekben a hivatali ügyintézés „általában” cseh, Szlovákiában „általában” szlovák nyelven történik. A törvény a kisebbségek nyelvi jogait az alábbiaként rendezte: „A köztársaságnak azok a bíróságai, hivatalai és hatóságai, amelyek hatásköre olyan bírósági eljárásra terjed ki, amelyben az utolsó népszámlálás szerint legalább húsz százalék azonos, de nem csehszlovák nyelvű állampolgár lakik, mindazon ügyekben, amelyek elintézése azon az alapon tartozik hozzájuk, hogy hatáskörük erre a eljárásra kiterjed, kötelesek az ilyen nyelvi kisebbségek tagjaitól ugyanazon nyelvű beadványokat elfogadni és a beadványok elintézését nemcsak csehszlovák nyelven, hanem a beadvány nyelvén is kiadni.”
- 3 A hírhedt „Kanzelparagraphen” még az 1918/19-es első reformok közé tartozott (Hoensch 1978: 37.).
- 4 A statisztikai források szerint az oktatási reform nem volt ilyen radikális a német nyelvterületeken működő főreáliskolákkal és líceumokkal. Ilyen típusú tanintézmények azonban már az első világháborút megelőző időszakban is működtek Csehországban és Morvaországban egyaránt. A cseh oktatáspolitikai miatt – bár ez a többi kisebbségnél nagyobb lehetőségeket nyújtott a csehszlovákiai német kisebbség számára – komoly konfliktusok voltak a csehek és a németek között. (Mitter, Wolfgang: *Erziehung in deutschen Schulen in der Tschechoslowakei (1918–1938)* im Spiegel des Loyalitätenkonfliktes In: Karády–Mitter szerk. 1990: 71–84.; Von Kopp, Botho: *Das Schulwesen und der Antagonismus zwischen Tschechen und Deutschen in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938*. In: Karády–Mitter szerk. 1990: 85–104.)
- 5 A csehszlovák oktatási rendszernek a magyarországinál modernebb volta köztudott és elismert volt már a korszak Magyarországon is. Az iskolarendszer fejlettségében ennek ellenére is megmutatkozó regionális eltéréseket egyes szerzők még a monarchiabeli különbségekre vezetik vissza. (Surányi–Várady 1928: 169–177.)

- 6 Forrás: AMK-Košice.
- 7 Forrás: SOBA v Košiciach.
- 8 Forrás: AMK-Košice.
- 9 Forrás: SOKA v Košiciach.
- 10 „A kassai öt magyar állami elemi iskola közül egy vasutas lakások céljaira van lefoglalva a mai napig is /1924/ (...) A többi, felekezeti elemi iskolák nem engedélyezése miatt körülbelül 1000 gyermek maradt iskola nélkül. (...) A nyolcosztályos magyar állami leány-középiskolát teljesen cseh nyelvűvé változtatták. Az eredmény, hogy 1919-ben 545 tanuló helyett csak 70 iratkozott be az összes osztályokba. (...) A premontrei főgimnáziumot 1919. szeptember 11-én katonai karhatalommal, minden átvételi aktus nélkül a teljes felszereléssel együtt elrekvírálták, s a csehszlovák állami reál-gimnázium céljaira foglalták le. (...) A tanterők törvénytelen elbocsátása általános jelenség. A tantestülettel *in corpore* letetették a hűségfogadalmat, s néhány hétre a fogadalom kivétele után az összes tanárokat és tanítókat elbocsátották. Az elbocsátottak közül a szükség szerint átvettek ugyan egyeseket, a legnagyobb részüket azonban rövid tanfolyamot végzett légionáriusokkal vagy képesítéssel egyáltalán nem bíró férfiakkal és nőkkel pótolták.” (Memorandum 1924: 10–11.) Lásd még: The Hungarian... 1927: 51–52.)
- 11 Még az 1921/22-es tanévben is 350 középiskolás volt kénytelen magánúton tanulni, mert nem volt elég hely a meghagyott középiskolákban. (Memorandum 1924: 11.)
- 12 Már idézett interjúalanyom szerint – aki a két világháború között a neológ anyahitközség gazdasági igazgatóhelyetteseként tevékenykedett – az osztálynaplók 1945-ben, ugyan már szétdobálva, de még megvoltak, utána semmisülhettek meg.
- 13 Lásd továbbá az iskola egykori diákjaival készített interjűk.
- 14 Lásd: Dr. Friedmann, Franz: „Ist der Staat verpflichtet unser Schulwerk aus öffentlichen Mitteln zu erhalten?” In: Selbstwehr 1932/10/28. és ugyanő: Der Staat und das jüdische Minderheitsschulwesen I–IV. Ugyanott: 1933/01/06, 13, 20, 02/24.
- 15 Lásd: Dr. Friedmann, Franz: Welche Mittel- und Fachschulen besucht die jüdische Jugend in unserem Staate? In: Selbstwehr 1932/08/19; ugyanő: Jüdische Kinder an Volks- und Bürgerschulen In: u.o. 1932/10/07; ugyanő: Einige Zahlen über die tschechoslowakischen Juden (Ein Beitrag zur Soziologie der Judenheit) In: Schriften zur Diskussion des Zionismus N.9. Prag, 1933. 13.

- 16 Az egyik interjúalanyom szerint ezekben magyarul vagy németül tanítottak.
- 17 Az adatok szándékoltan alulbecsültek a szlovák tannyelvű osztályokat tekintve, mert arra a kérdésre kerestem választ, hogy legalább mennyi izraelita diák járt szlovák tanítási nyelvű osztályba. Ezért a hiányzó szlovák állami elemi esetében nem a kassai átlaggal számoltam, hanem úgy vettem, mintha oda nem is írártak volna zsidó gyerekeket, a két hiányzó római katolikus elemi-nél – a szlovákiai statisztikai adatokat is figyelembe véve – ugyanígy jártam el. Az izraelita hitközségi elemi-nél és a Talmud Tóránál a már hivatkozott (Lányi-Propperné 1933) forrásra, a korabeli sajtóra és interjúalanyaim közléseire támaszkodtam. A kilencosztályos Talmud Tóra igazából nem tekinthető elemi iskolának a képzés tartalmát és időtartamát tekintve, hiszen a jeshivák és a rabbiképzők „előkészítője” volt, világi ismereteket alig nyújtott, azonban a beíratott korosztály ugyanaz volt, mint a többi elemi-nél, ezért döntöttem végül is úgy, hogy az első évfolyamok vizsgálatába bevonható.
- További fontos kérdés volt a becslésnél, hogy az izraelita felekezeti iskolákat csak zsidók látogatják-e, vagy más vallásúak is. 1920-ban Szlovákiában 61 izraelita hitközségi iskola működött 6571 diákkal, ebből 6101 volt izraelita vallású. (Dr. Friedmann, Franz: Jüdische Kinder an Volks- und Bürgerschulen In: Selbstwehr 1932/10/07: 1.) Tehát a diákok 7,2 %-a más felekezethez tartozott. Ez az arány a kassai iskolák esetében osztályonként 3-4 diákot jelentett volna. Semmilyen forrás nem szólt azonban arról, hogy valóban voltak-e ilyen esetek Kassán is, sőt interjúalanyaim – akik különböző években jártak felölve a teljes időszakot – arról számoltak be, hogy osztályukba nem jártak más vallásúak. Vélhetőleg a kisebb – és zsidó többségű – településeken mint pl. Nagymihály vagy Ruszinkó egyes helységeiben fordulhatott elő, hogy más iskola híján izraelita felekezeti elemikbe iratkoztak nem zsidó gyermekek is.
- 18 Ez kezdetben hatósági kényszerre történt, de később sem sorvadtak el ezek a szlovák osztályok.
- 19 Izraelita vallású tanulók aránya az összes tanulóhoz viszonyítva az elemi iskolákban az oktatás tannyelve szerint (%), 1925/26-os adatok:

SZLOVÁKIA

Tanév	szlovák	német	ruszin	magyar
1921/22	57,9	3,6	0,6	35,1
1922/23	59,0	2,9	0,9	29,4
1923/24	60,4	3,0	1,0	27,2
1924/25	61,7	4,0	1,1	25,7
1925/26	61,3	4,6	1,0	25,2

CSEHSZLOVÁKIA

Tanév	csehszlovák	német	ruszin	magyar
1921/22	34,9	15,7	22,9	20,5
1922/23	35,1	13,5	25,8	18,1
1923/24	35,7	11,9	23,4	15,1
1924/25	38,1	10,9	24,1	15,1
1925/26	38,8	10,2	24,0	13,5

Forrás: Schulen...1925/26 16*

- 20 „A megtartott vagy átvett tanárok sem érezhetik magukat biztonságban, mert állásuk teljesen a felettes hatóságok kénye-kedvétől függ. És a tanügyi hatóság nemcsak az állami, hanem az autonóm felekezeti iskolák személyi kérdéseibe is beleavatkozik.” (Memorandum 1924: 11.) Az orthodox izraelita hitközségnek még 1931-ben is nehézségei támadtak az 1920 óta Kassán tanító Hirsch Géza hitoktató állásának meghosszabbítása körül. Csak az Orthodox Izraelita Hitközségek Központi Kancelláriájának közbenjárására sikerült 1932-re (!) állampolgárságát beszereznie és az állása meghosszabbítását az illetékes minisztériumnál engedélyeztetnie. (Forrás: SUASSR-Bratislava, Ústredná Kancelária Židovských Náboženských Obcí, 1–674, rendezetlen fond 32. doboz, 21. és 23. iratok. Vö.: A felvidéki... 1938: 124–132.)
- 21 „1919/20-ban a három csehszlovák elemiben 800 tanuló kényelmeskedett s az egyetlen magyar iskolában 3000 magyar gyermek volt összezsúfolva. Megjegyzendő, hogy magyarnak éppen a legszűkebb és legrégebb, tehát a legkevésbé megfelelő iskolát hagyták meg, mely az egész háború alatt kórháznak volt lefoglalva s így a betegségeknek valóságos melegágya.” (Memorandum 1924: 10.) Lásd még: „Túlzsúfoltság az elemi iskolában” In: Kassai Napló 1919/11/09 2.; „A szlovenszkói magyar iskolaügy” In: Magyar Kisebbség 1923/II/II: 589–592.
- 22 Az 1920-as beiratkozásoknál Kassán volt egy olyan szabály a Slovenská Liga részéről, hogy a felsőbb osztályokba csak maximum 60 főt vehetnek fel, és csak azokat, akik már az előző évet is ott járták. Lásd: „Numerus clausus Szlovenszkon” In: Kassai Újság 1920/09/26. 3.; A felvidéki... 1938: 124–131.

- 23 Lásd „Szülői szemle Szlovenszkón” In: Kassai Munkás 1921/09/29.; „A kassai magyarság iskolaügyi követelései” In: Prágai Magyar Hírlap 1922/08/22; Ősz 1922: 16.
- 24 Az egyetemi felülreprezentáltsághoz lásd Dr. Friedmann, Franz: Die Verhältnisse an den deutschen Hochschulen der Tschechoslowakei In: Selbstwehr 1919/11/29; ugyanő: Die Juden an den tschechoslowakischen Hochschulen 1929/12/06; ugyanő: Das Ausländer- und Judenproblem an unserem Hochschulen In: ugyanott 1929/12/23; Dr. Goldstein: Die Ausländerfrage an den tschechoslowakischen Hochschulen In: ugyanott 1932/02/05. Az egyetemi felüliskoláztatás kutatásakor a legnagyobb probléma az, hogy a két világháború közötti időszakban meglehetősen sok külföldi diák tanult a csehszlovák egyetemeken, akiket a hallgatók felekezeti, ill. nemzetiségi statisztikáiban a belföldi diákokkal összevontan kezeltek. Az izraelita felekezetűek tényleges felülreprezentáltságát mutató adatoknál emiatt nem állapítható meg korrekt módon, hogy milyen részt tesz ki a belföldi zsidó hallgatók aránya. A zsidók felülreprezentáltsága és a külföldi hallgatók magas aránya – a magyarországi numerus claususra hivatkozva – a politikai életben olykor összemósódott: a harmincas évek elején a pozsonyi egyetemen egyfajta külföldiellenes numerus clausus bevezetésének a gondolata is felvetődött, az oktatási és a külügyminiszter azonban nem támogatta a kezdeményezést. Elsődleges források (katalógusok, hallgatói nyilvántartások stb.) elemzésével természetesen a valódi arányok is megállapíthatók lennének. Ez azonban már egy másik kutatás tárgyát képezi.
- 25 Polgári iskolák tanulói az iskolák oktatási nyelve és a tanulók felekezeti hovatartozása szerint (csehszlovákiai összesített adatok, 1925.)

Vallás/ Tannyelv	Izraelita		Nem izraelita		Összesen
	Fő	%	Fő	%	
Szlovák	3.713	1,5	237.495	98,5	241.208
Orosz	504	25,6	1.463	74,4	1.967
Német	965	1,4	69.232	98,6	70.197
Magyar	663	26,4	1.822	74,3	2.485
Lengyel	-	-	1.444	100,0	1.444
a fentiek közül valamelyik	1.093	25,3	3.137	74,1	4.227
Összesen	6.938	2,2	314.590	97,8	321.528

Forrás: Schulen ... 1925/26. Tab. 9. 17* – számított adatok.

- 26 Az 1925/26-os tanévben a polgárikban tanulók nemzetisége (csehszlovákiai összesített adatok):

Polgárik tannyelve/ Tanulók nemzetisége	szlovák	magyar	Összesen
Szlovák	910	1	911
Orosz	2	-	2
Német	13	12	25
Magyar	72	260	332
Zsidó	32	59	91
Összesen	1.030	332	1.362

Forrás: Schülen... 1925/27 Tab. I. 192. – számított adatok

A zsidó nemzetiségi adatokat megduplázva jutunk kb. a felekeze-ti arányokhoz, így a magyar polgárikban tanulók kb. 35%-a volt izraelita, szemben a szlovák polgárikkal, ahol mindössze 6%-uk.

Az egyetlen fellelt kassai szlovák tannyelvű fiúpolgári adatai:

Mintaévek	Az I. osztályba beiratottak száma	Ebből izraelita vallású
1920/21	188	13 (6,9%)
1925/26	210	17 (8,1%)
1930/31	238	28 (11,8%)
1935/36	353	59 (16,7%)

Forrás: AMK – osztálynaplók.

- 27 Még 1921/22-ben is 350 középiskolás tanult magánúton Kassán, magyar tannyelvű iskola híján. (Memorandum 1924: 10.)
- 28 Forrás: Schülen... 1920/21. Tab. 23. 38*. Lásd még: Dr. Friedmann 1933: 18.
- 29 A gimnáziumok összes beiratkozottainak (tehát a felsőbb osztályoknak is) minden fellelhető tanévre vonatkozó felekezeti adatainak feldolgozásakor is hasonló eredményre jutottam.
- 30 Az Orthodox Izraelita Hitközségek Központi Kancelláriájához többször fordultak a kassaiak főiskolai, egyetemi protekcióért, ez a tény jól példázza a bejutási nehézségeket. Az egyik válaszlévből idézünk: „Az igazgató (ti. a pozsonyi állami pedagógiai akadémia igazgatója) mindenkiel szemben azt hangoztatja, hogy még nem volt rá eset, hogy magyar iskolát végzett kérvényezőket felvettek volna.” dátum: 1934/06/27. Forrás: SUASSR-Bratislava U.K.Ž.N.O. rendezetlen fond, sz.n./32.

III.

Az etnikailag vegyes házasságok alakulása Kassán 1920–1938 között¹

Az asszimiláció kvantitatív mutatói közé tartoznak az izraelita népesség anyanyelvére és iskoláztatási stratégiáira vonatkozó adatok mellett a kikeresztelkedések és a vegyes házasságoknak a népességcsoportra jellemző arányai is. A két világháború közötti kikeresztelkedések és vegyes házasságok hivatalos és nyilvános, a Statisztikai Hivatal által kiadott adatait már több kutató elemezte a magyarországi zsidó asszimiláció empirikus vizsgálatakor.² Ezek a tanulmányok kimutatták, hogy a vegyes házasságok trendje a két világháború között állandó növekedést mutat, az 1930-as évek végén meginduló diszkriminatív törvényhozás ellenére is. A többi asszimilációs mutatóval összhangban a vegyes házasságok is azt jelzik, hogy a magyarországi zsidóság asszimilációja az első világháború után gyökeresen megváltozott politikai és társadalmi környezetben (a politikai antiszemitizmus kormányzati politikává válása után) is folytatódott.

III.1. Módszertani problémák a vegyes házassági adatok értelmezésében

A témával foglalkozó szerzők is jelzik, hogy a vegyes házasságok csak a kikeresztelkedési statisztikák ismeretében értelmezhetők korrekt módon – ti. a vegyes házasságoknál fontos volna tudni, mennyi kötöttség közülük úgy, hogy a házasuló fe-

lek valamelyike már korábban kikeresztelkedett. További korlátja a vegyesházasság-mutatónak, hogy csak egy speciális korösszetételű, csekély számú népességet írhatunk le vele.

Az egykor a történelmi Magyarországhoz tartozott területek zsidósága esetében a vegyes házasságok elemzésekor az asszimilációval kapcsolatos elméleti problémák is felmerülnek. Az egyik ilyen probléma, hogy vegyesházasság-mutatót csak az uralkodó, többségi nemzethez, tehát a magyarokhoz való asszimiláció vizsgálatához használják. A házasuló felek felekezeti adataiból tehát egyben az asszimiláció etnikai irányát is ismertnek tekintik: természetesnek vélik, hogy a vegyes házasságok emelkedő trendje a zsidóságnak elsősorban a magyarsághoz (és nem a többi magyarországi nemzetiséghez) való asszimilációját mutatja. A másik probléma, hogy a vegyes házasságok vizsgálatakor csak az izraelita házasodó népességet nézik, a többi felekezetet általában nem, így a vegyes házasságok általános elterjedtségére mint társadalmi jelenségre csak utalásszerű, elszórt információkat nyújtanak. E a hiányosság miatt az sem tisztázott, hogy a vegyes házasság mely felekezeti csoportokra milyen mértékben volt jellemző, és hol helyezkedik el az izraelita népesség a vegyes házassági „rangsorban”.

A Csehszlovákiához, Romániához, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt területek magyarsághoz asszimilálódó zsidó népessége körében a két világháború közötti évtizedekben kötött vegyes házasságok esetében a pusztán felekezeti adatok csak az izraelita és a nem izraelita vallásúak közötti házasságok gyakoriságát mutatják, nemzeti (nemzetiségi) arányát azonban nem. Ezekről a vegyes házasságokról – a házasuló felek nemzetiségi adatainak, vagy legalábbis a vizsgált terület (település, régió) nemzetiségi arányainak ismerete nélkül – csak a zsidó vallási tradíciók visszaszorulásának, a szekularizációnak, bizonyos társadalmi normák³ megváltozásának mértékére következtethetünk. A kikeresztelkedési, áttérési statisztikák teljes hiányában (ezeket ugyanis a Csehszlovák Statisztikai Hivatal nem gyűjtötte) a tényleges vegyes házasságok arányát az összes házasság közül még becsülni sem lehetséges.

A vizsgálat további korlátja, hogy az „előzmények” nem rekonstruálhatók – az egykori Felvidék és Kassa zsidóságáról nincsenek vegyes házassági adatok – tudomásom szerint csak országos, illetve budapesti kimutatások ismertek. Továbbá a fellelhető magyarországi statisztikai források sem az 1920 előtti, sem az azt követő időszakra nézve nem közlik a különböző felekezetekhez tartozó házasuló felek nemzetiségét. A vizsgált időszakra vonatkozó csehszlovákiai statisztikai kimutatások ebből a szempontból árnyaltabb elemzést tesznek lehetővé, mint a magyarországiak. Egyrészt a zsidóság (az izraelita vallású zsidó nemzetiségűek) egy része – a felekezeti kimutatásokon kívül – a nemzetiségi rovatban is szerepel. Ez lehetővé teszi, hogy – az izraelita vallásúak, illetve zsidó nemzetiségűek vegyesházasodási gyakoriságának vizsgálatán túl – az alábbi két kérdésre választhassunk:

Az izraelita házasodó felek között milyen arányban szerepelnek zsidó nemzetiségűek?

Milyen arányban kötöttek a zsidó nemzetiségű izraelita felekezetűek más nemzetiségűekkel házasságot?

Az első kérdésre adott válasszal közvetett módon a népszámlálási eredmények ellenőrzésére is mód nyílik, ti. arra, hogy a házas korú népesség – tehát az a fiatal generáció, amely a nemzeti azonosságtudat változására, megváltoztatására a legfogékonyabb – mennyiben vállalta a zsidó nemzeti identitást. A második kérdésből pedig – szintén közvetett módon – a zsidó nemzetiség vállalásából fakadó partikularizálódás mértékére állíthatunk fel hipotéziseket, jelesül arra, hogy a zsidó nemzetiség vállalása önmagában jelentett-e valamiféle nemzeti „elzárkózást”. További előnyük a csehszlovák népmozgalmi statisztikáknak, hogy regionális adatokat is közölnek, így egy lehatároltabb és homogénebb népességre nézve is vannak adatok, melyekkel a kassaiak adatai összehasonlíthatók, ellenőrizhetők. Tehát módunk nyílna a szlovákiai és a magyarországi tendenciák összevetésére, az alábbi kérdés megfogalmazására:

Milyen különbségek mutatkoznak meg a vegyes házasságok tekintetében a szlovákiai és a magyarországi izraelita népességben?

Nincs lehetőség azonban arra, hogy az izraelita felekezetű, de nem zsidó nemzetiségűek között kötött házasságok etnikai jellemzőit meghatározzuk, mert egyrészt az anyakönyvekben nem tüntették fel a házasuló felek nemzetiségét, másrészt a központi népmozgalmi statisztikai kimutatásokban nem közöltek keresztábrákat az egyes felekezetek nemzetiségi adatairól.

III. 2.1. Vegyes házasságok a kassai izraelita vallású népesség körében

Az így is bőséges hivatalos és nyilvános csehszlovákiai adatok tették lehetővé, hogy ez a fejezet egyáltalán megíródjék, ugyanis az 1895 utáni házassági anyakönyvekhez, amelyeket a városháza saját levéltárában őriznek, csak külön belügyminisztériumi engedéllyel, s csak elvben lehet hozzáférni – így a magyarországi kutató számára szinte lehetetlen az elsődleges forrásokból dolgozni. A helyi levéltárosoknak köszönhetően négy mintaévre bizonyos alapadatokat mégis sikerült megszerezni. A kassai izraelita népesség körében kötött vegyes házasságok alakulását az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat: Házasságkötők száma Kassán a mintaévekben

Mintaévek/Házasságok	1920	1925	1930	1935
összes házasság	518	534	584	623
ebből:				
keresztény házasság	421	446	489	537
izraelita házasság	88	78	91	75
izraelita-keresztény vegyes házasság	9	10	4	11
összes izraelita házasság	97	88	95	86
izr. vegyes házasságok aránya az összes házasságból (%)	1,7	1,9	0,7	1,8
vegyes házasságok aránya az izraeliták által kötött házasságból (%)	9,3	11,4	4,2	12,8

Forrás: Házassági anyakönyvek (Kassa, Városi Tanács Archívuma). Az összes házasságkötéshez: Die Bevölkerungs... 1919/20: 11.; Bevölkerungs... 1925/27: 19*; Bevölkerungs... 1928/30: 10.; Die Bewegung... 1934/37: 16.

A táblázat önmagában kevés értelmezhető információval szolgál. Azt mutatja, hogy – a városi lakosság gyarapodásával pár-

huzamosan – az összes házasságok száma nő, ezt a növekedést azonban a keresztény vallásúak közötti házasságok emelkedése okozza. Az izraelita felekezetűek között kötött házasságok – az izraelita vallású népességnek az első fejezetben kimutatott látványos növekedése mellett – stagnálnak. Ez a tény több okra vezethető vissza. Egyrészt a zsidók – a többi felekezethez képest – valamivel később, idősebb korban házasodtak.⁴ Másrészt – vélhetően – a bevándoroltak, a Lengyelországból és Szovjet-Oroszországból Kassára menekültek között magas lehetett a családosan – tehát fiatalon, de már házasan – érkezettek aránya, ezek gyermekei csak a harmincas évek végére, a negyvenes évekre léptek felnőttkorba – az 1920–35 közötti izraelita házasságok számát még nem gyarapították.

A kassai izraelita vegyes házasságok aránya a vizsgált időszakban (az 1930-as évet leszámítva⁵) stagnálást (statisztikailag nem szignifikáns lassú növekedést) mutat: az izraeliták által kötött házasságok közül 1920-ban 9,3%, 1935-re 12,8% volt ilyen (lásd 1. táblázat). A vegyes házasságok stagnálásából arra következtethetünk, hogy a kassai izraelita népesség egyes fiatal generációiban (a házasuló korúaknál) sem nőtt meg jelentős mértékben a szekularizáció. A vallási normáknál ritkán bizonyultak erősebbnek a modern polgári társadalom egységes (minden állampolgárra, egyénre nézve azonos) normái – a vegyes házasságra lépő izraelita vallásúak azonban partikuláris felekezeti csoport-azonosságtudatukat legalábbis formálisan feladták.

A szlovákiai izraelita népességre nézve jóval kisebb a vegyes házasságok aránya, mint Kassán, és éppúgy stagnál (lásd 2. táblázat).

2. táblázat: Az izraeliták házasságkötései Szlovákiában a mintaévekben

Mintaévek/Házasságok	1920	1925	1930	1935
összes házasság	3.247	1.969	2.348	2.276
ebből				
zsidó nemzetiségűek között	137	1.010	1.295	1.126
zsidó nemzetiségűek között (%)	4,2	51,2	55,2	49,5
izraelita vallású völegény+más vallású menyasszony	1.617	987	1.180	1.140
izraelita vallású menyasszony+más vallású völegény	1.630	982	1.168	1.136
izraelita vallású völegény+izraelita vallású menyasszony	1.576	938	1.127	1.077
vegyes házasság	95	93	94	122
vegyes házasság (%)	2,9	4,7	4,0	5,4

Forrás: Bevölkerungs... 1919/20: Tab. V. 229.; Bevölkerungs... 1925/27: Tab. V. 70.; Bevölkerungs... 1928/30: Tab. VI. 59.; Bewegung... 1934/37: Tab. V. 72.

A kassai magasabb arányok vélhetően abból a tényből következnek, hogy a városi népességben – ahogy a magyarországi vizsgálatok Budapest esetében ki is mutatták – nagyobb a hajlandóság a vegyes házasságokra, mint a vidéki (falusi, kisvárosi) népességben.⁶ Itt kell leszögezni, hogy a kassai zsidóság vegyes házasságra való hajlandósága egyáltalán nem kivrívó jelenség a többi csehszlovákiai felekezet vegyes házassági adatainak ismeretében. Sőt, a regionális és az országos adatok szerint az izraelita felekezetűek által kötött vegyes házasságok aránya jóval alacsonyabb az átlagosnál.⁷ Szlovákiában a legritkábban épp a zsidók léptek házasságra más felekezetűekkel, az országos adatok szerint is csak a katolikus népesség mutat az izraelita felekezethöz képest nagyobb elkülönülést a vegyes házasságok tekintetében (lásd 6. l. táblázatait). Ahogy az iskoláztatási stratégiákat elemző fejezetben már utaltam rá, a csehszlovák első republikában nagyfokú szekularizálódás ment végbe, amely – mint látható – nemcsak az (oktatási) intézményrendszer átalakulásában mutatkozik meg, hanem az egyéni életstratégiákban is: a felekezeten kívüliek aránya európai viszonylatban is a legmagasabb volt Csehszlovákiában⁸, a vegyes házasságok pedig – éppen az izraelita vallásúakat leszámítva – a teljes népességre nézve többé-kevésbé bevettek, szokványos aktusokká váltak.

Az izraelita vegyes házasságok nagy regionális eltéréseket mutatnak: az országos átlaghoz képest a csehországi magas, a szlovenszkói közepes és a ruszinszkói igen alacsony. A regionális eltérések legfőbb oka – a társadalom polgáriasodottságának eltérő mértékével összefüggésben – az egyes területeken tevékenykedő izraelita felekezeti irányzatok különbözőségében rejlik: míg a csehországi részeken a neológia volt az uralkodó, addig Szlovenszkon és Ruszinszkon az ortodoxia volt a meghatározó vallási irányzat.

A 2. táblázatból az is kitetszik, hogy az izraelita házasságoknak 1920-ban még csak 4,2%-a, 1925-re azonban már a fele zsidó nemzetiségűek között kötött és ez az arány vált a jellemzővé a teljes időszakra nézve. Az izraelita vallású és zsidó nemzetiségű vőlegényeknek és menyasszonyoknak az izraelita házasodókön belüli aránya nagyjából megfelel a vonatkozó népszámlálásokban kimutatottaknak: 1921-ben az izraelita vallásúak 54,3%-a 1930-ban 53,2%-a volt zsidó nemzetiségű. Ebből arra következtetnénk, hogy a fiatal felnőtt izraelita felekezetű népesség körében sem volt az átlagosnál gyakoribb a zsidó nemzetiség vállalása. A népmozgalmi adatok azonban csak annyiban alkalmasak a népszámlálások kontrolljára, hogy belőlük megállapíthassuk, hogy *legfőljebb* mekkora mértékben vallották magukat az izraelita felekezetű házasságra lépők zsidó nemzetiségűnek, hiszen a nyilvántartások nemzetiségi rovatába valójában csak az kerülhetett, aminek az illető a népszámláláskor vallotta magát.

III.2.2. Vegyes házasságok a kassai zsidó nemzetiségű népesség körében

Fontos adalék a zsidó nemzetiségű izraelita felekezetűek által kötött házasságok elemzéséhez a „etnikai” szempontból vegyes házasságok vizsgálata. Ezzel ugyanis módunk nyílik arra, hogy az asszimiláció irányát megmutassuk. A „etnikai” szempontból vegyes házasságok természetesen nem jelentik azt, hogy felekezetileg is különböző házasuló felekről volna szó. A zsidó nemzetiségűek esetében egyaránt takarhatnak izraelita felekezetűek közötti és felekezeti szempontból is ve-

gyes házasságokat – ennek kimutatására azonban a források nem adnak lehetőséget. Arra azonban annál inkább, hogy a szlovákiai nemzetiségek mennyire „keveredtek” egymással, illetve hogy a zsidó nemzetiségűek mely más nemzetiségekkel léptek általában vegyes házasságra.

A Szlovákiában kötött házasságoknak általában 5-6%-a különböző nemzetiségűek között kötött, és tendenciáit tekintve lassú emelkedést mutat:

3. táblázat: Házasságkötések a házasodók nemzetisége, ill. anyanyelve szerint Szlovákiában a mintaévekben

Mintaévek/Nemzetiségek	1920	1925	1930	1935
csehszlovák	46.353	38.511	40.536	35.702
(%)	64,7	70,2	69,8	69,8
vegyes házasság aránya (%)	2,5	3,7	3,7	5,9
orosz	1.386	1.703	1.779	1.230
(%)	1,9	3,1	3,1	2,4
vegyes házasság aránya (%)	8,2	8,8	10,1	10,9
német	4.533	2.286	2.294	2.171
(%)	6,3	4,2	3,9	4,2
vegyes házasság aránya (%)	13,0	21,2	24,1	22,7
magyar	18.469	10.871	11.781	10.434
(%)	25,8	19,8	20,3	20,4
vegyes házasság aránya (%)	5,7	9,3	3,7	10,4
zsidó	137	1.010	1.295	1.126
(%)	0,2	1,8	2,2	2,2
vegyes házasság aránya (%)	0,7	3,6	3,2	5,6
egyéb	368	443	373	465
(%)	0,5	0,8	0,6	0,9
vegyes házasság aránya (%)	8,1	48,1	78,0	48,5
összesen	71.614	54.822	58.058	51.128
(%)	100,0	100,0	100,0	100,0
vegyes házasság aránya (%)	4,8	6,1	4,7	6,6

Forrás: lásd 2. táblázat. 1920. Tab. VIII. 246.; 1925. Tab. IV. 65.; 1930. Tab. V. 58.; 1935. Tab. IV. 70.

A „legnyitottabb” nemzetiség a német volt, ezt követte az orosz és a magyar. A legritkábban a „csehszlovák” és a zsidó nemzetiségűek léptek más nemzetiségűekkel frigyre. A zsidó vegyes házasságok – amelyek vélhetően jóval ritkábban voltak felekezetileg is vegyesek, mint a nem zsidó nemzetiségű izraelita népességcsoportban – az alábbi nemzetiségűekkel kötöttek⁹:

1920. 1 magyar

1925. 11 magyar, 20 csehszlovák, 2 német, 2 egyéb

1930. 13 magyar, 8 csehszlovák, 4 német, 1 egyéb

1935. 12 magyar, 19 csehszlovák, 5 német, 4 egyéb

A nemzetiségileg vegyes zsidó házasságok arra engednek következtetni, hogy az asszimiláció elsősorban a (cseh)szlovákok irányában volt jelentős, a magyar–zsidó és német–zsidó vegyes házasságok a már a korábbi időszakban a magyarok és a németek felé bekövetkezett asszimilációt mutatják. (Különösen, ha feltételezzük, hogy a magyar és a német házasuló fél is általában izraelita felekezetű volt.) Ez alátámasztani látszik azt az I. fejezetben megfogalmazott hipotézisemet, hogy a zsidó nemzetiség vállalása a szlováksághoz meginduló asszimilációnak csak egy lépcsőfoka volt, továbbá, hogy még az (önként vagy kényszerrel) zsidó nemzetiségűnek beírtak között is magas arányban voltak olyanok, akik magyar nemzetiségű házastársat választottak.

III.3. A kassai vegyes házasságok a szlovákiai és a magyarországi adatok tükrében

Végezetül hasonlítsuk össze a szlovákiai és a magyarországi felekezetileg vegyes házasságokat, hogy ezek fényében a kassai mutatókat értelmezni lehessen!

4. táblázat: Vegyes házasságok Magyarországon a mintaévekben

Mintaévek/Házasságok	1920	1925	1930	1935
összes házasság	110.470	79.029	82.386	80.557
keresztény házasság	104.122	74.382	77.907	75.905
izraelita házasság	5.262	3.696	3.429	3.514
vegyes házasság	1.046	951	1.050	1.138
összes izraelita házasság	6.308	4.647	4.479	4.652
vegyes házasságok aránya az összes házasságból (%)	0,9	1,2	1,3	1,4
vegyes házasságok aránya az izraelita házasságokból(%)	16,6	20,5	23,4	24,5

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek és Kovács 1938, számolt adatok.

A 4. táblázatból szembetűnően látszik, hogy a magyarországi zsidó vegyes házasságok aránya jóval meghaladja a csehszlovákiai országos, a szlovákiai tartományi (lásd 6. l. táblázatait) és a kassai helyi adatokat (lásd 1. táblázat): Csehszlovákiában átlagosan feleannyiszor, Szlovákiában ötödannyiszor és még Kassán is csak feleannyiszor kötöttek házasságok izraeliták és más felekezetűek között, mint Magyarországon. A magyar országos adatokból úgy tűnhetne, mintha a vegyes házasságok esetében a két ország zsidósága között lényeges eltérések mutatkoznának. Az eltérések azonban valójában jóval kisebbek. A magyarországi magas vegyesházasság-mutatók ugyanis tartalmazzák a budapesti adatokat is: ezek az összes izraelita felekezetűek által kötött vegyes házasságoknak rendszerint kétharmadát tették ki (64,7; 69,6; 64,0; 67,3%). Ahogy a már hivatkozott szerzők is kimutatták, a magyarországi zsidóság asszimilációjának legfőbb központja a főváros volt. A nem Budapesten kötött vegyes házasságok aránya az izraelita házasságokból a mintaévekre csak 8,0; 9,4; 13,7 és 13,5% – hozzávetőleg éppen annyi, mint Kassán.

Összességében a két világháború közötti kassai zsidó vegyes házasságok aránya megfelel a magyarországi vidéki arányoknak. Ez azonban önmagában csak annyit jelent, hogy egy, a magyarországinál szekularizáltabb, nyitottabb, az emberi jogok tekintetében szabadabb társadalmi miliőben sem vált népszerűbbé, illetve szükségsszerűbbé a vegyes házasság (s ezzel a zsidó tradíciók látványos megtagadása) Csehszlovákiában, mint Magyarországon, sőt a regionális és az országos adatokat tekintve a vegyes házasság jóval kevésbé volt jellemző a csehszlovákiai zsidóságra, mint a magyarországiakra. Ennek legfőbb okát az erős ortodoxiában kell látnunk, amely tiltotta a vegyes házasságot, de hozzájárulhatott a cionizmus, a zsidó reneszánsz is, amelyről a következő fejezetben bővebben lesz szó. A jelenség másik, alternatív magyarázata az lehet, hogy a nemzeti szempontból is emancipált csehszlovákiai zsidóság kevésbé kényszerült arra, hogy státuskompenzációs céllal vegyes házasságra lépjen: a társadalmi, foglalkozásbeli előmenetelben a zsidóság sem felekezeti, sem nemzetiségi szempontból nem volt hátrányos helyzetben.

A felekezeti szempontból vegyes házasságokból azonban nem vonhatók le következtetések azok asszimilációs jellegéről. Helyesebbnek látszik – és nem csak a csehszlovákiai zsidóság esetében –, ha a vegyes házasságok elemzésekor a hangsúly az adott (vallási, kulturális stb.) közösség elhagyására kerül. Értelmezésemben a vegyes házasságok empirikusan csak korlátozott mértékben megragadható jellemzőik miatt (ti., hogy csak a házasuló felek felekezeti adatait ismerjük, azt azonban nem, hogy a különböző felekezetűek milyen nemzetiséghez tartoztak) inkább szekularizációs mutatóként alkalmazhatók: azt mutatják, hogy az izraelita házasuló népesség mennyiben adta fel vallási normáit úgy, hogy más vallással házasodott össze, s ezáltal szükségszerűen – a környező világ értékrendje miatt, amely általában elítélte az ilyen házasságokat – a korábbi közösségnek legalábbis a periferiájára került – ahogy nem izraelita házastársa is.

Emellett az értelmezés mellett szól az is, hogy ha a vegyes házasságokat asszimilációs mutatóként kezelnénk, ezzel – ha akár csak hallgatólagosan is, de – egyirányú folyamatot feltételeznénk, ti. a zsidóságnak a magyarokhoz való asszimilációját. A vegyes házasság megkötéséhez azonban éppen hogy mindkét félnek el kell távolodnia a maga régi közösségének normáitól, és hasonulnia egy újhoz, a szekularizált modern polgári társadalom értékrendszeréhez (és ebből a szempontból lényegtelen, hogy ez az értékrendszer milyen keskeny vagy széles társadalmi rétegben volt éppen elfogadott).

Ennek fényében a szlovákiai és a csehszlovákiai zsidóságról elmondható, hogy házassági stratégiáit tekintve zárt vallási közösséget alkotott: a többi felekezetnél jóval kevésbé jellemezte a vegyes házasságra való hajlandóság. Ez a közösség azonban elsősorban csak vallási értelemben volt zárt, etnikai értelemben kevésbé: a zsidó nemzetiség önkéntes vagy kényszerű vállalása ugyan erősítette a partikuláris csoportazonosságtudatot, de nem tette lehetetlenné a különböző nemzetiségűek közötti (vegyes) házasságot.

Jegyzetek

- 1 E fejezet megjelent "Még egy asszimilációs mutató: a vegyes házasságok Kassán címmel" (Kovács 1995).
- 2 A két világháború közötti időszakra lásd Zeke 1985: 32–35; az 1938–44 közötti évekre Karády 1985: 55–59.; az 1935–48 közötti időszakra Karády 1984: 87–92.; a második világháború után született nemzedékekre: „Zsidó és nem zsidó vegyesházasságok a második világháború után született generációban” Kovács A. 1990: 89–95.
- 3 Ahogy Karády Viktor ezeket az új normákat, a „nyílt társadalom” értékrendszerét jellemzi: „... a társadalmi partnereket (legyenek azok baráti, politikai, polgártársi, szakszervezeti, gazdasági vagy házaspárnerek) nem választják el egymástól a hagyományos, örökölt, rendi, szokásjogi – s mindenképpen partikuláris – csoportazonosság korlátai.” (Karády 1989: 122)
- 4 Az 1929-es adatok szerint:

Házások aránya az össznépeségben/ Korcsopót	zsidó %	nem zsidó %
25–29 éves	50,83	54,45
30–34 éves	72,65	72,95
35–39 éves	82,92	80,71

Forrás: Friedmann, Franz: Aus dem Leben der tschechoslowakischen Judenheit. In Selbstwehr, 1929/03/29 1.

A csehszlovákiai vegyes házasságokról lásd még ugyanő: Einige Zahlen über die tschechoslowakischen Juden Schriften zur Diskussion des Zionismus No. 9. Prag, 1933. III. fejezet 15–16.

- 5 Az 1930-as év nemcsak a kassai, hanem a szlovákiai izraelita (és zsidó) házasságokra nézve rendkívüli. A húszas évek emelkedő trendjéhez képest ezekben az években (1929–1932 között) az izraelita vegyes házasságok növekedésében – számomra egyelőre ismeretlen okok miatt – egyfajta törés mutatkozik, amely csak 1933–34-re korrigálódik.
- 6 „... a látványos asszimilációs magatartások (ti. a vegyes házasságok és a kikeresztelkedés – KÉ.) leggyakrabban közvetlenül is összefüggtek a társadalmi mobilitás polgári formáival, így a városiasodással.” (Karády 1989: 122).
- 7 A nagyobb felekezetek vegyes házassági arányai Szlovákiában és Csehszlovákiában a mintaévekben:

S Z L O V Á K I A

Mintaévek/ Felekezetek	1920.	1925.	1930.	1935.
római katolikus	6,8	7,5	7,1	6,9
görög katolikus	28,8	29,4	30,3	36,2
evangélikus	16,3	19,5	18,0	19,2
református	19,6	24,3		
cseh testvéri egyház	-	85,8	54,7	-
pravoszláv	100,0	76,8	80,8	57,7
ókatolikus	100,0	100,0	100,0	.
csehszlovák egyház	-	70,6	-	46,8
izraelita	3,0	4,7	4,0	5,4
felekezeten kívüli	66,7	0,0	83,9	100,0
összesen:	9,2	11,7	10,9	10,7

Forrás: lásd a 2. táblázatnál!

C S E H S Z L O V Á K I A

Mintaévek/Felekezetek	1920.	1925.	1930.	1935.
római katolikus	2,8	7,0	6,5	7,0
görög katolikus	11,6	13,5	12,4	7,3
evangélikus	19,7	24,1		
református		23,1	22,2	24,4
cseh testvéri egyház	-	24,6		
pravoszláv	84,7	35,0	62,4	17,3
ókatolikus	17,2	19,0	19,7	20,7
csehszlovák egyház	6,4	18,7	20,7	22,1
izraelita	6,6	9,7	9,0	11,0
felekezeten kívüli	66,7	0,0	83,9	100,0
összesen:	5,1	11,9	10,6	12,0

Forrás: lásd a 2. táblázatnál!

- 8 Lásd Boháč, Antonín: Sňižuje u nás bezkonfesijnost natalitu? (Befolyásolja-e nálunk a felekezetenkívüliség a natalitást?) In: Sociální problémy 1931/2. 81–92.
- 9 Forrás: lásd a 3. táblázatnál.

IV.

A politikai attitűdök mint a nemzeti azonosságtudat mutatói¹

„A háború után a hadak útját járt kiábrándult ifjúság öntudatra ébredése a belső erjedés legfőbb rugója, mely a lelki és a szellemi regenerálódásban és evvel a (zsidó) renaissance-ban domborodott ki és talált kivezető utat a tévelygésből. Ezen eszme szántott a legmélyebben és a legszélesebben a zsidó társadalom minden rétegében. Különösen az ifjúság nem akart már a régi utakon járni. Azt még nem kötötte semmi mélyebb érzés a Galuth idegen köreihez.

A fölébredt önérték sem engedte, hogy mindig és mindenütt másodszereplők legyünk és bűnbakjai az egyes lelkiösmeretlen és gonosz kormányzatoknak. Hiába fogtak össze az agyaglábon álló és távolodó asszimiláció és a megkövesedett tradíciók fanatikus hívei a lapok hasábjain, családi körben, s az utóbbiak még a templomban is az új és expanzív áramlat ellen. A lélek és a szellem csak nőtt és gyarapodott.”

(Görög Artúr: A kassai zsidóság arcképcsarnoka, Bné Brák 1991.)

IV.1. Vázlat az 1919–1938 közötti csehszlovák pártviszonyokról

A két világháború közötti időszakban az utódállamokban működő politikai pártok nemcsak a kor ideológiai-politikai áram-

latai szerint különíthetők el, hanem a soknemzetiségű államok nemzeti, nemzetiségi megosztottságát is mutatják. A csehszlovák első republika – A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz hasonlóan – ebből a szempontból a többi utódállamnál (Magyarország, Ausztria és Románia) is bonyolultabb képet mutatott, hiszen a csehek és a szlovákok egyaránt „álmalkotó” nemzetek voltak, s így két, politikai kultúrájában, politikai hagyományaiban gyökeresen különböző nép alkotta az uralkodó „csehszlovák” nemzetet. Továbbá, a csehszlovák állam keretei között általában területileg is elkülönülten, lélekszámát tekintve az államalkotó szlovákoknál is nagyobb német kisebbség és jelentős magyar, zsidó, rutén, illetve ruszin népesség is élt.

Több nemzetiség együttéléséből persze még nem következik szükségszerűen az, hogy a politikai attitűdök speciális nemzeti (nacionalista) vonásokat is tükröznének. Ausztria és Magyarország kivételével a többi utódállamban kialakult valós helyzet mégis azt mutatja, hogy a politikai érdekartikuláció bizonyos társadalmi csoportok esetében a nemzeti, nemzetiségi pártokban testesült meg.

A csehszlovák első republikában működő pártok a fentiek szerint négy alapvető típusba sorolhatók:

1. A „nemzetfeletti” ideológiákat hordozó baloldali pártok csoportja. Ide sorolható a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt, amely szándékai szerint az összes csehszlovákiai munkás pártja kívánt lenni; és a Kommunisták Csehszlovákiai Pártja, amely a II. majd a III. Internacionálé alapjain állt, és szoros kapcsolatban volt a Szovjettel.
2. A köztársasági alapon szerveződő polgári blokk, ebbe tartozott a Beneš-féle Nemzeti Szocialista Párt (amely csak a nevében hasonlított a Hitler-németországbeli szervezetre!), Masaryk Nemzeti Demokrata Pártja és a Hodža és Švehla nevével fémjelzett Köztársasági (később Agrár) Párt – csak a leglényegesebbeket említve. A polgári blokk a köztársasági eszme alapján egy politikailag egységes soknemzetiségi állam (Nationalitätenstaat) kereteiben gondolkodott.

3. A nemzeti, nemzetiségi alapon szerveződő pártok. A *csehek*nél a Šrámek majd Mičura vezetésével működő Cseh Néppárt, a Cseh Nemzeti Munkapárt – ezek a nemzetállam-koncepciót (Nationalstaat) vallották magukénak. A *szlovákok*nál Hlinka Néppártja, a Szlovák Nemzeti Párt, amely Szlovákia autonómiáját tűzte a zászlajára. A *németek*nél a Német Szociáldemokrata, a Keresztényszocialista, a Nemzeti, a Nemzeti Szocialista és a Szudétanémet Párt. A *magyarok*nál az Országos Keresztényszocialista, az Országos Kisgazda és a Magyar Nemzeti, a Szociáldemokrata és az Egyesült Polgári Párt. A *zsidók*nál a Zsidó Párt és a Zsidó Gazdasági Párt; a *lengyelek*nél a Lengyel Egyesült Párt; végül a *ruszinok*nál a Ruszin Autonóm Földművesszövetség és a Ruszinszkoí Iparospárt – szintén csak a lényegesebbeket említve.
4. Az előbbieken kívül fontos szerepet játszott a csehszlovák politikai életben az Iparospárt mint „hivatásrendi” szervezet. Voltak más hasonló típusú törpepártok (Legionisták és Katonák Pártja, Piaci Árusok Pártja, Sportolók Pártja, Vendéglősök Pártja stb.), de csak az Iparospárt vált közülük parlamenti tényezővé.

A nemzeti alapon szerveződött pártok – különösen a nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségek esetében – már a nevükben is mutatják, hogy az adott kisebbségi csoportok még akkor is különállóan léptek a politikai porondra, ha ugyanazt az ideológiát már egy csehszlovák párt is képviselte (lásd pl. a német és a magyar szociáldemokrata pártokat, a cseh és a szlovák néppártokat). A nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségeknél azonban a több politikai párt létezése a kisebbségen belüli politikai érdekkülönbözőségekre is felhívja a figyelmet. (Politikai értelemben „legrétegzettebb” a német kisebbség volt, hat pártja működött a teljes időszakban.)

Az első republika jól működő polgári demokrácia volt, általános és titkos választójoggal², kétkamarás parlamenttel. Ezt a demokratikus rendszert azonban a „párttúltság” és a nemzeti alapú politizálás igen labilissá tette. A dolgozatnak nem célja az 1918–1938 közötti időszak mélyreható politológiai, politikatörténeti vizsgálata, ezért itt csak a főbb állomásokat

elevenítem fel.³ A belpolitikai labilitásnak öröklött és újonnan létrejött okai egyaránt voltak. Politikai értelemben is óriási különbség volt az erősen iparosodott és mezőgazdaságilag is fejlett, szakszerűen kiépült bürokráciával és széles értelmiségi réteggel rendelkező egykori „történelmi” országrészek (Csehország, Morvaország és Szilézia) és a fejletlenebb Szlovákia, illetve a még elmaradottabb Kárpátalja között. A magyar hivatalnokréteg politikai „megbízhatatlansága” és a szlovák hivatalnokhiány az amúgy is jelentős cseh centralizációs törekvéseket felerősítette. 1918–22 között katonai diktatúra és statárium volt Csehszlovákiában (kivégzésekkel, internálásokkal és politikai perekkel), az 1920-as alkotmányozó nemzetgyűlésből (amely többek között a kisebbségek jogairól is rendelkezett) a nemzeti kisebbségek kirekesztődtek. A kormányzati hatalom 1919–25 között az ún. „vörös-zöld” (szocdemek és a cseh pártok), majd a rövid életű „össznemzeti” koalíció kezében volt, az 1926-os választások után több sikertelen kormányalakítási kísérletet követően a polgári blokk került a hatalomba. A csehszlovák parlamenti demokrácia első tíz évét a kormány és az ellenzék (különösen a Hlinka-féle Szlovák Néppárt és a német pártok) közötti súlyos feszültségek, valamint egyes ellenzéki pártok (a Magyar Nemzeti Párt, a német Bund der Landwirte, a német keresztényszocialisták és szociáldemokraták) „aktivista” politikája jellemezte. Az „aktivizmus” (szemben a „negativizmussal”) azt jelentette, hogy az egyes ellenzéki pártok bizonyos törvényeket megszüavaztak (a Magyar Nemzeti Párt például az agrárreformot és az állampolgársági törvény módosítását, a Lex Dérert), abban a reményben, hogy így a kormány más törvényeknek a számukra kedvező változatát terjeszti be. Az aktivista politika alapvetően sikertelennek bizonyult, ahogy a gazdasági törvényekben, úgy a nyelvtörvényben, és a német és magyar tisztviselőket súlyosan érintő közigazgatási törvényben sem sikerült megakadályoznia a cseh centralizmus előretörését, a kormány kisebbségellenes politikai törekvéseit.

A német politikai pártok – különösen a harmincas évekre és elsősorban külpolitikai okok miatt – valamivel kedvezőbb helyzetbe jutottak, mint a többi kisebbségi pártok: 1929-től a

német (és a szlovák) pártok bekerültek a nagykoalícióba. A kisantant fellazulásával, a külpolitikai helyzet megváltozásával (1932. genfi egyezmény, 1933. Hitler előretörése Németországban) Csehszlovákiában is felerősödtek az autonomista törekvések: 1932-ben a Szlovák Néppárt és a Szlovák Nemzeti Párt Autonomista Blokkba tömörült, 1933-ban Henlein megalakította a Sudetendeutschen Heimatsfrontot, 1936-ban egyesültek a magyar pártok. Az 1935-ös parlamenti választások jobb- és baloldali „földcsuszamlást” okoztak a csehszlovák belpolitikában: a 66 német mandátumból 44-et a Szudétanémet Párt kapott, s ezzel komolyan veszélyeztette a kormányzó nagykoalíciót. A választások másik győztese a Kommunista Párt volt, amely 1929-hez képest 100 ezerrel több szavazatot kapott (850 ezret), és ezzel 36 képviselőt delegálhatott a 300 tagú parlamentbe. 1939-ig, a csehszlovák első republika összeomlásáig az ország belpolitikájában a fokozódó feszültségek váltak jellemzővé.

IV.2. A csehszlovákiai zsidó pártok

A csehszlovákiai pártok felsorolásakor a nemzeti alapon szerveződött pártok közé soroltam a Zsidó Nemzeti és a Zsidó Gazdasági Pártot. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy mit mutatnak a választási eredmények a zsidó nemzeti azonosságtudat szempontjából; pontosabban: *mennyiben volt képes az önálló és nemzeti alapú politikai artikulációra a csehszlovákiai (szűkebben a kassai) zsidóság, illetve mekkora volt az igénye erre?* Ehhez röviden át kell tekinteni a csehszlovákiai cionizmus történetének megfelelő fejezeteit, jelesül a Zsidó Párt tevékenységét és politikai helyzetét az első republikában.⁴

Az 1917-es Balfour-deklarációig⁵, melyben Nagy-Britannia támogatásáról biztosította a zsidók azon törekvését, hogy nemzeti államot hozzanak létre Palesztina területén, a cionizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában csak a csehországi és az ausztriai területeken vált jelentőssé; a történelmi Magyarország területén (így a Felvidéken és Kárpátalján) élő zsidóságra alig volt hatással. A Balfour-deklaráció, a Monarchia felbom-

lása, a wilsoni pontok a nemzeti önrendelkezésről a Csehszlovákiához került zsidóság vezetőiben felébresztették a területileg és politikailag is egységes fellépés igényét. 1918 novemberében Pöstyénben megalakult a Jüdischer Bürgerverein, majd 1919 januárjában Prágában összehívták az első Zsidó Nemzeti Kongresszust, ahol megalakult a *Zsidó Párt*. Ugyanabban az évben a csehszlovákiai zsidóság testületileg felvette a kapcsolatot a külföldi és a nemzetközi zsidó szervezetekkel (megérkezett a háború károsultjai részére az első Joint-segély), Pozsonyban megalapították a Kolonialbankot⁶, és megjelent a csehszlovákiai cionizmus országos napilapja, a Jüdische Volkszeitung. Még ebben az évben megtartották a csehszlovákiai Cionisták Első Területi Konferenciáját.

1919 júniusában a Zsidó Nemzeti Tanács delegátusa Masaryknál járt, aki ígéretet tett a zsidóság parlamenti reprezentációjára, ezt a pozitív diszkriminációt azonban – vélhetően a többi nemzetiség hasonló igényei miatt – a zsidóság végül is nem kapta meg. Ahogy a többi nemzeti kisebbség, csak a pártlajstromra leadott szavazatok (és a maradékszavazatok három ún. „skrutíniumban” történő elosztása révén) juthatott mandátumhoz.

Az 1920-as első parlamenti választásokon a Zsidó Párt nem került be a parlamentbe. A vereség okait a történészek általában a csehszlovákiai zsidóság politikai megosztottságában látják. A választásokon három zsidó párt is indult: a cionista Zsidó Nemzeti Párt, a mérsékeltebb Zsidó Gazdasági Párt és a szlovákokhoz való asszimilációt szorgalmazó republikánus indíttatású Szlovenszkói Zsidók Pártja. A választási kudarcban szerepet játszott még, hogy a zsidók egy része a Magyar Nemzeti Pártra, a Csehszlovákiai Kommunisták Pártjára, illetve a Szociáldemokrata Pártra szavazott. A vereség további oka lehetett, hogy Ruszinszkóban – ahol jelentős zsidó népesség élt – a terület akkor még bizonytalan államjogi helyzete miatt elmaradtak az 1920-as választások. A politikai kudarc után az Egyesült Zsidó Párt vezetői ismét Masarykhoz fordultak a választójogi törvény megváltoztatását célzó memorandummal – újfent sikertelenül. Az 1925-ös parlamenti választásokon a párt ismét vereséget szenvedett.

Az 1929-es választásokon a Zsidó Párt választási koalícióra lépett a Lengyel Párttal, s bár így is 14%-kal kevesebb szavazatot kapott, mint 1925-ben, az időközben módosított választójogi törvény következtében (amelyben a zsuparendszer helyett visszaállították a monarchiabeli tartományi szisztémát) két képviselőt küldhetett a 300 fős parlamentbe (Dr. Ludvík Singert és Dr. Reisz Gyulát). A zsidó választók szavazatainak jelentős része azonban most is a csehszlovák republikánus pártokat, a Magyar Nemzeti Pártot és a Kommunista Pártot segítette.

Az 1935-ös utolsó parlamenti választásokon a Zsidó Párt a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal lépett koalícióra, a szociáldemokrata listán indultak a jelöltjei, nevük mellett feltüntetve, hogy a Zsidó Párthoz tartoznak. Mindkét párt veszített 1929-es szavazóbázisából, azonban így is két képviselő került a parlamentbe (Dr. Angelo Goldstein és Dr. Chaim Kugel).

A csehszlovákiai cionizmus parlamenti képviselete tehát a harmincas években is jelentéktelen maradt, két képviselője a szociáldemokraták parlamenti klubjában szinte „vendégként” vett részt, a zsidóság politikai érdekérvényesítése – ahogy a megelőző évtizedekben is – elsősorban a kormány vezető politikusaival kiépített kapcsolatokon⁷, a parlamenten kívüli „lobbizáson” alapult.

A Zsidó Párt politikáját a cionizmus mint ideológia és a diaszpórazsidóság érdekképviselete mint reálpolitika jellemezte. A *cionizmus* népszerűsítése elsősorban a cionista rétegszervezetek kiépítése és a Palesztinába való alijázás hazai feltételeinek megteremtése útján történt. A rendkívül sokféle cionista párt, egyesület közül a nemzetközi Mizrahi szervezet helyi csoportjai (ez a szervezet vállalta fel az ortodox zsidóság „bekapcsolását” a cionizmusba a valláson és a kultúrán keresztül), a HaPo’el Hatza’ir és a Po’ale Zion (a szociáldemokrata, szocialista frakciói a cionizmusnak), a Ha’Shomer Hatza’ir (ifjúsági „cserekészervezet”), a Betár (=Brit Trumpeldor, a militáns, ún. revizionista, cionisták ifjúsági szervezete), a B’nai B’rit szabadkőműves páholy és a Makkabi sportegyesület volt Szlovákiában a legelterjedtebb.

A Palesztinába való kivándorlás Csehszlovákiából a két világháború közötti időszakban így is jelentéktelen maradt (évi 30-80 zsidó alijázott Palesztinába, és a 30-as években, Hitler hatalomra jutása után sem több, mint évi 6-700 fő), a Zsidó Pártnak elsősorban a belpolitikára kellett összpontosítania.

A Zsidó Párt *diaszpórapolitikája* a zsidóság mint nemzeti kisebbség hivatalos elismerésére, kulturális intézményeinek kiépítésére és politikai jogainak kivívására, illetve megőrzésére irányult. Ez a reálpolitika elsősorban a már említett pozitív diszkriminációs jogokra való törekvésben (parlamenti képviselő, a vasárnapi záróra feloldása stb.) és az önálló zsidó iskolák (elemik, gimnáziumok és egyetem) alapításához szükséges állami támogatás megszerzésében öltött testet. A pozitív diszkrimináció jogilag mindössze annyiban „valósult meg”, hogy a maradékszavazatok elosztásakor a második és a harmadik skrutíniumban a zsidó pártokra leadott szavazatok a többségi (tehát a cseh, a szlovák és a csehszlovák) pártokhoz kerültek – és nem a zsidókkal egyenlő kisebbségi jogi státussal rendelkező német és magyar pártokhoz. A zsidóság önálló oktatási lehetőségeiben regionális eltérések mutatkoztak meg: a csehországi és a morva-sziléziai zsidóság iskoláztatása a felsőoktatást leszámítva lényegében megoldott volt, míg Szlovenszkon és Ruszinszkon a zsidó gyerekek felekezeti iskolákban történő taníttatása nagy nehézségekbe ütközött. Ennek okai persze nem csupán az egyes tartományokat eltérően támogató oktatáspolitikában keresendők, hanem az ott élő zsidó népesség kulturális „infrastruktúrájában” is; a szlovenszkói és a ruszinszkói, túlnyomórészt ortodox zsidóság jóval kevesebb modern – tehát nem chéder- vagy Talmud-Tóra-jellegű – iskolával rendelkezett, mint a csehországi neológ hitközségek.

A Zsidó Párt reálpolitikájának lényeges eleme volt az *antiszemitizmus elleni küzdelem*. A közhiedelemmel ellentétben Csehszlovákiában is volt antiszemitizmus, ez azonban a magyarországi zsidóellenességgel összehasonlítva sokkal kisebb méreteket öltött, és csak a harmincas évek közepére vált nyílt politikai antiszemitizmussá. A csehszlovák „nagypolitika” toleráns, a zsidó kisebbséget pártoló magatartásával

szemben a végrehajtó szervek részéről és a helyi politikában – különösen a harmincas évekre – kisebb-nagyobb antiszemita atrocitásokra is sor került. 1920 októberében zsidóellenes zavargások voltak Pöstyénben, Vágújhelyen, Zsolnán és több kisebb szlovákiai településen. Szlovákia az idő tájt teljhatalmú miniszterének, Šrobárnak a beosztottjai az iparendedélyek felülbírlása ürügyén antiszemita hecckampányt indítottak a zsidók iparendedélyeinek bevonása céljából „Csak keresztény kereskedőtől vásároljatok!” jelszóval. A zsidó iparosok a 4600 beadott igénylésből végül is csak 1300-at kaptak meg. 1923-ban megalakult az első csehszlovákiai fasiszta szervezet, a Rodobrana. Az 1927-es Lord Rothermere nyilatkozat miatt feltámadó szlovák indulatok antiszemita felhangokkal is együtt jártak. Egyes szlovák lapok a magyar „irredentizmus” mögött „zsidó szándékokat” véltek felfedezni, és a szociális demagógia eszközeivel sajtókampányt indítottak a szlovákiai zsidóság ellen. 1929-ben a berlini, a bécsi és a budapesti hasonló eseményeket követően a pozsonyi egyetemen is zsidóellenes demonstrációt szerveztek a német („volksdeutsche”) orvostanhallgatók. 1931-ben a prágai német és a pozsonyi Komenský egyetemen újabb antiszemita tüntetéseket szerveztek a külföldi (és magyarországinak és zsidónak vélt) hallgatók ellen; a tüntetők a külföldiekkel (és a zsidókkal) szemben egyfajta „numerus clausus” bevezetését követelték – természetesen sikertelenül.

A harmincas évek közepére az egyre erőteljesebb szlovák nacionalizmus nem idegenkedett az antiszemita megnyilvánulásoktól. 1936 áprilisában a Golem című film bemutatása kapcsán a Szlovák Néppárt ifjúsági szekciója, az Omladina Pozsonyban már pogromhangulatot keltett (kirakatüvegeket vertek be, utcai járókelőket, egyetemistákat ütlegeltek); antiszemita brosrák jelentek meg; Nagymihályból (Michalovce) 35 zsidó családot elűzték. 1937-re már a nyílt politikai antiszemitizmus, zsidóellenes provokáció, pogromhangulat vált a jellemzővé Szlovenszkon és Ruszinszkon.

A Zsidó Párt politikája az antiszemitizmus elleni küzdelemben annyiban sikeresnek bizonyult, hogy a csehszlovák kormányzat függetlensége utolsó pillanatáig „visszaverte” a –

gyakran a koalíción belülről is érkező – antiszemita támadásokat, és képes volt a köztársaság demokratikus jogi kereteit megtartani.

IV.3. A választási eredmények Kassán (1920–1937)

E vázaltszerű bevezetést az tette szükségessé, hogy a két világháború között Csehszlovákiában működő pártok levéltárához máig nem férhet hozzá a kutató.⁸ Így a kassai politikai életben jelentős pártokról sincsenek elsődleges forrásaink, kivéve a választási eredményeket és a fellelhető helyi lapokban elvéve megjelent ilyen témájú cikkeket. (A hivatkozott szerzők is csak a nyilvánosságra került, tehát elsősorban a sajtóban napvilágot látott dokumentumokat dolgozták fel.) Ezért a vizsgálódásom szempontjából fontos párttaglétszámoknak, a pártok szociális összetételének rekonstruálásáról le kellett mondanom. Eredeti kérdéseimre (mennyiben volt képes az önálló és nemzeti alapú politikai artikulációra a csehszlovákiai, szűkebben a kassai zsidóság, illetve mekkora volt az igénye erre?) csak részleges válasz adható. A helyi választási eredményekből hozzávetőleg pontos képet kaphatunk arról, hogy a kassai izraelita népesség milyen mértékben támogatta a szavazataival is azt a Zsidó Párt által meghirdetett politikai programot, amely a zsidóságot mint nemzeti entitást tételezte.

A csehszlovákiai választásokat már a kortárs magyar történészek, statisztikusok és politikusok is elemezték, éppen azzal a céllal, hogy a népszámlálások nemzetiségi arányait ily módon is ellenőrizték (Sziklay 1941; Borsody szerk. 1938). Úgy vélem, hogy erre ez a forrás csak meghatározott feltételek mellett ad lehetőséget. A népszámlálásokkal való összevetés mellett szól, hogy a választások általánosak és titkosak voltak – szemben a népszámlálásokkal, ahol a számlálóbiztos személye *nyíltta* tette a nemzetiségi hovatartozás bevallását. A választásban azonban csak a *felnőtt* lakosság vett részt, a kiskorúak nem – ez a körülmény a felekezetek és a nemzetiségek eltérő korfája miatt torzíthatja a vizsgált arányokat. (Mivel a választási részvétel általában – mint később látni fogjuk – igen magas volt, ez a tényező segíthetné a kor-

rekt összehasonlítást.) Az összehasonlíthatóság mellett szólna az a körülmény is, hogy – mint azt már az első fejezetben kimutattam – a csehszlovákiai népszámlálások nemzetiségi adatai *politikai jelentést* kaptak a nyelvtörvénnyel, az összeírásokat a nemzeti alapon szerveződő pártok részéről valóságos politikai kampány előzte meg.

A közvetlen összehasonlításnak azonban éppen itt van a leggyengébb pontja: a községi, a járási, a tartományi, illetve kerületi és a parlamenti választásokkal szemben a népszámlálásoknál – akárhogy hajtották is őket valójában végre – mégiscsak a nemzetiségre és nem egy politikai pártra vagy ideológiára kellett „szavazni”. Ez utóbbiaknál szélesebb volt a „kínálat”, hiszen a csehszlovák politikai közéletben a nemzeti alapon szervezett pártokon kívül nagy súllyal voltak jelen a „nemzetfeletti” (baloldali), a köztársaságpárti („csehszlovák”) és a hivatásrendi pártok. Így az adott nemzeti kisebbség politikai rétegzettségének mértéke és ennek saját pártokban való megnyilvánulása is meghatározta a nemzeti alapon szerveződött pártokra leadott szavazatok arányát. A német nemzetiség esetében például viszonylag egyszerű volna a választási eredményeknek a népszámlálásokkal való összevetése, hiszen a kommunistákat leszámítva szinte valamennyi, az első republikában létező politikai irányzat külön német pártban is artikulálódott. Esetükben kérdésemnek éppen a fordítottját tehetnénk fel: hány német szavazott a kommunistákra?

A magyar kisebbség esetében már jóval bonyolultabb a helyzet, a Magyar Szociáldemokrata Pártnak a CSSZDP-be való 1920-as beolvadásával (Botka 1969: 11.) lényegében csak a keresztényszocialista és a kisgazda-parasztpárti irányzatok maradtak meg (Urr 1930; Urr 1939; Popély 1990), a választási eredmények és a népszámlálások összevetésénél tehát hiányozniuk kellene azoknak a baloldali érzelmű magyaroknak, akik a szociáldemokrata és a kommunista pártra adták le a szavazataikat (ahogy az „asszimilánsoknak” is). Ebben az esetben az összehasonlításakor – a demográfiai tényezők esetleges torzító hatásainak kiszűrése után – azt a hipotézist fogalmazhatnánk meg, hogy legalább annyi magyar nemzetiiségűnek kell lennie, ahányan a magyar pártokra szavaztak.

Hasonló hipotézist állíthatnánk fel a zsidó nemzetiségűek és a Zsidó Pártra szavazók közötti arányra is. Ugyan a cionizmusnak voltak bal-, sőt szélsőbaloldali pártjai is, ezek azonban nem voltak megfeleltethetők a „klasszikus” szociáldemokrata és kommunista pártokkal – úgy vélem, hogy mások voltak azok, akik a Zsidó Pártra leadott voksukkal a Ha'Poel Hatza'irra vagy a Po'ale Zionra szavaztak, mint azok, akik a CSSZDP-re.⁹

A kassai választási eredmények elemzésekor tehát a következő két kérdésre kerestem választ:

A választójoggal rendelkező kassai izraelita népesség milyen arányban támogatta szavazataival a Zsidó Pártot, illetve ezen kívül mely más pártokra szavazhatott még? Mi a magyarázata a kassai zsidó nemzetiségűek és a zsidó pártra szavazók aránya közötti eltérésnek?

1/a táblázat: Választási eredmények Kassán (1920–1925)

Választások/ Pártok	1920.(p)		1923.(h)	1925.(p)	
	(k)	(sz)		(k)	(sz)
Országos polgári pártok					
1. Nemzeti Szocialista Párt	3802	900	2002	2717	2010
2. Nemzeti Demokrata Párt	–	–	–	640	651
3. Nemzeti Munkapárt	–	–	–	1075	789
4. Szlovák Néppárt	–	94	2246	2836	2107
5. Szlovák Nemzeti Párt	1161	707	–	306	202
6. Agrárpárt	–	–	1789	451	308
7. Cseh Néppárt	–	–	–	212	123
Országos munkáspártok					
1. Magyar Szociáldemokrata Párt	11412	6479	553	–	–
2. Német Szociáldemokrata Párt			1229	235	107
3. Csehszlovák Szociáldem. Párt				1366	1059
4. Csehszlovák Kommunista Párt			5129	5050	3788
5. Baloldali Kommunista Párt	–	–	–	–	–
Magyar pártok					
1. Keresztényszocialista Párt	7471	6040	6052	5340	4854
2. Magyar Nemzeti Párt	390	–	–	2149	1588
3. Kisgazda Párt	–	137	–	–	–
4. Országos Parasztpárt	390	–	–	17	13
5. Egyesült Polgári Párt	–	–	800	–	–
Zsidó pártok					
1. Zsidó Párt	1646	1556	929	782	1258
2. Zsidó Gazdasági Párt	–	–	707	1193	–
Hivatásrendi és egyéb pártok					
1. Iparos Párt	–	–	518	417	388
2. Legionisták és Katonák Pártja	–	–	1265	–	–
ÖSSZESEN	25882	15913	23218	24786	19245
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	40415	23651	?	28011	?

}: közös lista

Rövidítések: (p) = parlamenti választások

(k) = képviselőház

(sz) = szenátus

(h) = községi (helyhatósági) választások

(t) = tartománygyűlési választások

(j) = járási választások

1/b táblázat: Választási eredmények Kassán (1927–1932)

Választások/ Pártok	1927.(h)	1928.(t)	1929.(p)		1932.(h)
			(k)	(sz)	
Országos polgári pártok					
1. Nemzeti Szocialista Párt	2.135	2.631	3.108	2.864	2.298
2. Nemzeti Demokrata Párt	833	532	631	–	789
3. Nemzeti Munkapárt	1.168	–	–	–	571
4. Szlovák Néppárt	1.148	968	2.105	1.708	1.239
5. Szlovák Nemzeti Párt	–	210	–	–	165
6. Agrárpárt	472	425	615	629	758
7. Cseh Néppárt	–	341	484	409	–
Országos munkáspártok					
1. Magyar Szociáldemokrata Párt	–	–	–	–	964
2. Német Szociáldemokrata Párt	1.612	–	86	81	362
3. Csehszlovák Szociáldem. Párt	–	1.949	2.648	2.393	2.298
4. Csehszlovák Kommunista Párt	4.244	3.760	3.221	2.842	4.863
5. Baloldali Kommunista Párt	–	–	–	–	48
Magyar pártok					
1. Keresztényszocialista Párt	5.019	4.282	7.034	6.501	4.677
2. Magyar Nemzeti Párt	3.702	2.984	–	–	2.947
3. Kisgazda Párt	–	99	–	–	–
Zsidó pártok					
1. Zsidó Párt	1.345	1.691	1.286	*	1.050
2. Zsidó Gazdasági Párt	–	–	–	–	–
Hivatásrendi és egyéb pártok					
1. Iparos Párt	984	412	1.180	1.560	1.876
2. Városi Párt	–	–	–	–	522
3. Egyéb pártok	–	–	359	–	599
ÖSSZESEN	22.622	20.284	22.757	18.987	26.026
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	?	22.739	24.843	?	?

}: közös lista

*: választási koalíció a „Lengyel Középosztály” és a „Lengyel Szociáldemokrata Párttal”

1/c táblázat: Választási eredmények Kassán (1935–1937)

Választások/ Pártok	1935.(t)	1935.(p)		1935.(j)	1937.(h)
		(k)	(sz)		
Országos polgári pártok					
1. Nemzeti Szocialista Párt	2.615	2.998	2.685	–	2.876
2. Nemzeti Demokrata Párt	799	982	870	218	607
3. Nemzeti Munkapárt	611	537	–	–	529
4. Szlovák Néppárt	2.363	2.979	2.392	7.017	1.673
5. Szlovák Nemzeti Párt	299	–	–	460	154
6. Agrárpárt	–	988	926	1.868	1.166
7. Cseh Néppárt	446	–	–	556	–
Országos munkáspártok					
1. Magyar Szociáldemokrata Párt	–	–	–	–	532
2. Német Szociáldemokrata Párt	–	61	59	–	–
3. Csehszlovák Szocdem. Párt	2.673	3.870	3.397	2.090	2.661
4. Csehszlovák Kommunista Párt	5.002	5.673	4.871	1.310	5.998
Magyar pártok					
1. Keresztényszocialista Párt	9.735	9.186	7.979	10.628	9.035
2. Magyar Nemzeti Párt	–		–	–	962
Zsidó pártok					
1. Zsidó Párt	2.265	*	*	*	561
2. Zsidó Gazdasági Párt		*		*	860
Hivatásrendi és egyéb pártok					
1. Iparos Párt	815	2.128	1.936	–	1.492
2. Városi Párt	–	–	–	–	675
3. Maxon Párt	–	–	–	–	1.118
4. Egyéb pártok	18	776	683	–	1.887
ÖSSZESEN	27.030	30.252	26.335	25.109	31.824
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	?	?	?	32.664	?

j): közös lista

*: választási koalíció a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal

Forrás:

1920. képviselőházi választások: Wahlen... 1920., szenátusi választások: Kassai Hírlap 1920/04/27, 1.
1923. községi választások: Kassai Napló 1923/09/17, 2.
1925. képviselőházi választások: Wahlen... 1925., szenátusi választások: Kassai Munkás 1925/11/17, 1.
1927. községi választások: Kassai Újság 1927/10/18, 1.
1928. tartományi választások: Wahlen... 1928.
1929. képviselőházi választások: Wahlen... 1929., szenátusi választások: A Nép 1929/10/27, 1.
1932. községi választások: A Nép 1932/05/01, 1.
1935. tartományi választások: Kassai Újság 1935/03/28, 1., képviselőházi választások: Wahlen... 1935., szenátusi választások: Kassai Újság 1935/05/28, 1., járási választások: Kassai Újság 1935/05/30, 1.
1937. községi választások: Volebné výsledky v Košiciach 1937.

A politikai attitűdök egyik fontos mutatója a választásokon való *részvétel aránya*. A részvételi arányokról pontos adatok a

kassai parlamenti választásokra és az 1928-as tartománygyűlési választásra nézve állnak rendelkezésre. A részvételi arányok a helyi társadalom nagyfokú politizáltságát mutatják: a választásokon való részvétel az első republikában 90% körül mozgott és folyamatosan nőtt. (Lásd 1. táblázat) Kiugró eltérést csak az 1920-as első parlamenti választás mutat, ekkor a választójogosult népességnek mindössze 61,0 (képviseelőház), illetve 67,3%-a (szénátusi) ment el szavazni. Az alacsony részvételi arány elsősorban a választások rendkívüli körülményeire vezethető vissza.

Egyrészt 1920-ban katonai diktatúra és statárium volt Szlovákiában. A Propagacná Kancelária (az ún. „propaganda-iroda”, valójában a titkos rendőrség szerepét látta el) feljelentései alapján több ezer embert internáltak Theresienstadtba, vagy politikai perbe fogták, melyben a hadosztálybíróság halálos ítéletet is hozhatott (és hozott), a magyar településekre katonai egységeket vezényeltek ki a választások idejére, a képviselőjelölteket névtelen feljelentések alapján letartóztatták, a politikai gyűléseket betiltották és működött a cenzúra intézménye is (Révész 1990: 231–232.; The Hungarian... 1927: 33.; Memorandum 1923: 6–8.). Másrészt a háború elvesztéséből és a terület elcsatolásából fakadóan egyfajta sokkos állapot, a veszített forradalmak következtében a kiábrándultság, valamint a polgári és katonai hatóságok részéről kezdetben megnyilvánuló erőszak miatti megfélemlítettség volt jellemző a politikai közhangulatra – ez tükröződött az alacsony részvételi arányokban. Harmadrészt az 1920-as parlamenti választások idejére még nem történt meg a trianoni békeszerződések aláírása, és egyes helyi magyar politikusok úgy vélték, hogy a választáson való részvétellel is legitimé tennék az akkor még „illegitim” új csehszlovák államot – ezért a választások bojkottja mellett döntöttek.¹⁰ Ez nemcsak a részvételi arányokban, hanem a választási eredményekben is éreztette hatását: a Magyar Nemzeti Párt (protoszervezete az 1925-ben a Magyar Jogpárt és az Országos Kisgazdapárt egyesüléséből létrejött azonos nevű pártnak) – a propaganda-eszközök teljes hiányában és a bojkott álláspont kései feladása miatt – csak 390 szavazatot kapott. Végül az alacsony

részvételi arányhoz vezethetett az a technikai körülmény is, hogy a választói névjegyzékben lényegesen többen szerepeltek, mint amekkora népesség a választás idején ténylegesen Kassán tartózkodott. Az 1920-as névjegyzékben 40.415 választásra jogosult szerepelt, ehhez képest 1919-ben a népösszeírás csak 46.826 lelket, 1921-ben pedig 52.898 lelket számlált Kassán össze. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint a választókorú népesség (a 21. életévüket betöltötték) az összlakosságnak mindössze 60,1%-át tette ki¹¹, a választást megelőző és követő évben Kassán talált népességhez képest az 1920-ban választásra jogosultak aránya ezzel szemben 86,3, illetve 76,4% volt. Az a hipotézisem, hogy a választójegyzék a kassai felnőtt lakosság számát halmozottan tartalmazza: a választásokat megelőzően odavezényelt katonákon kívül a jegyzékben szerepelnek a Kassa elhagyására kényszerült hivatalnokok, akik időközben Magyarországra menekültek (lásd 1. fejezet), az 1920 folyamán ideiglenesen ott állomásozó antantparancsnokságú legionáriusok (akik a választásokra már szintén elhagyták a várost), valamint a frissen betelepült cseh közalkalmazottak. A katonaság magas arányára enged következtetni az a tény is, hogy míg a képviselőházi jelöltekre 40.415-en szavazhattak, a szenátusi helyekre már csak 23.651-en (lásd 1. táblázat). A szenátus megválasztására ugyanis csak a 26. életévüket betöltötték voltak jogosultak – a katonaság éppen a 21–26. év közötti korosztályt gyarapíthatta jelentősen. A részvételi aránnyal kapcsolatban még egy meghatározó jelenségre fel kell hívni a figyelmet. A választásra jogosultakra vonatkozó adatokból úgy tűnhetne, mintha Kassa lakossága a két világháború közötti időszakban alig nőtt volna, ezzel szemben tudjuk, hogy a város lakossága az 1921-es 52.898 főről 1930-ra 70.117 főre emelkedett. A paradox helyzet feloldása az állampolgárság megszerzésével járó procedúrában rejlik.

A népszámlálások és a hozzájuk időben közel eső azonos típusú választások (esetünkben a parlamenti választások) megfelelő adatainak összevetésekor azt látjuk, hogy a választókorú népességnek csak 88,1, illetve 72,3%-a volt választásra jogosult Kassán (lásd 2. táblázat).

2. táblázat: A választókorú népesség összetétele

Év/népesség	1921/25	1930/35
össznépesség ¹	52.898	70.117
választókorú népesség ²	31.803	45.159
választójogú népesség ³	28.011	32.664
külföldiek ⁴	2.240	6.150
választójogú külföldiek ⁵	1.347	3.961
hiányzó választókorú népesség	2.475 (7,8%)	8.534 (18,9%)

Forrás:

1. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
2. Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238., és Volkszählung... 1930. I. kötet Tab. XV. 129.
3. lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai.
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1% 1930. 64,4%).

A választásból kiszorultak azok a „külföldiek”, akik még nem tudták megszerezni a csehszlovák állampolgárságot, többségük – ahogy az 1. fejezetben már utaltam rá – az állampolgárságáért „sorban álló” 1920-ig magyar állampolgárságú helybeliekből és a tanácsköztársaságban részt vett emigránsokból, valamint a Szovjet-Oroszországból és Lengyelországból menekültekből állt. Nem volt választójoguk a három évnél „fiatalabb” csehszlovák állampolgársággal rendelkezőknek sem. Ők becsléseim szerint a választókorú népességnek 1928-ban 7,8%-át, 1930-ban – a Lex-Dérier bevezetése után négy évvel is – 18,9%-át tették ki. A szavazati joggal nem rendelkező választókorú népesség elsősorban a magyar pártok politikai erejét csökkentette.

IV.3.1. A zsidó pártok választási eredményei Kassán

Kassa a csehszlovák első republikában a választási eredményeket tekintve egy masszívan *ellenzéki* város képét mutatta: a legerősebbek a magyar pártok, a szociáldemokrata párt (amelynek szavazóbázisa – az országos tendenciákkal szem-

ben – állandóan nőtt) és a kommunisták voltak (akik itt már a húszas években is jelentős politikai erőt képviseltek); a cseh pártok közül a Beneš-féle nemzeti szocialisták, a szlovákok közül Hlinka Néppártja (amely itt jóval kevésbé tudta növelni szavazóbázisát, mint országosan), valamint a zsidó pártok és az Iparospárt játszottak még szerepet a kassai politikai életben (lásd 3. táblázat).

3/a táblázat: Összevont választási eredmények Kassán (1920–1937)

Pártok/ Választások	magyar polgári pártok	magyar szocdem pártok	zsidó pártok	csehszlovák polgári pártok	csehszlovák munkáspártok	összesen
1920.(p)(k)	7.861	11.412	1.646	4.963	–	25.882
(sz)	6.177	6.479	1.566	801	900	15.913
1923.(h)	6.852	553	1.636	7.820	6.358	23.218
1925.(p)(k)	7.506	–	1.975	8.654	6.651	24.786
(sz)	6.455	–	1.258	6.578	4.954	19.245
1927.(h)	8.721	–	1.345	6.740	5.856	22.662
1928.(t)	7.365	–	1.691	5.519	5.709	20.284
1929.(p)(k)	7.034	–	1.286*	8.473	5.955	22.757
(sz)	6.501	–	*	7.170	5.316	18.987
1932.(h)	7.624	964	1.050	8.817	7.571	26.026
1935.(t)	9.735	–	2.265	7.355	7.675	27.030
(p)(k)	9.186	–	**	11.462	9.604	30.252
(sz)	7.979	–	**	10.029	8.327	26.335
(j)	11.590	–	**	11.119	3.400	25.109
1937.(h)	9.035	532	1.421	12.177	8.659	31.824

* lengyel–zsidó hárompárti választási koalíció

** közös lista a csehszlovák szociáldemokratákkal

3/b táblázat: Összevont választási eredmények Kassán %-ban (1920–1937)

Pártok/ Választások	magyar polgári pártok	magyar szocdem pártok	zsidó pártok	csehszlovák polgári pártok	csehszlovák munkáspártok	összesen
1920.(p)(k)	30,4	44,1	6,4	19,1	–	100,0
(sz)	38,8	40,7	9,8	5,0	5,7	100,0
1923.(h)	29,5	2,4	7,0	33,7	27,7	100,0
1925.(p)(k)	30,3	–	8,0	34,9	26,8	100,0
(sz)	33,5	–	6,5	34,3	25,7	100,0
1927.(h)	38,6	–	5,9	29,7	25,8	100,0
1928.(t)	36,3	–	8,3	27,2	28,2	100,0
1929.(p)(k)	30,9	–	5,6	37,3	26,2	100,0
(sz)	34,2	–	*	37,8	28,0	100,0
1932.(h)	29,3	3,7	4,0	33,9	29,1	100,0
1935.(t)	36,0	–	8,4	27,2	28,4	100,0
(p)(k)	30,4	–	**	37,9	31,7	100,0
(sz)	30,3	–	**	38,1	31,6	100,0
(h)	29,3	–	*	33,9	29,1	100,0

* lengyel–zsidó hárompárti választási koalíció

** közös lista a csehszlovák szociáldemokratákkal

Stabil és konszolidált politikai arculat jellemezte mind a parlamenti, mind a községi választásokat: sem az éppen hatalmon levő kormánykoalíció, sem az éppen aktuális politikai mozgások nem hagytak nyomot, illetve nem tükröződtek a választási eredményekben.

A zsidó pártok Kassán a szavazatoknak 4-10%-át szereztek meg, a helyhatósági választásokon ezzel 2-3 képviselőt delegálhattak az általában 50 fős létszámú „výborba”. A harmincas évekre szavazótáboruk folyamatosan apadt, csak a tartománygyűlési választásokon sikerült megőrizniük pozícióikat. Ahogy a parlamentben nem, a helyi önkormányzatokban sem váltak jelentős politikai tényezővé. A kassai zsidó pártok – ahogy az országos szervezetek is – elsősorban a diaszpórapolitikára fektették a hangsúlyt. Céljuk a régi-új kollektív zsidó identitás megteremtése volt¹², ami elsősorban a cionista és a hagyományos kulturális intézményrendszer kiépítésében és fejlesztésében öltött testet (sportegyesületek, ifjúsági szervezetek alapítása, nőmozgalom, iskolarendszer fejlesztése).

A kassai zsidó pártoknak az izraelita felekezetű és a zsidó nemzetiségű népességen belüli támogatottságát az alábbi táblázat foglalja össze:

4/a táblázat: A zsidó párt támogatottsága

Az izraelita népességben	1921/1925	1930/1935
Össznépesség ¹	8.792	11.195
választókorú népesség ²	5.284	7.254
választójogú népesség ³	4.412	4.107
külföldi ⁴	547	2.758
külföldi választókorú ⁵	329	1.776
hiányzó választókorú	543	1.371
részt vett ⁶	3.905	3.803
A zsidó pártokra szavazott ⁷	1.646 (42,1%)	1.050 (27,6%)

4/b táblázat: A zsidó párt támogatottsága

A zsidó népességben	1921/25	1930/35
össznépesség ¹	5.625	5.733
választókorú népesség ²	3.381	3.692
választójogú népesség ³	2.823	2.127
külföldi ⁴	350	1.346
külföldi választókorú ⁵	210	867
hiányzó választókorú	348	698
részt vett ⁶	2.498	1.970
a zsidó pártokra szavazott ⁷	1.646 (65,9%)	1.050 (53,3%)

A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy zsidó pártokra nem zsidók (illetve nem izraeliták) nem szavaztak.

Források:

1. lásd 1. fejezet 1. és 4. táblázat.
2. a teljes választókorú népességből számított adatok (60,1% és 64,4%)
Forrás: Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238. és Ugyanott 1930. I. kötet Tab. XV. 129.
3. a teljes választójogú népességből számított adatok. Forrás: lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai.
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1%, 1930. 64,4%) Forrás: lásd 1. táblázat.
6. becsült adat az összes választóból lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai. Forrás: ugyanott.
7. lásd 3. táblázat zsidó pártokra leadott szavazatok az 1925-ös és az 1935-ös képviselőházi választásokon. Forrás: ugyanott.

A zsidó pártok által meghirdetett politika *nem kapott teljes körű támogatást* a kassai izraelita, sőt a zsidó nemzetiségű népesség részéről sem: becsléseim szerint az izraelita választásra jogosultaknak csak 42,1, illetve 27,6%-a; a zsidó nemzetiségűeknek is csak 65,9, illetve 53,3%-a szavazott ezekre a pártokra. A zsidó pártok politikai kudarca Kassán több okra is visszavezethető. Egyrészt a helyi szervezetben állandó belviszályok dúltak, amelyek ártottak a párt presztízsének.¹³ Másrészt a hitközség részéről komoly ellenállás mutatkozott meg a cionizmussal szemben: különösen a neológia utasította el a hitközség autonómiájába való beavatkozásra törekvő, a felekezeti élet általuk károsnak tartott politizálására irányuló és a zsidó nacionalizmust hirdető cionista programot.¹⁴ A helyi ortodoxia a fellelt források szerint nem

rendelkezett kialakult állásponttal a cionizmus megítélésében.¹⁵ Harmadrészt – bár a népszámlálásokkor zsidó nemzetiségűnek vallották magukat, illetve írták be őket – igen nagy számmal voltak olyanok, akik politikai meggyőződésből vezérelten *más pártokat támogattak* a szavazataikkal (az izraelita vallású választásra jogosultak 60-70%-a, ebből a zsidó nemzetiségűek 40-50%-a).

IV.3.2. A népszámlálási adatok ellenőrzése: milyen politikai pártokra szavazott a kassai zsidóság?

A zsidó pártok hiányzó szavazatai feltételezésem szerint első sorban a *baloldali pártoknál* találhatóak – a szavazatok becslése azonban nincs mód.¹⁶ Jelentős számú zsidó szavazatot kaphattak a *magyar pártok* is, első sorban a Magyar Nemzeti Párt. Az előbbi fejezetekben már láttuk, hogy volt a kassai zsidóságnak egy olyan csoportja, amely magyar identitását az első republikában is vállalta (szándékosan nem azt írva, hogy megőrizte – ez utóbbiak a kassai zsidóság jóval szélesebb rétegét alkották). Ez a csoport a magyar politikai pártok közül a Magyar Nemzeti Párt köré tömörült, mert ez volt az egyetlen olyan magyar párt, amely nem felekezeti, illetve rétegspecifikus programmal jött létre (Urr 1930; Urr 1939). Fennállása alatt a magyar pártok közül a Polgári Párt számíthatott még zsidó szavazatokra (lásd 1. táblázat), ezt a szervezetet ugyanis a jobb módú magyar identitású zsidó középrétegek alapították.¹⁷

A másik országos magyar párt, az Országos Keresztényszocialista Párt a felekezeti elkülönültség mellett a kezdetben megnyilvánuló antiszemita kilengések miatt nem vált népszerűvé a kassai zsidóság körében.¹⁸ Ezzel szemben a Magyar Nemzeti Párt kassai szervezetének két vezető egyénisége, Halmi Béla (aki egyben a párt alelnöke is volt) és Ungár Joób köztiszteletben álló kassai zsidó ügyvéd volt. A nemzeti párti zsidó álláspont szerint a zsidóság épp olyan vallási felekezet, mint a többi, a szlovenszkói „őshonos” zsidóság a magyarsághoz asszimilálódott, a magyar kisebbség sorsában kell osztoznia.¹⁹ A magyar–zsidó nemzeti (nacionalista) felfogás szerint a magyar kultúra és a közösen megélt és formált

magyar történelem a sorsközösség alapja a csehszlovák demokráciában – ebben a sorsközösségben burkoltan ugyan, de a békés területi revízió kívánalma is benne foglaltatott.

A Zsidó Párt és a Magyar Nemzeti Párt zsidó vezetői között a húszas években vita bontakozott ki arról, hogy felekezet vagy nemzeti kisebbség (az akkori szóhasználatnál faj) a szlovenszkoí magyar anyanyelvű zsidóság.²⁰ A húszas évek végére a vita a politikai életbe is begyűrűzött és elmérgesedett, a résztvevők egymás denunciálásától sem riadtak vissza. (A Zsidó Párt azzal vádolta a Magyar Nemzeti Párt zsidó vezetőit, hogy „vállveregetésért” adták oda magukat az MNP-nek, a nemzeti pártiak pedig azt híresztelték a Zsidó Pártról, hogy „le van fizetve”, az állam támogatásából él.)²¹ A vitába maga Reisz Gyula parlamenti képviselő, a Zsidó Párt akkori elnöke is bekapcsolódott, és azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar kultúra megtartása és a zsidó nemzeti politika vállalása nem zárja ki egymást.²² A választási eredmények azt mutatják, hogy a magyar érzelmű zsidóságban ez a felfogás végül is nem talált támogatásra.

A magyar pártok magyar nemzetiségű szavazóbázisát az alábbi táblázat adataival szemléltetem:

5. táblázat: A magyar pártok támogatottsága a magyar nemzetiségűek körében

év/magyar voksok	1921/1925	1930/1935
Össznépeség ¹	12.019	11.504
választókorú népesség ²	7.223	7.409
választójogú népesség ³	6.332	4.455
külföldi ⁴	813	2.413
külföldi választókorú ⁵	489	1.554
hiányzó népesség	402	1.400
részt vett ⁶	5.604	4.125
a magyar pártokra leadott szavazatok ⁷	7.305 (132,1%)	8.588 (208,2%)

A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a magyar pártokra csak magyar nemzetiségűek szavaztak.

Források:

1. lásd 1. fejezet 1. és 4. táblázat
2. a teljes választókorú népességből számított adatok (60,1% és 64,4%)
Forrás: Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238. és Ugyanott 1930. I. kötet Tab. XV. 129.

3. a teljes választójogú népességből számított adatok. Lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1%, 1930. 64,4%). Lásd 1. táblázat.
6. becsült adat az összes választóból. Lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai. Forrás: ugyanott.
7. lásd 3. táblázat magyar pártokra leadott szavazatok az 1925-ös és az 1935-ös képviselőházi választásokon. Forrás: ugyanott.

Becsléseim szerint a magyar pártokra *nem csak* azok szavaztak, akik a népszámlálásokon magyar nemzetiségűnek vallották magukat (vagy írták be őket): a magyar pártokra eső szavazatok 1925-ben 32,1%-kal, 1935-ben pedig már 108,2%-kal magasabbak, mint a választójogú magyar kisebbség száma. A tényleges arány ennél a becsült aránynál is magasabb kellett, hogy legyen, hiszen a kassai magyarok közül nem mindenki szavazott a magyar polgári pártokra: a városban működött a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Csehszlovákiai Pártja magyar központja, 1927-ig itt adták ki a szociáldemokraták, később a kommunisták magyar nyelvű központi lapját, a Kassai Munkást, a kassai magyar kommunistáknak köszönhetően a cseh kommunisták nyilatkozatban deklarálták a magyar elvtársakkal való szolidaritást és a magyar kisebbségi politika támogatását.²³

Mindezekből két dolog is következik. Egyrészt a *kassai zsidóság egy nem elhanyagolható része* – a baloldali pártok mellett – *a magyar nemzeti politikát támogatta*, vélhetően jóval többen, mint ahányan a népszámlálásokon magyar anyanyelvűnek vallották magukat. (Elvileg más nemzetiségek is szavazhattak volna a magyar pártok közül az Országos Keresztényszocialista Pártra, amely programjában az „öslakosok” pártjaként különösen a rutén népesség körében igyekezett szavazóbázisát kiterjeszteni; Kassa rutén lakossága azonban nem volt jelentős: 1921-ben 410, 1930-ban 925 fő.) Másrészt a választási eredmények alátámasztják az első fejezetben a népszámlálásokról elmondottakat, jelesül, hogy a csehszlovák népszámlálások elsősorban politikai aktusként értelmezhetők, nemzetiségi adataik az identitás vizsgálatához csak igen korlátozott mértékben és közvetve használhatók:

az állammal szembeni lojalitás mértéke mutatkozik meg bennük. Az általános és titkos választásokon – amelyeket a húszas évek közepén már nem kísérték atrocitások – *jóval kevésbé voltak lojálisak a magyarok (és köztük a magyar zsidók), mint a népszámlálások alkalmával: a magyar nemzeti pártra szavaztak.*

Az eddigieket a csehszlovák pártok választási eredményeivel ellenőrizhetjük.

6. táblázat: A csehszlovák pártok támogatottsága a csehszlovák nemzetiségűek körében

év/csehszlovák vokskok	1921/25	1930/35
Össznépesség ¹	32.146	42.245
választókorú népesség ²	19.320	27.206
választójogú népesség ³	17.002	19.670
külföldi ⁴	574	1.527
külföldi választókorú ⁵	345	983
hiányzó népesség	1.973	7.053
részt vett ⁶	15.047	18.214
csehszlovák polgári pártokra leadott szavazatok ⁷	8.654	11.462
csehszlovák munkáspártokra leadott szavazatok ⁷	6.651	9.604
csehszlovák pártokra leadott összes szavazat	15.305 (101,7%)	21.066 (115,7%)

A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a „csehszlovák” pártokra csak „csehszlovák” nemzetiségűek szavaztak.

Források:

1. lásd 1. fejezet 1. és 4. táblázat
2. a teljes választókorú népességből számított adatok (60,1% és 64,4%)
Forrás: Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238. és Ugyanott 1930. I. kötet Tab. XV. 129.
3. a teljes választójogú népességből számított adatok. Lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai.
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1%, 1930. 64,4%) Forrás: lásd 1. táblázat.
6. becsült adat az összes választóból, lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai. Forrás: ugyanott.
7. lásd 3. táblázat csehszlovák polgári és munkáspártokra leadott szavazatok az 1925-ös és az 1935-ös képviselőházi választásokon. Forrás: ugyanott.

A táblázatból első pillantásra úgy tűnik, hogy a „csehszlovák” pártokra valamivel többen szavaztak, mint a választásra jogosult „csehszlovák” nemzetiségű népesség: 1925-ben 1,7,

1935-ben 15,7%-kal. Tudjuk azonban, hogy míg a polgári pártokra vélhetően nagy többségben csak a csehek és a szlovákok szavaztak, addig az országos munkáspártokra más nemzetiségűek is.

Tegyük fel (és más forrásokból megerősítve úgy vélem, hogy nem kerülünk messze a valóságtól²⁴), hogy a különböző nemzetiségek azonos mértékben támogatták a szociáldemokrata és a kommunista pártot: ekkor a baloldali pártok szavazataiból a pártok választási eredményei alapján részesednek az egyes nemzetiségek. Eszerint 1925-ben a 6.651 szavazatból legfeljebb 1.782 (26,8%) illeti meg a „csehszlovák” nemzetiségűeket, 1935-ben pedig 3.486 (32,5%). (Lásd 3/b táblázat.) Az így korrigált adatok szerint a „csehszlovák” nemzetiségűeknek 1925-ben csak 69,3%-a (10.436), 1935-ben már valamivel több, 82,1%-a szavazott a csehszlovák polgári és munkáspártokra – tehát nem a teljes „csehszlovák” népesség.

A „csehszlovák” nemzetiségűeknek a csehszlovák pártokra leadott szavazatai arányainak 1935-ös megemelkedése két dologból tevődik össze: egyrészt – a nemzeti hovatartozástól is függően, hiszen ennél a parlamenti választásnál indultak egy listán a szociáldemokraták a Zsidó Párttal – a baloldali pártok megerősödéséből, másrészt a csehszlovák polgári pártok népszerűségének tényleges megnövekedéséből. A harmincas évek közepére Kassán jelentős pozícióra tett szert a hivatásrendi Iparospárt és – a külpolitikai helyzet következtében – felerősödtek a Csehszlovák Köztársaság fenntartását óhajtó politikai törekvések. Ez utóbbi jelenséget jól mutatja, hogy több szavazatot kaptak a csehszlovák „köztársasági” pártok (a Nemzeti Szocialista, a Nemzeti Demokrata Párt és a Cseh Köztársasági/Agrárpárt, lásd 1. táblázat), és hogy 1938. július 30–31-én Kassán már 20 ezer ember tüntetett az egységes Csehszlovákiáért.

Összességében a fejezetben megfogalmazott kérdésekre az alábbi válasz adható:

1. Kassa lakossága a választások részvételi arányait tekintve *nagyfokú politikai aktivitást* mutat: a választásra jogosultaknak általában 90%-a szavazott is. Ezen valójában

nem is kell nagyon csodálkozni, hiszen a csehszlovák köztársaság volt az ott élők számára az első olyan politikai rendszer, amely a népesség ilyen széles csoportjának biztosította a választójogot. A demokratikus választójog – a 3 éves állampolgárság kikötésével – így is hátrányosabb helyzetbe hozta a magyarokat és a zsidókat, mint a többi nemzetiséget, mert az állampolgárság megszerzése körüli nehézségek elsősorban őket érintették. A zsidó pártok Kassán a szavazatoknak mindössze 4-10%-át tudták megszerezni – és ennek köszönhetően mind a parlamentben, mind a helyi önkormányzatban *jelentéktelen politikai tényezők* maradtak. A választójoggal rendelkező kassai izraelita népességnek csak egy-két ötöde, ezen belül a zsidó nemzetiségűeknek is csak fele-kétharmada szavazott a zsidó pártra. A többi zsidó (izraelita) szavazat a baloldali pártok és a magyar nemzeti párt mandátumait gyarapította elsősorban.

2. A választási eredmények elemzéséből az is kiderült, hogy általános és titkos „körülmények” között a zsidóság (és a magyar kisebbség) *jóval kevésbé lojális* a csehszlovák államhatalomhoz, mint a népszámlálások esetében: becsléseink alapján a magyar pártokra 1935-ben már kétszer annyian szavaztak, mint amennyi a választásra jogosult magyar nemzetiség összlétszáma volt. A választások elemzése a népszámlálások kritikájára is módot nyújtott: bebizonyosodott, hogy a tényleges nemzetiségi arányok tekintetében a népszámlálási adatok félrevezetőek, a kisebbségek esetében elsősorban nem a nemzeti azonosságtudatot, hanem a csehszlovák államhoz való lojalitást és a megfélemlítettség mértékét mutatják.

Jegyzetek

- 1 E fejezet később megjelent „A választói magatartás mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között” címmel (Kovács 1993) és angolul „Electoral Behavior as an Indicator of National Identity in Kosice Between the Two World Wars” (Kovács 1995).

- 2 Választásra jogosult volt a képviselőházba minden 21. életévét betöltött személy, aki legalább három éve csehszlovák állampolgár, választható minden 30 év fölötti. A szenátusba ugyanezek 26, ill. 45 éves kortól. A választás általános és titkos volt. Az országot 23 választási körzetre osztották, csak pártlajstromra lehetett szavazni.
- 3 Az alábbiakhoz elsősorban Hoensch 1978; Olivova 1970 és Révész 1990 könyveire támaszkodtam. Az egyes részkérdésekhez az alábbi források álltak rendelkezésemre: Gogolák 1935; Botka 1969; Popély 1990; Flachbarth 1925; Urr 1939; ugyanő 1930; Tarján 1930; Memorandum 1924; Borsody szerk. 1938, különösen a „Politikai élet” c. fejezet. és Halász 1938.
- 4 Az alábbiakhoz elsősorban a The Jews... 1968, 1971; Rotkirchen 1968: 85–124; Rabinovicz 1968: 253–346; Rabinovicz 1972: 19–136; Faber, Meir: „Jewish Lodges and Fraternal Orders Prior to Word War II.” (The Jews... 1968: 229–242) és Brügel, J. W.: „Jews in Political Life” (The Jews... 1968: 243–252) c. tanulmányokra, valamint Bauer 1933 támaszkodtam.
- 5 Lásd „20 Jahre Balfour-Deklaration”. In Selbstwehr 1937/45: 8.
- 6 A Kolonialbank elsősorban a Palesztinába vándorlás pénzügyi feltételeinek megteremtésével foglalkozott. 1919–1938 között az összes nagyobb zsidó lakossággal bíró városban voltak fiókszervezetei.
- 7 Ahogy a cionista hetilapban, a Selbstwehrben olvashatjuk: „Die politische Legitimation des Staatsbürgers ist die Parteilegitimation geworden. Früher gab es andere Legitimationen, vor allem die ‘Beziehungen’. Ein Teil der Juden ‘glaubt’ noch an diese Methode und merkt nicht, dass die Zeiten sich geändert haben.(...) Es gibt wohl noch immer das Mittel der ‘Beziehungen’, aber beherrschend ist doch nur der Weg über die Partei geworden.” In Selbstwehr 1929/25: 1. „Warum soll der Jude jüdisch wahlen?”
- 8 A csehszlovákiai levéltárosok szerint ezeket egy zárt „belügyes” archívumban őrzik.
- 9 A Szociáldemokrata Párt kassai szervezete határozatban rögzítette, hogy szakszervezeteiben nem tűr meg cionistákat és velük szemben szolidaritást nem vállal. Forrás: Kassai Hírlap 1920/02/11: 2. „Szocialisták és cionisták” c. cikk.
- 10 „A [magyar] polgári rétegek [politikai] passzivitása azon a hiten alapult, hogy a változás múló természetű s az újjáéledt magyar nacionalizmus kardja vagy egy mindent újból a helyére lökő nagy világesemény felszabadítja őket az idegen közösségből.” (Halász 1938: 74–75.) Vö. Urr 1930: 3.

- 11 Forrás: Volkszählung...1921. I. kötet Tab. XX. 238.
- 12 A kassai cionizmus vezéralakja, Lövy József szerint: „A haladó zsidóság maradjon csak szépen a helyén: maradjon *faj*, amelynek tagadhatatlan kiválóságai által jogos szerep jut az államszervezetek belső életében, amelyhez azonban feltétlenül és minden elűtő és szembeötlő különcködések lecsiszolása által alkalmazkodnia és abban felszívódnia kell. Vallásában pedig a hatezer éves tradíciókkal és egy más éghajlattal megrögzötten összefüggő formaságoktól igyekezzék megszabadulni.” (kiem. tőlem) In Kassai Napló 1920/04/09: 2. „A cion állam és egyéb zsidókérések”.
- 13 A Lövy József körül kialakuló „pártharcokról” lásd pl. Kassai Napló 1923/09/14: 2.; ugyanott 1923/09/16: 2.; Zsidó Szó 1933/06/16: 1.
- 14 „Zsidó és nem zsidó két év óta csömörig tele van amaz újságcikkekkel, felolvasásokkal, koncertekkel, szónoklatokkal, melyek a kassai cionista szervezet hangos életjeladása célját szolgálnák. A be nem avatottak azt hiszik, hogy az összzsidóság (sic!) egy *klerikális uralmi nacionalizmust* vall életfelfogásának. (...) Felekezetünk nagy többsége az évezredes hagyományok alapján a hitközségben a felekezeti és kultúrgócpontra látja s szereti, mely körül már a szervezeti alapelveknél fogva sem klerikális, sem nemzeti tülekedésnek helye nincs.” (kiem. tőlem) Forrás: Kassai Újság 1921/01/01: 3.
- 15 Az orthodox hitközségek esetében vélhetően nagy szerepe volt ebben az Ortodox Izraelita Hitközségek pozsonyi Központi Kancelláriájának. Erre utal egy – a kassai Gemilas Chesedből küldött – levél is: „Tisztelt Schwarz Úr! A közelgő képviselőházi választások következtében több oldalról érdeklődnek nálam a hivatalos orthodoxia állásfoglalása iránt, de nekem sajnos fogalmam sincsen, hogy az iroda [t.i. az OIHKK] milyen álláspontra helyezkedett e kérdésben és természetesen mindenkinek kitérő választ adok.” Forrás: SUASSR, Ustredna Kancelaria Židovskych Naboženskych Obci 1919–1945. rendezetlen fond 32. doboz 506. irat kelt: 1935/04/01.
- 16 Hipotézisemet az alábbiakra alapoztam:
 1. A kassai választásokon a legjelentősebb politikai tényezők közé tartozott a kommunista és a szociáldemokrata párt – együtt a szavazatoknak majdnem harmadát kapták.
 2. A csehszlovákiai munkásmozgalomban – ahogy a magyarországiiban is – felülreprezentáltak voltak a zsidók (Botka 1969).

3. Az 1935-ös választásokon a Zsidó Párt – mint a hozzá legközelebb álló párttal – a Szociáldemokrata Párttal lépett választási koalícióba. A Zsidó Párt képviselőit ezt megelőzően is a szocdem parlamenti klub „fogadta be”.
- 17 Az Egyesült Polgári Párt 1921–1924 között működött, vezető személyiségei Elkán Miksa, Adorján Marcell, Sámsony János, Dr. Herz Ignác, Keller Imre, Pintér János és Herboldy Ferenc Kassa híres közéleti személyiségei voltak. „Politikánknak a demokrácia a legsarkallatosabb tétele. Olyan helyet akarunk a polgárságnak a politikai küzdőtéren kiverekedni, amilyen államfenntartó jellegénél fogva megilleti” – nyilatkoztak a megalakuláskor. „Biztosan sokan lesznek, akik a szemünkre fogják vetni, hogy itt sokan vagyunk zsidók. Én ezeknek azzal vágok vissza: igen, itt sokan vannak zsidók, de ezek mind becsületes és érdemes polgáremberek.” Forrás: Kassai Munkás 1921/10/04: 4.
- 18 Lásd Keresztény Munkás: 1920/12/26: 3. „Liberalizmus” c. propagandaanyagát és ugyanott: 1921/01/23: 1. „A zsidókérdés” c. cikket, illetve Zsidó Hírlap 1923/03/16: 1. és ugyanott: 1923/03/23: 1. „Emigráció és antiszemitizmus” c. cikkeket.
- 19 Ungár Joób vallomása szerint: „A nacionalizmus nem faj kérdés, nem leszármazás kérdése, nem politikai kérdés, nem világszemléleti kérdés, hanem tisztára érzelem, mert ennek a fogalomnak vannak atavistikus, ösztönös és nevelésbeli alkotóelemei, mert a magyar nemzeti érzésben benne kering a szépséi vagy abaújszántói nagyvendéglő borgőztől és pipafüsttől áporodott levegőjében szállongó borjúpörkölt inycsiklandó zamata, benne téresedik a pipacsos mező, ahol halálfejes lepkéket kergettünk, benne furfangosodik a kaszát vásárló paraszt és az isten tudná felsorolni még mi minden egyéb. (...) Az determinálja ezt a tisztán érzelmi kérdést, hogy mely nyelv hangján rezdültek fel benne a gyermekkori élet első érzései, mely kultúra termékei vertek gyökeret és csontosodtak meg a fejlődő értelem fogékony talajába, mely nemzet történelmi nagyságai alakultak ki ideálokká és követendő példaképpé a mindig eszmények után sóvárgó ifjú lélek előtt.(...) Élő nyelv és produkálható kultúra nélkül nincs nemzet.(...) A politikában a nacionalizmus két verzióban jöhet szóba: mint kisebbségi és mint többségi nacionalizmus. Ha a nemzeti önrendelkezés joga a valóságban erőviszonylati, gazdasági, stratégiai és egyéb okok következtében meg nem valósítható, egészen természetesnek kell találnunk, hogy az a nemzeti kisebbség, amelyet sorsa ily okokból más nemzeti államhoz kötött, zárt sorokban igyekszik az államélet küzdőporondján a maga nyelvéért, a maga kultúrájáért és a maga egyforma gazdasá-

gi és életlehetőségeiért síkra szállni. (...) Kormányzati rendszernek azonban a nacionalizmus nem válhatik be. A többségi nacionalizmus feltartóztathatatlan szertelenségben robban ki. (...) És ha valamikor még meg tudnám érni azt a csábos utópiát, amikor ledőlnek az országhatárok és a szellemiek egyként, amikor nem lesz nemzetgyalázás egy kormányzati rendszer jogos kritikája, amikor nem lesz többé irredentizmus egy nemzet régi dicsőségébe való fájdalmas visszamerengés, amikor a közlekedés diadalmas forradalmával eggyé kovácsolt emberiség Pán-Európa formájában vagy akármilyen más emberi egységben fog gazdaságilag és öngazgatásilag összeforrni, én mint ennek a boldog emberi egységnek boldog emberi porcikája akkor is Arany János zamatatos nyelvében, Ady tragikus erejű lírájában, Kodály és Kacsóh Pongrác bűvös erejű muzsikájában, Munkácsy Siralomházának megrázó erejében és Izsó Búsuló juhászának magyar mélységű naiv egyszerűségében fogom megtalálni a lelkem gyönyörűségét: Hölgyeim és Uraim, ez az én nacionalizmusom!” (Ungár 1934: 187–203)

- 20 Lásd Kassai Újság 1920-as lapszámait (Vitasorozat Keller Imre és Enten Manó között).
- 21 Lásd Kassai Napló 1928 novemberi számait, különösen az 1928/11/27: 3.
- 22 „Ami azt illeti, én vagyok a legutolsó, aki megtagadja a magyar kultúrát. Én magyar kultúrán nevelkedtem, olvasmányaim legnagyobb része magyar, most is nyíltan beszélek magyarul, de a magyar kultúrát a magyar politikával összekeverni nem egyéb, mint dilettantizmus” – mondta Reisz Gyula az Egyesült Zsidó Párt kassai választói nagygyűlésén. In Kassai Napló 1928/11/27: 3.
- 23 „Mi, cseh kommunisták kötelezzük magunkat, hogy a magyarajkú lakosság nemzeti jogainak is őrzői leszünk. Tudjuk, hogy csak, ha mi teljes mértékben teljesítjük ezt a kötelességet, akkor lesznek képesek a magyar elvtársak arra, hogy saját burzsoáziájuk nacionalista demagógiájával és sovinizmusával sikeresen dacoljanak.” In Kassai Munkás 1921/06/14: 2.
- 24 A korabeli baloldali sajtó ismeretében becslésem a szlovák nemzetiségűek javára torzít valamelyest: a kassai munkásmozgalomban a zsidók és a magyarok voltak felülreprezentáltak.

Összefoglalás¹

A dolgozatban vizsgált asszimilációs mutatóknak magyarországi adatbázison történő elemzése után a témát kutató történészek és szociológusok arra a megállapításra jutottak, hogy a magyarországi zsidóság mind a dualizmus időszakában, mind az első világháborút követő két évtizedben folyamatosan asszimilálódott. A fenti logikát követve kutatási eredményeim azt sugallják, hogy a kassai zsidóság asszimilációja 1920 után megtorpant, a magyar helyett a zsidó nemzetiség vállalásában, a felekezeti iskolarendszer megerősödésében, a vegyes házasságoknak a magyarországinál, illetve más csehszlovákiai felekezetekénél alacsonyabb arányában és az elkülönült, nemzeti alapon nyugvó politikai érdekképviselésben a *disszimiláció*, a zsidó identitásnak a magyarral szembeni megerősödése fedezhető fel. Ez a disszimiláció a népszámlálási eredmények és az iskoláztatási stratégiák vizsgálata alapján egyfajta *integrációs*, illetve asszimilációs lépcsőfoknak is tekinthető: a harmincas évekre már a szlováksághoz történő asszimiláció jelei tapasztalhatók.

Úgy vélem azonban, hogy tényleges identitásváltozást valószínűleg mégis csak a disszimiláció jelentett: a *zsidó nemzeti (etnikai) öntudat* megerősödése a már a magyarsághoz asszimilálódott zsidóságban gyökeresen új jelenségnek, mondhatni fordulatnak számít; a zsidó tradíciók felelevenítése, a modern cionista mozgalmaknak a zsidó ifjúságra gyakorolt hatása új identitásformákat teremtett, melyekben az anyanyelv ugyan még a magyar maradt, a nemzeti érzés azonban már nem Magyarországhoz, hanem Erec Izraelhez kötött. Ezzel szemben a szlovákság felé meginduló asszimiláció véleményem szerint – az eltelt időszak rövidejsége miatt is – elsősorban kezdeti, integratív jellegűnek tekinthető, és a szlovák nyelv elsajátításában, esetenként a szlovák nemzetiség vállalásában öltött testet, *nem jelentett azonban sem kulturális, sem társadalmi közösséget*.

A népszámlálási eredmények és a népszámlálások körülményeinek elemzésekor rámutattam, hogy a nemzetiségi adatok a zsidóság esetében inkább a csehszlovák állammal szembeni *lojalitás*, illetve a hátrányoktól és retorzióktól való félelem mérésére alkalmasak. A lojalitást szemügyre véve a kassai zsidóságról elmondható, hogy – ahogy azt megelőzően a magyar államhoz, később a csehszlovákhhoz is – lojális volt. Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy az államnemzetekhez való a fenti értelemben vett integráció, illetve asszimiláció, a politikai rendszerrel szembeni lojalitás nem volt zsidó sajátosság, ugyanúgy megfigyelhető a többi kisebbség (a magyarok, a németek, a ruszinok stb.) körében is.

A zsidóság iskoláztatási stratégiái pedig arról tanúskodnak, hogy a szlovák nyelven történő taníttatás mögött – a részletesen tárgyalt külső körülmények mellett – az a racionális döntés húzódott meg, hogy az államnyelv, amelynek ismerete elengedhetetlen volt az első republikában, családi háttér hiányában legkönnyebben az iskolában sajátítható el. Az iskoláztatási stratégiák elemzése az *időbeli (generációs) változásokra* is rámutatott: a történelmi Magyarország keretei között felnőtt generációk számára magyar identitásuk vállalása a csehszlovák első republikában is természetes maradt, míg a fiatalabb nemzedékek könnyebben integrálódtak a szlovák nemzetbe, illetve alakítottak ki modern, plurális identitásformákat.

A szlováksághoz való asszimiláció külső jegyeit azonban csak *elvétve és véletlenszerűen* követték belső identítéselemek. A kassai politikai, gazdasági és kulturális élet meghatározói a frissen betelepült cseh hivatalnokréteg mellett a magyarok és a magyar zsidók maradtak – a szlovák polgári réteg keskeny volt és kulturális hatása, asszimilációs ereje a két világháború közötti időszakban is elenyésző maradt. A zsidó nemzeti öntudatra ébredés és a szlovákok felé meginduló integráció, illetve kényszerű asszimiláció azonban szinte érintetlenül hagyta a magyar identitás egyik leglényegesebb elemét: a *magyar nyelvhez, a magyar kultúrához* fűződő szoros kapcsolatot. A kassai zsidóság magyarul beszélt, a hitközség hivatalos nyelve is a magyar maradt (a kötelezően előírt szlo-

vák mellett), a zsidóság sajtója (a Zsidó Hírlap, a Zsidó Szó és a Zsidó Újság) magyar nyelven íródott, a hitközségi monográfiák magyarul jelentek meg, a kassai zsidóságot érintő események a magyar kisebbségi lapokban láttak napvilágot – még a cionista mozgalomban és a Zsidó Pártban is magyarul hangzottak el a beszédek. A helyi magyar nyelvű kultúra a kassai zsidóság anyagi és szellemi támogatásával tudott csak fennmaradni, és a magyar színházak néző-, a magyar újságok olvasóközönségét is tekintélyes mértékben ők alkották. A Magyar Nemzeti Párt vezetői és aktivistái között szép számmal akadtak zsidók. A magyar nyelv megőrzése nem csak az idősebb, még a Monarchiában született zsidóságra volt jellemző, azok a még élő kassai zsidók, akik már 1944 előtt a városban laktak, egymás közt ma is magyarul beszélnek, a magyar sajtót, a magyar irodalmat olvassák.

Mindezek ellenére a kassai zsidóság részéről a magyarságtól való egyfajta disszimiláció is bekövetkezett: becslésem szerint jóval kevesebben vallották magukat magyar nemzetiségűnek, mint ahányan közülük magyar anyanyelvűek voltak. Tehát miközben nyelvi-kulturális értelemben a jobb híján asszimilációnak nevezett interakciós folyamat – mely a közös kultúrjegyek áthagyományozásán túl egyúttal új kultúrjegyek megteremtését is jelentette – a két világháború közötti időszakban is folytatódott – *nemzeti-nemzetiségi értelemben megtört*, a kassai zsidóság egy része mind Magyarországtól (és a magyar nemzet eszméjétől), mind a szlovenszkói magyar kisebbségtől eltávolodott: ezt mutatják a választási és a népszámlálási eredmények is. E disszimiláció, eltávolodás legfőbb oka egyfelől az volt, hogy a magyarországi antidemokratikus és antiszemita politikai rendszer természetszerűleg már korán népszerűtlenné vált a csehszlovákiai zsidóság körében; másfelől az, hogy a kisebbségi helyzetbe került magyarságnak egy új „asszimilációs társadalmi szerződést” kellett volna kötnie a szlovenszkói zsidósággal, ezt azonban nehezítette, hogy a magyar kisebbség sem politikai súllyal, sem jelentős gazdasági erővel (széles polgári réteggel) nem rendelkezett; asszimilációs vonzereje szinte megszűnt. A zsidóság részéről az első republika alatt a magyarság felé tovább-

ra is megmutatkozó asszimilációs kreativitás elsősorban az első világháborút megelőző időkre már nagyjából lezáródott, többé-kevésbé sikeres asszimilációból fakadó „*tehetetlenségi nyomatékként*” is felfogható: a századfordulóra kialakuló magyar zsidó (kettős) identitás még elég erősnek bizonyult az új, alternatív identitásformákkal szemben. A magyar kisebbség és a zsidóság közötti távolságot azonban az előbbieket mellett tovább növelte már a húszas évek elején a Magyarországról Szlovákiába átgyűrűző politikai antiszemitizmus is.

A kassai zsidóság identitásában a két világháború között bekövetkezett változások a magyarországi zsidó asszimiláció sajátos vonásaira is felhívják a figyelmet. Arra, hogy asszimilációs társadalmi és politikai nyomás nélkül, demokratikusabb politikai és modernebb társadalmi viszonyok között ugyanaz a népeesség egészen másképpen „viselkedik”. Míg a magyarországi zsidóságra a Horthy-korszakban is a további asszimiláció volt a jellemző, addig Csehszlovákiában a zsidóság nemzeti öntudatra ébredésének, a szlovákokhoz asszimilálódás megindulásának, a magyar nyelv és kultúra további őrzésének egyaránt tanúi lehetünk. Ez a sokszínűség olykor plurális identitásformák kialakulásához (magyar anyanyelvű zsidó nemzetiségű cionista), vagy éppen a regionális, lokális azonosságtudat létrejöttéhez (szlovenszkói magyar zsidó, „kassai” polgár) is vezethetett.

Jegyzet

- 1 A disszertáció konklúzióját később részletesebben kifejtettem az alábbi tanulmányokban: Kovács 1994a, 1994b, 1999.

Utószó egy 10 évvel ezelőtt keletkezett értekezéshez, avagy az asszimiláció ellentmondásai¹

Régi fiaszkóm a Karády–Kemény-féle asszimilációs elmélet (Karády–Kemény 1978). Akkor ismerkedtem meg közelebbről vele, amikor kezdő szociológusként arra vállalkoztam, hogy az ún. zsidó asszimilációt vizsgáljam az egykori felvidéki, az I. világháborút követően Csehszlovákiához került nagyvárosban, Kassán – e kutatást foglalta össze ez a könyv. Még mielőtt az elmélet gyengeségeivel szembesültem, egy másik – s ma már tudom, az előbbivel szorosan összefüggő – problémába ütköztem. Kiderült ugyanis, hogy alig van szakirodalma az utód-államokba került zsidóságnak. A zsidósággal foglalkozó magyar társadalomtörténeti kutatások 1920-ig a történeti Magyarországgal foglalkoznak, 1920 után azonban csak a trianoni országterülettel, illetve magyar kisebbségek esetén a romániai, a szlovákiai stb. *magyarsággal*.

Számomra úgy tűnt, hogy a magyar 19/20. századi történetírás egy abszolutista, kolonialista (birodalmi) tradíció csapdájában vergődik. Azaz, a magyar történelem és a társadalomtörténet diszkontinuitását úgy állítja helyre, hogy az eképp megmagyarázhatatlan epizódokat ignorálja, az aktuális államhatárokat a kutatás határaiként definiálja, s ha nem, akkor az államhatárok mögött csupán az egykori „birodalom” területére, s ott is csak az egykori etnikai és politikai többségre, vagyis a magyarokra koncentrál. Ettől nem teljesen függetlenül maga a társadalomtörténet-írás is mintha tanácstalanul állna a feladat előtt, hogy miként is magyarázza a Monarchia széthullását, mit kezdjen saját, a *longue durée*-vel kapcsolatos elvárásával, s hogyan határozza meg kutatása tárgyát, a *magyar társadalmat* (Benda 2000).

I. Az asszimiláció diskurzusa: Magyarok és zsidók mint „furcsa pár” (*couple singulier*)

Persze nyugodtan azt felelhetnénk, nincs ebben semmi magyar sajátosság, így néz ki az európai nemzetállamok történetírói hagyománya. Azt is mondhatnánk, nincs itt másról szó, mint merő etnocentrizmusról, mi több, nacionalizmusról. Avagy a Monarchia felbomlásának és Magyarország területi veszteségeinek máig ható rejtett és rejtegetett traumájáról. Vagy mégsem? A magyar történészek többségükben nem nacionalisták, és abban is biztos vagyok, hogy a történelmi Magyarország megszűnte sem traumatizálta őket. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy maga a történetírói kánon nem szabadult még meg egykori birodalmi tradícióitól.

A nyolcvanas-kilencvenes évek történetírása többé-kevésbé átvette a két világháború közötti nyelvet, olykor le is egyszerűsítve azt. A magyar modernizációt leíró történelem kulcsfogalmává a *polgárosodás* és az *asszimiláció* vált. E folyamatok leírásához – s nemcsak a zsidósággal foglalkozó történeti-szociológiai kutatások, hanem más történeti és társadalomtörténeti munkák is – az arisztokraták uralkodó politikai elitje és a gazdag zsidók gazdasági elitje között kötöttett „asszimilációs társadalmi szerződés” fogalmával operáltak (Hanák, Karády–Kemény 1978; Karády 1990; Fejtő–Zeke 1997; Fejtő 2001). Ez a koncepció szerencsés módon szakít ugyan a korábbi nacionalista történelemszemlélettel, azonban csak a szerződés partnereire koncentrál, eltekint a helyi különbségektől és minden társadalmi folyamatot az asszimiláció egy fázisaként interpretál. A zsidók és nem zsidók közötti együttélést – mint Said Orientalizmus-könyvében a Nyugat Keletről vélelmezett képeinél – gyakran ábrázolja a szexualitás metaforáival. E „szerelemben” a magyarok játsszák a férfi szerepét, míg a zsidók a nőét, s furcsa párként valamiféle *Haßliebe*ben élnek egymással. Talán nem véletlen, hogy több mint két évtized eltéréssel a Kemény–Karády és a Fejtő–Zeke szerzőpáros is Ady szimbolista esszéjével, a Korroborival illesztélte a vizsgálandó társadalomszerkezeti helyzetet, azaz

zsidók és nem zsidók társadalmi kapcsolatát (Ady 1917*: 7–8.).

Maga a példa is sántít azonban: Ady ebben az esszében – és más publicisztikai írásaiban is – az együttes kreativitást hangsúlyozta, melyben zsidók és magyarok „közösén új népet produkálnak” („vagy utánunk az özönvíz”), míg citálói egyirányú folyamatról, olykor kényszerű, túlkompenzált, erőltetett stb. asszimilációról beszélnek.

Nem vitás, hogy az asszimiláció és az emancipáció témaja a korabeli közbeszédet jelentősen meghatározta. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a magyar modernizáció diskurzusa nem a „Mózes-hitű magyarok” társadalmi és politikai státusáról szóló vitákkal vette kezdetét, mint ahogy fenti szerzőknél olvasható, vagy ahogy Zygmunt Bauman és Shulamit Volkov a német zsidósággal kapcsolatban állítja (Bauman 1992a; Volkov 2001). Nagyon úgy tűnik, hogy a magyar modernizációs diskurzus gyújtópontjában a középosztály kérdése állt, így aztán a modernizációs és emancipációs „projekt” az egész magyar társadalmat érintette. Minden társadalmi réteg, etnikum és csoportosulás, melyet a gazdasági és a társadalmi átalakulás mobilizált, valószínűleg épp oly „krónikus ambivalenciában” leledzett, mint amilyent Bauman a német zsidóknak tulajdonít és Kafka, Simmel vagy Joseph Roth példájával vél bizonyítottnak. A lényegi különbséget, mely a zsidókat ismét a *par excellence* idegen pozíciójába helyezte, a modernizációról szóló diskurzus hozta létre, azonban először igazából csak akkor, amikor az izraelita vallásúak jogi emancipációja már lezajlott (Szabó 1989). A magyar modernizációs diskurzus önfelszámoló karaktere, ha egyáltalán, akkor ettől a ponttól datálható.

II. Az asszimiláció posztmodern kritikája

A modellel kapcsolatos első jelentős kritika is Zygmunt Baumantól származik, aki óriásesszéjében az „asszimilációs projektet” a modern kor *sine qua nonjának* nevezi (Bauman 1992a). Bauman szerint az asszimiláció nem kulturális csere vagy áramlás volt, hanem az individuális különbségek nacio-

nalizálása (vö. Karádynál „magyarosítás /magyarosodás/, sőt magának a nemzetnek az etatizálása, ami egy új identitásformát hívott életre, és azt társadalomtechnológiaként reprodukálta is: az ambivalenciát). Shulamit Volkovnak valószínűleg igaza volt, amikor Bauman elemzésének elitizmusát támadta (Volkov 2001). A posztmodern pápáját Volkov maliciózusan egy „posztmodern alternatívával” állította szembe. Eszerint a társadalomtudományok feladata nem a zsenik és az elit csoportok, hanem a „elképzelt kisebbségek” (vö. Benedict Anderson) kutatása.

Nagyon úgy tűnik, hogy Bauman is ugyanabba a régi kelepcebe sétált bele, mint Kemény, Karády és Fejtő, amikor a zsidó asszimilációról mint a zsidó és a nem zsidó elit közötti egyenlőtlen viszonyról értekezett, miközben az osztársadalmi kontextusról – magáról a zsidó társadalomról is – megfeledkezett. Volkov posztmodern alternatívája ugyan gyökeres ellentéte Baumanénak, hiszen ő a zsidóság asszimilációjában a közösségi konfesszionalizmus, a házi vallásosság és a személyes társadalmi integráció hármására helyezi a hangsúlyt, és nem feledkezik meg a zsidó közösségi intézményekről sem, végkövetkeztetése mégis Baumanéhoz hasonló: azért bukik meg a modernitás zsidó projektje, mert a zsidóságot asszimilációs kreativitása ellenére sem akceptálta a társadalom (Volkov 2001, 190). Volkov gyorsan felismerte, hogy Bauman tökéletesen megfeledkezett a zsidó közösségekről és a nem polgári és nem nemzeti közösségi identitásokról. Azzal azonban, hogy a zsidóságot esszencialista módon, származási közösségként határozta meg, az általa elképzelt társadalomból és kisebbségekből is kiszorult volna a zsidóság egy bizonyos része: azok a hibrid identitásúak, akik a hármas kritériumrendszernek nem feleltek meg, és új választott közösségekben (pl. a szocdem mozgalomban vagy egyszerűen egyes házasságokban) jelentek meg (Morris 1996: 238–246.).

Bauman a gyökértelenség régi fogalmával operál, Volkov a *par excellence* idegenséggel, Karády, Kemény és Fejtő a túlzott asszimilációs kreativitással (*overdid assimilation*) – anélkül, hogy ezeket a régi, elhasznált fogalmakat dekonstruál-

nák. Nincs lényegi különbség a teóriáik között, noha a magyar szerzők a modern, míg Bauman és Volkov a posztmodern történetírás zsinórmértéke szerint dolgoznak. Úgy tűnik, mintha kutatási tárgyát mindegyik szerző az európai nemzetállamiság objektívjén keresztül szemlélné ahelyett, hogy a jó öreg asszimilációs modellt – legalább egy pillanatra – kihajítaná a szerszámosládából.

III. A gyökértelen zsidó, a *par excellence* idegen, avagy a köztes identitások előfutára

Milyen zsidó identitásokról is beszélek, melyek az asszimilációs modellben nem értelmezhetők (Kovács 1991)? Hadd térjek vissza egy kis időre kiindulópontomhoz, a kassai zsidósághoz. 1921-et írunk. Komlós Aladár Eperjesről pamfletet fogalmaz Zsidók a válaszüton címmel (lásd e kötetben a Kutatási hipotézisek c. fejezet mottóját). Az idézet akár Bauman könyvében is állhatna, mint a „krónikus ambivalencia” példája, vagy Volkovéban, illusztrálandó, miként nem akceptálta a környező társadalom a zsidó asszimilációs kreativitást. Szerepelhetne Karádyék és Fejtőék könyvében is a túlhajtott asszimiláció bemutatására. Vagy mégsem? Komlós valóban a magyar asszimilációs diskurzus jelentős alakja volt, aki magát asszimilált zsidó magyarként határozta meg. Pamfletjében mégsem az asszimilációs társadalmi szerződés ellentmondásait veti fel, hanem a zsidóság kozmopolitizmusára, radikalizmusára és baloldaliságára reflektál – azaz a morrisi *választott közösségekre* mint identifikációs pontokra. A Monarchia széthullásában választási lehetőséget (és kényszert) él meg; azonban nem asszimiláció és disszimiláció, hanem *nemzeti lojalitások* között. A modern és posztmodern elméletek által hangsúlyozott kettős perspektíva számára tehát 1921-ben befejezett tény, az ő kérdése sokkal inkább az, mennyit ér a nemzeti lojalitás, mibe „kerül” a hármas perspektíva, mennyi fájdalommal jár a régi hibrididentitás fenntartása az új helyzetben.

IV. Többes perspektívák, a lokalitás (újra)felfedezése

Mik voltak 1921-ben a jövőbeli elképzelései Komlósnak és azoknak a sorstársainak, akik a Monarchia megszűnése után az utódállamokban maradtak? Ahogy az idézett rész is mutatja, ekkor még az első háború előtti nacionalista asszimilációs diskurzus folytatására számítottak. Azt prognosztizálták, hogy a korábbi magyar és az új szlovák asszimilációs nyomás között kell választaniuk. A zsidó identitáspolitikák azonban egészen más kontextust kaptak a két háború közötti Magyarországon, mint Csehszlovákiában. Magyarországon a magyarosítás/magyarosodás maradt – még a felerősödő antiszemitizmus ellenére is – a domináns elvárás, míg Csehszlovákiában a lojalitás(csere), az elkülönülés, a helyi és regionális identitások, sőt az etnikai reneszánsz útjai is megnyíltak a zsidóság számára. Az asszimilációs logika kevésnek bizonyult ez új tendenciák értelmezéséhez.

Először is azért, mert Csehszlovákiában a zsidókkal szembeni asszimilációs diskurzus maga is hiányzott. Másodszor, mint azt a legfontosabb új identitáspolitika, a cionizmus is mutatja, mert az az ambivalencia, melyről Komlós 1921-ben tudósított, feloldódhatott a saját modern nemzetállam (és elképzelt közösség) iránti vágyban. Harmadszor, mert míg Magyarországon az együttélést az uralkodó diskurzus „zsidókérdésként” tematizálta, addig Csehszlovákiában „magyar- és németkérdés” volt. A magyar „zsidókérdésre” a politika diszkriminatív törvényekkel felelt, mialatt Csehszlovákiában a zsidóságot nemzetiségként pozitívan diszkriminálták.

Negyedrész, saját kutatásaim alapján legalábbis úgy vélem, hogy Csehszlovákiában a zsidóság főszerepet játszott a lokalitás teremtésében. A többes perspektívák mindig adott helyeken (terekben) jelentek meg, ahol az individuumok és a csoportok megkomponálhatták saját identitáspolitikájukat. Épp a nemzeti lojalitáskonfliktusok feloldásához, avagy a meggyengített identitások felerősítéséhez kínálkozott ragyogó eszközül a lokálpatriotizmus.

Ötödször, a kassai zsidók természetesen lojálisak voltak a csehszlovák államhoz ugyanúgy, mint korábban a magyar-

hoz; és ugyanúgy, mint a többi, velük élő kisebbség. A csehszlovák demokrácia akceptálása nem összekeverendő azonban a csehszlovák „nemzeti” identitással (már ha egyáltalán volt ilyen). S bár, mint már említettem, az asszimilációs diskurzus ott gyorsan kihalt, a korábbi pozíciók mintha egy darabig mégis megmaradtak volna: a kassai korábbi „magyarosítók”, a magyarok (köztük a magyar zsidók) meghatározó szereplői maradtak a kassai politikai, gazdasági és kulturális életnek.

Hatodszor, a kassai zsidók magyarul beszéltek, a hitközség hivatalos nyelve a magyar maradt, a zsidó újságok is ezen a nyelven jelentek meg – még a cionista szervezetekben és a Zsidó Pártban is magyarul hangzottak el a beszédek. A helyi magyar kultúrában, a Magyar Nemzeti Pártban is vezető szerepet játszottak a zsidók. De: miközben a zsidóság megtartotta nyelvi és kulturális kötődését a magyar kultúrához, magyar nemzeti identitásában megtört; Magyarországtól, a magyar nemzetállam ideájától alaposan eltávolodott. S nemcsak azért, mert távolról tisztábban láthatta a két háború közötti Magyarország demokratikus deficitjét és antiszemitizmusát, hanem azért is, mert a csehszlovákiai magyar politikai és gazdasági elit időközben elvesztette attraktivitását. Ez az elit – leszámítva a Magyar Nemzeti Pártot – elfelejtett új „asszimilációs szerződést” kötni a zsidósággal, ráadásul saját potenciálja is jelentősen meggyengült az új politikai rendszerben. Nem javították a helyzetet a magyar Keresztényszocialista Párt eseti antiszemita megnyilvánulásai sem.

Az imént szükségszerűen csak vázolt jelenségek ambivalenssé tettek az asszimilációs modell használhatóságát illetően. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy már az 1920 előtti időszakra sem alkalmazhatók az asszimiláció segítségével ábrázolt zsidó identitáspolitikák. Kevesebb kontinuitást és sokkal vadabb változatosságot mutatott a kassai (zsidó) társadalom. 1920 után a modell végképp alkalmatlannak bizonyult – azért merem ezt leírni, mert saját magam véreztem el kvantifikációjában. Világosan megmutatkozott, hogy egy dolog az asszimilációs diskurzus (amely bizonyosan elemezendő eszmetörténeti jelenség) és a 19–20. századi társadalmi átalakulás,

melynek a hazai zsidóság is részese volt. Nem állítom ezzel azt, hogy maga a diskurzus egy a társadalom fölött álló valami volna, mely nem hat ki a társadalom szerkezetére és a benne megjeleníthető identitáspolitikákra. Azt azonban igen, hogy csak az egyik, roppantul szabályozott és uralomra töreppségnek – mely más diskurzusokat és formációkat akár eltakarni is képesnek bizonyult, megszüntetni azonban nem. (Hadd utaljak itt csak a zsidó hitközségen, azaz a zsidó kommunális életen belül zajló modernizációs törekvésekre.)

V. Miért szorult a magyar történetírás a birodalmi diskurzus csapdájába?

A kilencvenes évek elején lezárt kutatásom eredményeit nehezen tudtam beépíteni az asszimilációról szóló történetírói hagyományba. S bár az utóbbi években nálam sokkal jelentősebb kutatók empirikusan is kritizálták e teóriát (Gyáni 1997, 1998), közben e gondolatnak egy új generációja is megjelent a porondon. Egykor, a hetvenes-nyolcvanas években Hanákék az asszimilációs társadalmi szerződés feleinek jelentős teljesítményét hangsúlyozták, a maiak a zsidó résztvevők túlteljesítését, túlkompenzálását kritizálják, vagy egyenesen a zsidó asszimiláció lehetetlenségéről értekeznek (Gyurgyák 2001). Mintha az asszimilációs diskurzus a társadalomtudósok számára is saját identitáspolitikájuk része volna. Az asszimilációs modell ugyanis egyszerre engedi meg a magyar attraktivitás és a zsidó kreativitás elismerését, de a magyar nacionalizmus és a zsidó etnocentrizmus kiélését is.

Az asszimilációs diskurzusban felvett etnocentrikus, birodalmi pozíció lehetővé teszi a magyar zsidóság asszimilációjának általánosítását, térbeli és időbeli kiterjesztését. Így pl. az utódállamokban lezajló új folyamatok – a dualizmus asszimilációs eredményeinek fényében – disszimilációként értékelhetők, azaz a nemzeti hűség és a patriotizmus kérdéseként értelmezhetők, s az utódállamok zsidósága hűtlennek bélyegezhető.

Paradox módon az asszimilációs diskurzus másik, pragmatikus pozíciója megvédhet az irredentizmus és az antiszemitizmus vádjától is. Ha az olyan közösségeket, mint pl. a kassai, 1920 után elfeledjük, nem kell foglalkoznunk azzal a traumával sem, melyet e generáció akkoriban megélt. Csak addig kutatjuk őket, ameddig a magyar állam határain belül élnek. Így megkíméljük magunkat attól a kellemetlenségtől is, hogy valamit – a szó etnikai, közösségi értelmében, ahogy azt a csehszlovák első köztársaságban használták – zsidónak kell neveznünk: az általunk kutatott zsidók egyben mind magyar állampolgárok is.

Meglehet, hogy azért ragaszkodnak oly sokan mindmáig az asszimilációs modellhez, mert még a legbátrabbak sem találtak más modellt a soá tragédiájának magyarázatára (Volkov 1990*/2000; Bauman 1992b). S bár a többes perspektívák, nem folytonos identitáspolitikák és hibrid identitások olykor-olykor már felbukkannak a legfrissebb kutatásokban, a magyar–zsidó együttélés új modelljének kidolgozása még várat magára.

Bécsben, 2002 decemberében

Hivatkozott irodalom

ADY Endre

1917¹/1987 „Korrobori”. In Vezér Erzsébet (szerk.) *Ady Endre publicisztikai írásai*, Budapest.

ANDERSON, Benedict

1983 *Imagined Communities*, Verso: London.

BAUMAN, Zygmunt

1992a *Moderne und Ambivalenz*, Junius: Hamburg.

1992b *Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust*, EVA: Hamburg.

BENDA Gyula

2000 Millennium és társadalomtörténet – Interjú. In *Regio* 2, 35–54.

FEJTŐ, François–ZEKE, Gyula

1997 *Hongrois et Juifs – Histoire millénaire d'un couple singulier (1000–1997)*, Editions Ballands: Paris, 1997, magyarul: FEJTŐ Ferenc *Magyarság, zsidóság (1000–1997)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.

FEJTŐ, François

2001 Assimilation and Identity. In *The Hungarian Quarterly*, Vol. XLII. No. 161.

GYÁNI Gábor

1997 Polgárosodás mint zsidó identitás. In *BUKSZ* 9/3.

GYÁNI Gábor

1998 Viszontválasz Karády Viktornak. In *BUKSZ* 10/1.

GYURGYÁK János

2001 *A zsidókérdés Magyarországon*, Osiris, Budapest.

HANÁK Péter

1978 *Magyarország története 1890–1918*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KARÁDY, Viktor–KEMÉNY, István

1978 Le juifs dans la structure de classes en Hongrie. In *Actes de la recherche en sciences sociales* N. 22. (magyar kézirat fordításban 1984)

KARÁDY Viktor

1990 Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarországot magyar nyelvű országgá?. In *Századvég* 2, 5–37.

KORAL Álmos/KOMLÓS Aladár/

1997 *Zsidók a választáson*, Eperjes. 1921¹. In: KOMLÓS Aladár, *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig I-II.*, Múlt és Jövő, Budapest, 11–26.

KOVÁCS, Éva

1999 Identität oder Loyalität. Die Juden von Košice (Kaschau, Kassa) von der Ziehung der tschechoslowakisch-ungarischen Grenze bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch. In HASLINGER, P. (Hrsg.) *Grenze im Kopf*, Peter Lang Verlag: Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien, 103–114.

MORRIS, Paul

1996 Community Beyond Tradition. In HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (eds.), *Detraditionalization*, Blackwell: Cambridge/Oxford, 1996, 223–249.

SZABÓ, Miklós

1989 *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Medvetánc könyvek, Budapest.

VOLKOV, Shulamit

1990¹/2000 *Antisemitismus als kultureller Code*, Beck: München.

2001 *Das jüdische Projekt der Moderne*, Verlag C.H. Beck: Frankfurt a. M.

Jegyzet

1 E szöveg bővebb változata Az asszimiláció dilemmái címmel megjelent (in: Korall 2002/10: 200–207.).

MELLÉKLET

Az interjúk elé

Az itt közölt öt interjú az eddigiekben „kemény” statisztikai adatok alapján elemzett zsidó etnikai identitásformáknak a személyes életúton keresztüli megismerését, megértését kívánja elősegíteni. Az interjúkat 1986–1990 között készítettem Kassán és Budapesten. Az egykori kassaiakkal való találkozások alapvető fontossággal bírtak e dolgozat megszületésében, nemcsak amiatt, hogy „elbeszéléseikkel” egy letűnt világba vezettek vissza, hanem számos forrást, ötletet, kutatási hipotézist is ezeknek a beszélgetéseknek köszönhetek.

Az interjúkat megszerkesztettem, rövidítettem és csak az 1938-ig szóló, tehát a csehszlovák első republika előtt és alatt lejátszódó élettörténet-szakaszt mutatom be. Az egyes interjúkon belül a lapszálon jelöltem olyan „hívószavakat”, amelyek az interjúkat az előbbi fejezetekkel összekapcsolják. A beszélgetőtársaimnak és családtagjaiknak – kérésükre – álnévet adtam, más ténybeli változtatást a közölt életutak nem tartalmaznak.

Az interjúk – és itt az összes interjúról van szó – a dolgozatban megfogalmazott hipotéziseket alátámasztani látszanak. Úgy vélem, hogy identitást kutatni szociálpszichológiai értelemben valójában csak egy még élő és szellemileg aktív generáció esetén lehetséges. Az általam vizsgált kassai generációra ez a hydwanus évek végén már sajnos nem volt elmondható – ezért használtam a dolgozatomban szívesebben az asszimiláció történeti-szociológiai fogalmát. Az egyéni életutakban megmutatkozó életstratégiák mögött már mélyebb identitáselemek is meghúzódhatnak. Mára azonban ezeknek már csak a felvillantása lehetséges, empirikus elemzése nem.

SILBER JENŐ

(Kecelpeklény, 1903)

iskola

Itt születtem 1903-ban egy Kassa melletti községben, Kecelpeklényen, a szüleim ortodoxok voltak, volt ott egy elég erős hitközség, zsidó elemjük is volt, s a tanító Pesten tanult a tanítóképzőben, s tudott szlovákul is, úgyhogy a négy polgárit falun végeztem el, és az eperjesi görög katolikus gimnáziumba jártunk vizsgát tenni. Aztán még egy évig kereskedelmit is jártam, de aztán 1918-ban bejött a szlovák, úgyhogy már nem tudtam szlovákul megtanulni, és a kereskedelmit befejezni. Édesapám meghalt, a bátyám fronton volt, úgyhogy bejöttünk Kecelpeklényből Kassára lakni.

Édesapám fatermelő és kereskedő volt. Kecelpeklény környékén sok nemes család lakott, akik kezdtek tönkremenni, pénzre volt szükségük, úgyhogy az erdőségeiket eladták, pesti cég is volt, aki megbukott ottan.

anyanyelv

Tizenkét éves voltam, amikor apám meghalt. Apám németül beszélt, ő Eperjes mellől származott, ott egyébként szlovákok laktak, de a nagyapám nem szlovákul taníttatta őket, hanem németül. Az anyám meg itt született magyar vidéken, Pesten lakott egy bátyja, hozzá ment varrónőnek tanulni, aztán amikor az iskolát elvégezte, hazajött a faluba és férjhez ment apámhoz. Anyámmal magyarul beszéltünk, apámmal németül. Ők egymással inkább németül, mert anyám tudott németül is – ezt ki is használtuk, mert amikor azt akartuk, hogy apám ne értse, amit mondunk, akkor magyarul beszéltünk anyámmal. Egy háromszobás házunk volt, a ház elejében egy vegyeskereskedés, amelyben az anyám dolgozott. Apámat leginkább csak a fakitermelés érdekelte, az jó üzlet volt. Mikor anyám beköltözött Kassára, fűszerüzletet nyitott, megvettünk egy kétlakásos házat, s annak az elejében volt az anyám üzlete. A bátyámon kívül volt még egy öcsém, akivel és az anyámmal Kassára költöztünk. Én először beléptem egy nagy-

kereskedésbe tanoncnak, de közben katonának mentem, Lőcsére hívtak be, s mikor visszajöttem a katonaságból, a bátyám éppen akkor pályázta meg a neológ hitközségnél a titkári állást, és meg is kapta. Ez úgy történt, hogy a bátyám hazajött a világháborúból és megpályázta a Magyar Általános Hitelbanknál azt az állást, amit több nyelven is beszélő hivatalnokoknak hirdettek. A bátyámnak kereskedelmi érettségije volt, beszélt franciául, magyarul, németül és szlovákul, megpályázta hát az állást. De a Magyar Általános Hitelbank igazgatója, aki egy zsidó férfi volt, meglátta a bátyám pályázatát, és azt mondta neki: „Nézz ide, én mondom neked egy jobb állást, most keresnek titkárt a hitközségbe, gyere át oda!” És így is lett. Szóval mikor leszereltem, vissza akartam lépni a nagykereskedésbe, de addigra a bátyám már hitközségi titkár volt, és szerzett nekem állást náluk. A hitközségnek volt tíz mézsárszéke, amelynek a kezelését a bátyám rám bízta. Úgyhogy én átvettem a húskezelést, gabella, bevásárlás, a mézsárosok ellenőrzése – és így ment ez egészen 1944-ig.

Mi nagyon jó fizetést kaptunk a hitközségtől. Én mint a hússosztály vezetője, a bevásárlásokon, a gabella-ügyek intézésén s a mézsárszékekkel való elszámoláson kívül az összes hússal kapcsolatos pénzügyekért feleltem. Volt egy hivatalnoknő, aki a könyvelést csinálta, és még ketten, akik besegítettek. A bátyámat közben kinevezték hitközségi főtitkárnak. Az öcsém közben átvette anyám üzletét, s amikor anyám meghalt, a két húgom is besegített az üzletbe. Az öcsém egyébként tanári pályára akart menni, elsőrangú matematikai érzéke volt, diákokat korrepetált.

házaság

1938-ban házasodtam meg. Egy katonabarátomnak a húga egy közeli faluba ment férjhez és a barátom meghívott engem is oda a lakodalomba, és ebben a faluban lakott a majdani feleségem is. Ekkor én már 32 éves voltam. Nem azért nősültem olyan későn, mintha gondolkoztam volna a dolgon, hanem mert édesanyám sokat betegeskedett, és én valahogy olyan természetű voltam és vagyok, hogy segítek mindenkin.

Szép esküvőnk volt, mert engem itt mindenki nagyon szeretett és becsült, emiatt nagy esküvőnk is volt, a status-quo rabbi esketett minket, s azt az imát, amit rendszerint egy vőlegény nem tudott héberül elmondani a neológ zsidók közül, azt én a rabbi nagy csodálkozására el tudtam mondani. Az ünnepi vacsora a Zsidó Kaszinóban, Lichtmann kóser éttermében volt. Én egyébként nemigen jártam a Kaszinóba, mint mások, mert az édesanyám nagyon beteges volt, ahogy végeztem a munkával, hazamentem és ápoltam őtet, én ápoltam aztán a húgomat is.

iskola

Volt itt egy neológ és egy ortodox iskola is, az ortodox templomnál, itt, a Kazinczy utcán, és ott volt a Talmud Tóra is. A neológ hitközségnek volt tizennégy tanárja, egy igazgatója, és egy vallástanárja. Ugyanakkor az ortodox iskolában sok keresztény is tanított, és én egyszer összejöttem az ortodox hitközség egy tanárával, s azt kérdeztem, „hogyan lehet az, hogy a neológ hitközségben zsidó tanárok vannak, az ortodoxban pedig keresztények?“, s ő erre aszongya, „a gyerek az tanul, amit lát, azt felfogja. A neológoknál, ha a tanár kiveszi a ceruzát és szombaton is ír, arra a neológ gyerek már nem reagál. Az ortodox hitközségnél a tanító, ha elővett volna szombaton egy ceruzát, és írt volna, arra felfigyeltek volna, hogy 'hogyan van ez, szombaton nem lehet írni! S a tanító ír?', de miután a tanító keresztény volt, hát írhatott.” Az ortodoxoknak úgy nyolc tanárunk lehetett, az igazgatójuk elég rendes fiú volt, a fia most Amerikában rabbi.

cionizmus

Kassán több zsidó párt is volt: a Zsidó Párt, ami lényegében csak a választásokkor működött, s olyankor összefogta a többi is, a Mizrahi, a Ha'somer Haca'ir, abban benne voltam én is, annak a szlovákiai területi titkára volt a bátyám. Minden vasárnapra kirándulásokat rendeztünk, volt egy zenekarunk, s minden vasárnap este találkoztunk a Cionista Otthonban – ma aggok háza. Volt egy héber tanárunk is. Nagyon sokan jártunk oda, különösen lányok, annyian, hogy sokszor nem is fértünk be a nagyterembe. Azután voltak még az úgynevezett

Hahsarák. Ez azt jelenti, hogy itt voltak gazdag zsidó földbirtokosok, és ezeknél azok az ifjak, akik ki akartak vándorolni Palesztinába, s Izraelt építeni, azok itt náluk kitanulhatták a földművességet. Ezek a gazdag földbirtokosok ingyen adták a lakást és a kosztot, s mikor aztán kitanultak mindent s mód nyílt, akkor kimentek Palesztinába. Azt nem tudom, hogy tényleg mennyien is mentek ki, de sokan akartak. A zsidó cserkészmozgalmat a Wizo (Cionista Nők Világszervezete) finanszírozta, de voltak gyűjtések itt Kassán is. Egyszer egy ilyen gyűjtéskor volt egy bátor fiú, aki elment a cseh hadtestparancsnokhoz is, és kapott száz koronát tőle, ami akkor rengeteg pénz volt. És akkor bejött a fiú a Cionista Otthonba, és elkezdtek számolni a pénzt, egy koronás, két koronás... és akkor 100 koronás! „Hát te ezt hol kerested?”, és akkor megmondta, hogy ő bizony bement a hadtestparancsnokhoz, erre aztán jót nevtünk.

identitás

Volt kitől pénzt gyűjteni. Nézze, ahogy végigmenne a Fő utcán az első republikában, ott az üzletek nyolcvan százaléka zsidóké volt. A cionizmus ellenére mi nagyon magyarok voltunk. Még most is a szemünkre hányják, hogy magyarok vagyunk. Volt itt például egy szlovák színház. Hát az nem volt valami nagyon látogatott, de a nyári szünetben mindig jöttek a magyarok vendégszerepelni, hát akkor tömve volt! Nem lehetett jegyet kapni. A magyarságot itt Szlovákiában a zsidók tartották, még a hitközségben is csak magyarul beszéltünk. A neológok kilencven százaléka kassai zsidó volt. A vidékiek, azok inkább ortodoxok, meg a keletről ide menekültek és a bevándoroltak is. Ezek közül egyesek letelepedtek, akiknek volt itt valamilyen ismerősük, mások továbbmentek, Amerikába, Ausztriába. Az ortodoxoknál csak jiddisül beszéltek. Akik zsidóknak vallották magukat, azok azt fel is használták. A háború után német jóvátétel volt itten, s aki zsidónak vallotta magát, és tudott németül, az kárpótlást kapott. Legtöbbünk persze zsidónak vallotta magát. Nem kellett ahhoz jiddisül tudni! Zsidónak születünk, és zsidónak vallottuk magunkat. Szóval úgy, hogy magyar anyanyelvű és zsidó vallású. Ahogy a vallását, úgy az anyanyelvét sem változtatja meg egykönnyen az ember.

DR. SARLÓS GÁBOR

(Beregszász, 1905)

Az édesapám Tiszakóródon született, Szatmár megyében, a Tiszacsécse, Móricz szülőfaluja melletti faluban. Miskolcon végzett jogakadémiát, és ha jól emlékszem, akkor ott tette le az ügyvédi vizsgáját is. Tiszakóródhoz a legközelebbi városka Beregszász volt, és az apám idősebb testvére, aki szintén jogot végzett, bíró volt a beregszászi törvényszéken. A beregszászi óriási törvényszékhez tartozott Ungvár, Munkács, Huszt – én nem is tudom, hogy volt-e Magyarország területén még egy ilyen nagy területű törvényszék. Gyönyörű épülete volt. Az édesanyám tiszaujlaki születésű volt, szintén a határ mentéről való, ott, ahol a Tisza-híd áll. Az apám Beregszászon volt ügyvéd. Az anyám az egész életét jótékonyággal töltötte, a Zsidó Nőegyletnek volt az ügyvezető alelnöke és a Vöröskezeseknek szintén alelnöke.

anyanyelv

Beregszász egy nagyon kis város volt, tiszta magyar város. '919 után is, ott más nyelven nem beszéltek az emberek, odajöttek a csehek, és remekül megtanultak magyarul, remekül! Apám főleg kölcsönügyletekkel foglalkozott, miután két banknak is ügyésze volt, ingatlanokkal – de tudja, kisvárosban olyan nincs, hogy csak ezekkel, mindennel foglalkozott. Mikor valaki keresett egy nagyon tisztességes ügyvédet, akkor szólt az apámnak. Ha bejött és elmondta a pasas, hogy igaza van az ellenfélnek, akkor azt mondta az apám, hogy „menjen más ügyvédhez, ez az ügy nem hozzám tartozik”. Gyermekekoromban sokszor hallottam kiabálást az irodából, apám anyámmal veszekedett, hogy miért fogad el paraszolvenciát az ügyfelektől.

házasság

Mi egy furcsa család voltunk. Az apám bátyja elvett egy tiszaujlaki lányt feleségül, és az apám elvette a bátyja feleségének

a húgát. Tehát két fiútestvér elvett két lánytestvért. Mi egy családként nőttünk fel, a két apának és a két anyának volt összesen öt gyereke. Sajnos ma már az ötből csak ketten élünk. A szüleim Beregszászon laktak elhurcolásuk idejéig, én pedig 1926-ban doktoráltam, és még egy évre visszamentem Beregszászra dolgozni, s mint ügyvédjelölt utána kerültem Kassára.

iskola, nyelv

Az elemi iskolát és a reálgimnáziumot, azt már a szlovákok alatt Beregszászban jártam. Jogot Prágában tanultam. Én nem tudtam sem a szlovák, sem a cseh nyelvet, de hogy valamit konyítsak, beiratkoztam Prágában a német egyetemre, mert a beregszászi magyar reálgimnáziumban németet tanultunk és tudtam a nyelvet. Meg különben is nekem gyermekkoromban német Fräuleinom volt, és meglehetősen tudtam németül. Két évig a német egyetemen voltam, és mikor letettem az első államvizsgát, akkor elmentem nyáron egy cseh városba, Plzenbe, hogy csehül rendesen megtanuljak. Ott talált nekem egy fiatal barátom, aki már ott dolgozott, lakást, és egy ügyvéddel megbeszélte, hogy hozzá menjek ingyen dolgozni. Én elmentem Plzenbe, és ott mindent csináltam, csak éppen a joggal nem törődtem, udvaroltam a cseh lányoknak, egész nap teniszeztem és persze megtanultam csehül. Én nagyon jól teniszeztem. 1927-ben vagy talán '28-ban én voltam Ungvár város bajnoka, Kassára jártam teniszerenyekre, a Tátrába jártam teniszerenyekre, ahol mindig Kellér Béla volt a győztes. Beregszászban volt egy cseh klub is, de azoknak nem volt elég játékosuk, úgyhogy mindig volt két meccs, a BFTC és a csehek között, és a csehek engem mindig „kölcönkértek”.

Szóval a plzeni nyaralás után átiratkoztam a Károlova Universitára (*a prágai Károly Egyetem*), annak a jogi karára és a következő négy szemeszttert ott jártam. 1926 novemberében végeztem. Fogalmam sincs, hogy mennyi pénzbe került a taníttatásom. Az apám igen jómódú ember volt, nem jöhetett számításba, hogy ösztöndíjat kérjek. Csak arra emlékszem, hogy nagyon gavallérosan kaptam tőle zsebpénzt.

vallásosság

A szüleim sajnos abszolút nem voltak vallásosak, de Tiszaórádon van egy templom, aminek a falában van egy tábla, hogy ezt a templomot Kaufmann József, a nagyapám építette. Szóval, bár nem voltak vallásosak a szüleim, de az apám minden Hosszúnapkor elment templomba, de úgy ment el, hogy nem is jött haza. Egész éjjel imádkozott. Édesanyám is csak Hosszúnapkor járt el a templomba, és mindig azt mondta nekünk, hogy „rémes dolog, hogy énutánam senki nem fog kaddist mondani”. Mert sem az öcsém, sem én nem tudtunk olvasni héberül. Mi állami iskolákba jártunk, nem tanultunk még zsidó hittant sem. De kijelenthetem magának, hogy ettől függetlenül is nagyon jó zsidó vagyok. A zsidóságot ma már nemzetnek tekintem és nem vallásnak.

Kassára úgy kerültem, hogy a Tátrában voltam egy teniszerenyen, és hat számban voltam a döntőben. S onnan ide Kassára jöttem egy másik teniszerenyre, de csak nézőnek. Megérkeztem Kassára, és itt volt egy csomó barátom. Mondom nekik, hogy „itt mindenről szó lehet, csak arról nem, hogy én kiálljak teniszezni. Halálosan fáradt vagyok, és torkig vagyok a tenisszel.” És néztem a játékot, ahol nagyon okosan játszott egy vegyes páros, amiben a „nő rész” az én majdani feleségem volt. Persze bemutatkoztam és meghívtam őket Beregszászba teniszezni. Eljöttek, és az anyám csinált egy óriási vacsorát, és a majdani feleségem a legjobb beregszászi teniszezőnőnél lakott. Mondtam, hazakísérem, és órákat sétáltunk. Így kezdődött ez a házasság. 1930-ban esküdtem, lassan hatvan éve. A feleségem még mindig teniszezik. Szóval akkor én átköltöztem Kassára, és nagyon jó állást kaptam a szemben levő házban. Ott volt dr. Havas Oszkár ügyvéd, de úgy voltam náluk, mintha a fiuk lennék, mindent rám bízta, a bankszámla kezelésétől kezdve szinte mindent. Aztán egy másik helyen voltam, végül letettem az ügyvédi vizsgát és letelepedtem Kassán. Egy ügyvédjelöltnek öt év praxis kellett ahhoz, hogy ügyvédi irodát nyithasson. Három év után le lehetett tenni az ügyvédi vizsgát, le is tettem. Nekem mint ügyvédjelöltnek 2200 korona volt a fizetésem, hallatlan összeg! Ezt

a házat akkor vettem meg, mikor a második gyerekem született, mert akkorra már kicsi lett a régi.

politika

A mi egész baráti körünk, na nem, azt azért nem mondhatom, szóval egy része, kifejezetten a fiatal jogászokból álló baráti kör, az baloldali volt. Én nem voltam soha pártban, de az egyik nagyon jó barátunk párttag volt, és a városi képviselő-testület tagja a kommunista párt részéről. Aztán a magyarok bejövetelekor megszökött. Kassán a legerősebb vagy a Nemzeti Párt, vagy az Országos Keresztényszocialista Párt volt. A szocdemek és a kommunisták is sok szavazatot szereztek. Ezek a választások nagyon szomorú események voltak, mert rengeteg cigány élt itt Kassán, és a cigányokat mindenki próbálta maga mellé állítani, különösen az agrárok (*a Hlinka-féle Szlovák Néppárt*), meg a cseh pártok – és a rendőrség segített ebben nekik.

Az MNP és a kassai zsidóság

Itt a Magyar Nemzeti Pártnak minden második jelöltje zsidó volt. Tehát az első volt nemtudomki, a második volt Halmi Béla, zsidó ügyvéd, a harmadik nemtudomki, a negyedik Herz Ignác, zsidó ügyvéd és így tovább. Szóval a kassai zsidók, merem állítani, hogy vad magyarok voltak. Én volt, amikor a kommunistákra, volt, amikor a Magyar Nemzeti Pártra szavaztam, attól függött, hogy milyen választások voltak. A városi szavazatnál mindig a Magyar Nemzeti Pártra, az államinál (*parlament*i választások) a kommunistákra.

anyanyelv

Az ügyvédi irodám megnyitásakor, a gyerekek beíratásánál, szóval a hivatalos aktusoknál mindig volt valamiféle kérdőív vagy adatlap, amin szerepelt egy olyan rubrika, hogy „anyanyelve”. Én oda mindig azt írtam, hogy magyar. 1930-ig az ügyvéd nem volt köteles szlovákul beszélni. Kassán egy csomó olyan ügyvéd volt, aki egyáltalán nem tudott szlovákul. '930 után már nem lehetett magyarul tárgyalni. Az ügyvédi vizsgát én már szlovákul tettem le. Kassán sokféle társaság

volt. Először is az úgynevezett „régí magyarok” (*a régi kassai keresztény középosztály*), az egy külön társaság volt. Volt aztán olyan társaság, amely vegyes, zsidó–magyar volt, és voltak külön zsidó társaságok is. Én a magyar–zsidó társaságba jártam, foglalt asztalunk volt este a Schalkházban s délután az Andrassy-kávéházban.

Az első republika gyönyörű volt! Higgyen nekem, ezt nem lehet kiegyenlíteni, ezt a húsz évet, gyönyörű, de gyönyörű köztársaság volt. Tudom például, hogy Beregszászban, amely színmagyar volt, a köztársasági elnök (*T. G. Masaryk*) kijelentette, hogy a trafikos az csak magyar lehet. Ugye, az egy remek állás volt. És tényleg kineveztek egy magyar hadirokkantat. Beregszászban, ahol kvalifikált magyar kisebbség volt (*a magyar nemzetiségűek aránya meghaladta a 20%-ot*), mindenütt lehetett magyarul tárgyalni, a törvényszéken, a járásbíró-ságon. Minden beadványt magyarul is meg lehetett írni. Én nem mondom, hogy a csehek nagyon örültek ennek, de így volt. És olyan demokratikus volt a köztársaság, hogy bár ma (1989) Magyarországon vagy Csehszlovákiában olyan lenne!

Mikor bejöttek ide a magyarok (1938), akkor hoztak egy olyan világot, amely számunkra teljesen ismeretlen volt. Az Andrassy-kávéházban egy tiszt, mert nem hozta gyorsan a pincér, amit rendelt, pofon vágta a pincért. Hát tudja, hogy ez milyen felháborodást keltett!? Aztán megérkezett egy tiszt az állomásra, ott várta egy taxis, azt mondja neki a tiszt, „fiam, vigyél el engem a Bankóra!”, mire a taxis így felelt, „fiam, nem viszlek el!” Mert az itt ismeretlen volt, hogy lejön egy taknyos tiszt és tegez. Különben is, más emberek voltak. Ebben a szobában lakott nálam egy magyar tiszt, minden este bejött hozzám és hallgatta velem az angol rádiót. Megkérte a feleségemet, hogy menjen ismerőshöz, ahol olcsóbban kapja a jobbat, de azt mondta, „nagyságos asszony, maga menjen előre, én maga után megyek!”, mert szégyellt a feleségemmel együtt menni az utcán.

Utána jött egy nyíregyházi orvos, boldog volt, hogy jöhet. A feleségem mindig kínálta, mikor vendégségben volt nálunk. S aztán jöttek a rossz idők, neki is voltak gyerekei, mint ahogy nekem is volt egy nyolcéves kislányom és egy négyéves kisfi-

am. S azt mondtuk neki, hogy „főorvos úr, nem tenné meg azt, hogy elviszi a gyermekeinket magukhoz, Nyíregyházára?“, „hogya képzeli, hogy ilyet csinállok!“ – szóval lemondta. A háború után írt nekem egy levelet, hogy lennék szíves igazolni, hogy ő milyen demokratikus ember. Hát kapott tőlem egy levelet, amit nem tett ki az ablakba! Hát ilyenek voltak a „nyanyások“ (az *anyaországbeliek*). És ez persze még csak a kezdete volt a későbbi megpróbáltatásoknak.

HÁBER NÁNDOR

(Gyulafehérvár, 1908)

névváltoztatás

A nevemről: 1919-ben beiratkoztam az iskolába, és diktálok a nevemet, Háber Nándor, és akkor azt mondja az igazgató, hogy Nándor, az nem szlovák név, hát én egy kiskölyök voltam, tiltakozhattam volna? „Téged máttól Ferdinándnak hívnak!” – mondta. Húsz évig így is volt. Bejöttek a magyarok, berukkolok, s kérdezik s nevemet, mondom Háber Ferdinánd, „háót az micsoda néév, Ferdinánd! Hát Náóndor!” Amikor visszajöttem Németországból, (1945) újra Ferdinánd lettem.

anyanyelv

Az édesapám lett származék, az Oroszországhoz tartozott annak idején, a nagyapám főkantor volt Lettorszáiban, pontosan Mitavában, németül Mitaunak hívták. Az édesapa soha nem mondta azt, hogy Baltikum, hanem Kurland. Ők német kultúra alatt éltek, perfektül beszéltek németül és oroszul, csak magyarul nem nagyon tudtak. Az apám a cselédnek azt mondta, hogy „te”, nekem meg azt, hogy „maga”. Gyönyörű szép hangja volt, akik ismerték és beszéltek róla, mindig azt mondták, „jaj, az öreg Háber, te nem érsz semmit!” Az apám belépett egy orosz kórusba, a kórust úgy hívták, hogy Slavjansky, és beutazták Európát, ő mint szólóénekes. Valójában operaénekes akart lenni, de a bal keze csonka volt és nem tudta felemelni, a másik kezével kellett fölsegítenie. Így meggondolta a dolgot, és, élni kell, belépett a kórusba. Eljutott Nagymagyarországon Marosvásárhelyre. Abban a reményben, hogy leesik egy vacsora, elmentek, meglátogatták a helyi zsidó kántort. Úgy látszik, többször lehettek ott, mert egy szép napon megjelent egy nagyon-nagyon szép lányka, és ennek az eseménynek az eredményeképpen én. Én Alba Julián születtem, magyarul Gyulafehérváron.

házasság

Amikor egy zsidó lány férjhez megy, azt mondják, hogy „parnosze”. „Parnosze” az, amiből megél az ember. Apám a házasság után fogta magát, és beállt kántornak. Hogy Gyulafehérváron mit csinált, azt nem tudom, de Érmihályfalván volt kántor. Ez egy nagyon kicsi városka Debrecen környékén, ahol az Ér folyik. Itt kitudódott, hogy Kassán keresnek a neológok egy kántort. Ez 1911-ben volt. A debreceni kántor, aki annak idején már Bécsbe pályázott, írt az apámnak, hogy pályázza meg a kassai állást. Erre az apám megpályázta, de azt is megírta, hogy „nem hívhatnak próbaéneklésre, mert ha én ott maguknál egy orgonás templomba beteszem a lábamat, akkor már többet vissza nem jöhetnek”. Akkor ők visszaírták, hogy mehet, fel van véve. Így 1911-ben kerültünk Kassára, apám segédkántorként Ábrahám Sohn mellé. 1911-ben Sohn temette az édesanyámat. Sohn aztán bevonult katonának az első háborúba, és aztán már nem jött vissza, felment Pestre. Így került az én édesapám a kassai neológ hitközség főkantori állásába. 1940-ben, Addar hó hetedikén, Mózes születése és halála napján meghalt az apám, szívrohamban, 62 évesen. Aztán próbálkoztam én is a kántorsággal, de nem éreztem magam méltónak apám nyomaiba lépni.

Anyám cernovitzai volt. Marosvásárhelyen élt egy bátyja, s ő ott volt vendégségben. Biztosan nagyon szerény keretek között élhetett valamikor otthon, mert amikor Kassára költöztünk és 1914-ben lakást cseréltünk – kaptunk egy kétszobás lakást –, ő egyedül festette ki. És csodálták a szomszéd zsidó asszonyok, hogy „nézd, a Háberné egyedül festi a létrán a lakást!”

anyanyelv

A szüleim magyarul beszéltek. Apám igyekezett valamennyire megtanulni magyarul. Édesanyám tragikus körülmények között halt meg. Otthon szült, és rövidlátó volt a bábaasszony – és meghalt az anyám és a gyermek is. Aztán már csak a kisujját és a mutatóujját láttam a koporsóban. Mi akkor már hárman voltunk fiúk, ezért apámnak meg kellett nősiennie, s talált egy nagyon rendes zsidó asszonyt, akitől még lett két fia

és egy lánya. Ez a kislány is tragikus körülmények között halt meg, háromévesen. Egyszer, amikor bejött a péntek, és szokás szerint takarítottak, súroltak és a köves konyhánkat mosták fel éppen lúgos vízzel, ez a kislányka bement oda, és megcsúszott és beesett a hátsó felével a lúgos vízbe. Másnap már nem is élt.

vallásosság

Kóser volt a háztartás. A mostohaanyám zogár parókat hordott. Ő lengyel származású ortodox zsidó volt. Ő viszont rákos lett és abba halt bele. És akkor szegény apám megint megnősült. Pedig akkor már a fiúk nagyok voltak. Ebben a házasságban nem volt nagy öröm. A második mostohaanyám egy nagyon intelligens asszony volt, de túl későn ment férjhez mint szűzlány, és túl sok volt a nézeteltérés, főleg a gyermekekkel. Nem volt béke a házban.

iskola

Reálgimnáziumba jártam, az utolsó magyar osztályba, amikor Csehszlovákia lettünk. Az iskola a Posta utcán volt, szemben a Márai-házzal (*Márai Sándor író családjának háza*). A mi osztályunk az első emeleten volt, velem járt a Márai öccse, Grosschmied Géza (*később Radványi Géza néven filmrendező*), és mi láttuk a családot, amint ott ült az erkélyen. Géza az első tanuló volt az osztályban, egy konkurens volt, egy vidéki parasztfiú. Én nagyon rossz tanuló voltam. Mikor csehszlovákok lettünk, akkor az egykori magyartanárunk, aki a magyar nyelvet és irodalmat tanította nekünk, Benjács János, egyszerre csak Jan Beniač lett és szlovák. Mi akkor tudtuk meg, hogy ő szlovák. És kihívta Gézát – az lehet, hogy ez provokáció is akart lenni –, és el kellett szavalnia a szlovák himnusz. És a Géza kezdte, és kezdett dadogni, és elbőgte magát, és Benjács bácsi hazaküldte. Többé sem láttuk az iskolában.

Én nem érettségiztem. Részben úgy kezdődött a dolog, hogy már kezdtem komolyabban énekelni. Már a fejem az éneklésen járt, már színházban kellett fellépnem. Már nyolcéves koromban szólót énekeltem a színházban, akkor kezdő-

dött a karrierem. Volt itt egy operatársulat, és adták a Bibliás emberek című operát, különben elég unalmas opera volt. Nagy dolog volt akkor, hogy kellett az operába egy gyerekkórus, no, és hol volt akkor gyerekkórus, hát, a zsidó templomban. Elhívtak minket, és meg is fizették, – egy krajcárt kaptunk fellépésenként. Jött vendégszerepelni egy híres cseh énekes is, Burian, aki megtanulta magyarul a szöveget. Mi a Máté passióból a „Boldogok, kik az igazságért szenvednek háborúságot, mivel az övék a mennyek országa” kezdetű részt énekeltük. Hát ezt még tudomásul vették valahogy a szüleink. De Burian bejött a színpadra és énekelt, hogy „Dicsértessék a Jézus Krisztus”, és erre mi mind azt mondtuk, hogy „Mindörökké, ámen”. És nem történt semmi! Az idősebbek a mi családjainkból csak arra kértek minket, hogy „gyerekek, csak a körmötök alatt a koszt meg ne lássuk!”

Szóval a reál gimnázium abbahagyása után éltem egy bizonyos ideig itt Kassán, aztán rábeszéltek, hogy menjek konzervatóriumba, Bécsbe. Négy évet töltöttem Bécsben. Kaptam ösztöndíjat, és innen a hitközség is támogatott. Ezek nagyon-nagyon boldog idők voltak. Végre kikerültem az itteni környezetből: templom és iskola. De még mielőtt erről beszélnék, el kell mesélnem, hogy itt, Kassán lakott egy gazdag ügyvéd, úgy hívták, hogy Zahler, s nála egy zsidó asszony volt a hávezetőnő, akit úgy hívtak, hogy Lówy néni, s annak a fiát pedig Lówy Hermann-nak (*Farkas Mihály*). S mikor a Zahler nagypapa meghalt, akkor jöttek a zsidók és mondtak utána kaddist. S jött a Zahler unoka és hozta magával a játszótársát, Hermann-t. Játsoztunk a nagy templomudvaron, és mikor elérkezett az imádkozás ideje, akkor behívtak, már kezdett sőtétetni, a templomban. Az ottani kántor, a Fischer bácsi befejezte az imát azzal, hogy „ámen”, Farkas Mihály barátunk a zsebébe nyúlt és kivett egy újságpapírba csomagolt kenyeret, elmondta az áldást fölötte. Csak mostanában gondolkodtam el azon, hogy milyen vallásos szellemben nevelhette őt az özvegy édesanyja, hogy a zsebében volt a kenyér egész délután, de ő megvárta az ima végét azért, mert addig nem volt szabad kovászos kenyeret enni, csak este. Aztán már nem jelent meg, és akkor azt hallottuk róla, hogy Hermann inas lett.

kommunisták

1923-ban egy Moskovits nevű kassai fiú, aki aztán 1945 után államtitkár lett Pozsonyban, szóval ez a Moskovits akkor azt mondta nekem, hogy „Háber, gyere közénk!”, és akkor én elmentem oda, a kommunista pártba, s ottan megint találkoztam a Lőwy Hermann-nal. Érdekes, hogy dadogott, mindamellett nagyon jól szónokolt. Na de hát mit kellett ott szónokolni? Szidni a burzsujokat, ugye, és éltetni Lenint. Persze, ezt sem vettem komolyan. De szép számmal láttam ott a mi zsidó fiainkat, Schönherz Zoltánt, a feleségét, Ungár Mártát, ügyvédgyerekeket.

Ausztriai tartózkodásomat négy év után már nem akarták az itteni katonai körök meghosszabbítani – akkor már kezdődtek a disznóságok itt is –, mert be kellett volna vonulnom katonának. 1933-ban bevonultam azért, hogy végre túl legyek rajta, és azt mondták, hogy csak 12 hónapig kell szolgálnom. Mit tesz isten, jönnek a náci uralomra, erre föl meghosszabbították a szolgálatot 24 hónapra. Olmützben és Brünmben voltam, rögtön bekerültem a hadtestparancsnokságra, és nagyon jó dolgom volt, elsősorban azért, mert egy katolikus pap felkarolt. Ő elvitt mindig magával a templomba, és arra kért, hogy ha korzózni megyek, ne menjek ebbe és ebbe az utcába, mert ott a szudétanémetek laknak.

Szóval 1935-ben leszereltem, 1936-ban bevonultam megint hadgyakorlatra, 1937-ben újra hadgyakorlat, 1938-ban sürgős hadgyakorlat nyáron – jól jött nekem, mert amikor nyugdíjaztattam magam, beszámították a nyugdíjamba. 1938-ban Prágába hívtak. És amikor levetkőztem az orvos előtt, akkor az azt mondta, hogy „hogyan lehet az, hogy magának ilyen kvalifikációja van, amikor maga makkegészséges!” Azt mondtam az orvosnak isteni sugallatra, hogy nekem tuberkulózisom van. Erre kaptam egy papírost, hogy menjek a katonai szanatóriumba. Egy kis ablaknál kellett jelentkeznem, ott ült egy vörös hajú katona, német, és kérdezi tőlem csehül, hogy mi a nevem, mondom Háber Ferdinánd, született itt és itt, ekkor és ekkor, és kérdezi tőlem a vallást, s én azt mondtam neki, hogy „zsidó”. Ő félreértette, mert csehül nem azt mondják, hogy római katolikus, hanem hogy „hziimszki katol.”, és

ő beírta, hogy római katolikus. Rájöttem. Engem vizsgáltak éjjel-nappal, csupa német, no prágai német orvos, német ápolónők, ott tartottak engem hat hétig, semmit sem találtak. Egy szép napon megtudtam, hogy ezért. Az Anschluss előtt még visszajöttem Kassára.

1938-ban szabadultunk föl (*kassai bevonulás*). Én már '39-ben részt vettem Románia felszabadításában, és fogadtak minket a lányok, mindegyik egy szál rózsát tűzött a puszkánk csövébe. Így vonultunk be Máramarosszigetre, ott sok zsidó élt, találtunk ott egy szép házat, és a szálláscsinálók bementek, majd kijelentették, hogy „zsidók”. Nagyon szép a ház, de zsidók laknak benne. Volt ott egy nagyon szép lányka is, mondta nekem, hogy ő milyen boldog, hogy fölszabadultak. Én meg mondtam neki, „no várjál csak, ott fogtok ti is sírni, ahol mi!” Mikor hazajöttünk, valahol a Tisza partján állomásoztunk, és már készültünk, hogy átkelünk a Tiszán, azon az éjjelen egyeztek meg, és átvonultunk, és a másik oldalon tudtuk meg, hogy hány gépfegyverfészek várt ránk. A hála a felszabadításért már várt ránk, hazajöttünk, leadtuk a holmijainkat, s nem akarták elfogadni, hogy piszkosak és fizessük meg a tisztítást. Átvettem a civil ruhám és nem engedtek haza, hanem egyenesen Sárospatakra, 1939-ben már munkaszolgálatra.

VASS JÁNOS

(Kassa, 1922)

Az anyai nagyanyám, Neumann Cecília 1860. január 6-án született, valami nagyon szegény zsidó parasztok lehettek, vagy szatócsok, 22 kilométerre laktak Kassától egy kisközségben, ma már elnyelte a kohókombinát. A családi legendárium szerint tizenhat éves korában vállára akasztották a cipőjét, kezébe adták a batyut és mezítláb felgyalogolt Kassára valamilyen módosabb rokonhoz szolgálni. Ennyit tudok az előéletéről, hogy aztán hogy ismerkedett meg a nagyapámmal, azt mind nem tudom, már csak azért sem, mert a nagyapámat tizenkét éves koromban vesztettem el, tehát nekem már csak a haldoklása maradt meg az emlékezetemben. Amikor én a családról beszélek, akkor általában az anyai ágról, mert az apám, aki nagyon korán elvált az anyámtól, az számomra egy távolabbi kör volt.

A nagyanyám hallatlanul érdekes egyéniség volt. Kezében tudott tartani egy egész családot, amelyik állt négy fiúból és egy lányból. Egy vékony csontú, madár csontú, kicsi, mérges, de azért jó humorú öregasszony volt, valami fantasztikus szuggesztív erővel. Volt egy nagybátyám a sok közül, aki a háború előtt kiment Amerikába. Na most ők kiszálltak a hajóból, és ott volt egy orvosi vizsgálat, megállapítottak valami kis foltot a tüdején, és azonnal visszazsuppolták Európába, egy vagy két hónap múlva hazajött. S erre a családban azt mondták, hogy a nagymama visszaimádkozta őt. És ezt halálosan komolyan vették, mert a nagymama amúgy is mindig imádkozott, nagyon betartotta a rituális szabályokat, kóser háztartást vezetett, reggel, délután és este imádkozott, mint egy férfi, héberül, héber imakönyvből, és hát akkor ezek az öregek még úgy tudtak imádkozni, abba úgy beleszótték az összes vágyaikat. Egyszerűen a nagymama nyilvánvalóan valamit „manipulált” Zsiga bátyám körül, hogy ha lehet, mégiscsak maradjon otthon. Nagyon össze tudta tartani a családot.

A nagyapám után örököltünk egy kocsmát a Szepsi körúton, ma már egy modern épület áll a helyén. Ez egy Ungár-

malom nevű kocsmá volt, ahová kocsisok jártak és cigányok, mert a cigánytáborhoz esett közel. Ez lett volna az anyagi bázisa az egész családnak, ez egy „saját” volt, amit aztán bérbe adtak, mert a kocsmárossághoz senki sem értett. Az ügyvéd nagybátyám az nem értett hozzá, volt egy másik, rokkant nagybátyám, aki spanyolban (*spanyolnátha következtében*) rokkant meg és Parkinson-kóros volt, tehát ez sem – a nagyanyám egy darabig még vezette, de hát ő sem tudta vezetni, ez a Zsiga nevű nagybátyám, ez meg teljesen alkalmatlan volt rá, mert egy, nem szerette a kötöttséget, kettő, maga is ivott, az összes káposztát felfalta volna a kecske!

A kocsmá annyiban szolgált nálunk anyagi alapul, hogy időnként bementünk és ki-ki kivett valamit a kasszából, vagy mi gyerekek megittunk egy kis császárkörteliktől. Aztán bérbe is adták, és azt tudom, hogy minden létező bútoron rajta volt már valami foglalási pecsét, a sörgyártól kezdve az adóhivatalig. Aztán amikor bejöttek a magyarok, akkor az egész elúszott. A kocsmát egy Fuchs nevű vidékről feljött zsidó bérelte, mindaddig, amíg az italmérési engedélyt a zsidóktól be nem vonták (1942).

nyelv

Nagyanyám paraszti származása azért is furcsa, mert ő beszélt németül, jiddisül, magyarul, szlovákul, és héberül imádkozott. Egyiket sem tudta jól, keverte e nyelveket, azt hiszem, hogy neki az eredeti anyanyelve az a kelet-szlovákiai félmagyar-féltót sárosi keveréknyelv volt, de mindenütt meg tudta magát értetni, mindenütt nagyon jól ki tudta fejezni magát. A jiddis volt az alapnyelve, mert azzal tulajdonképpen mindenki vel tudott érintkezni. Ennek az ágrólszakadt Neumann családnak volt egy ága, olyan második unokatestvérnyi távolságra, akik Aradon gyárosok voltak és bárók. Ennek csak annyi jelentősége volt a családban, hogy időnként jártak őket megpumpolni a fiúk, a negyven-, ötven-, hatvanéves „fiúk”, azonkívül volt egy kiházásítási alapja ennek a báró famíliának, hogyha egy Neumann lány férjhez ment, akkor x összegű hozományt kapott tőlük. Ebből kifolyólag a családban rengeteg álházasságot kötöttek. A báróságot szerintem egyszerű vásárlás alapján szerezték, valószínűleg úgy, hogy Arad és annak kör-

nyéke fejlesztésében kifejtett érdemeiért vásárolhatott magának az öreg Neumann egy bárói címet. Ők a háború után (*I. világháború*) még egy darabig Aradon maradtak, aztán Bécsbe költöztek. Ha jól tudom, ecet- és szeszgyárosok voltak. Nagyon jómódúak voltak, és volt egy nagy könyv – én ugyan soha nem jártam náluk – és abban benne volt az egész családfa, és a titkár kikérdezte a rokontól, hogy kinek a fia, kinek a lánya és így tovább, és még rákérdezett, hogy kit ismer a családból és aztán, ha az stimmelt, akkor engedte be csak a báróhoz, aki adott egy diszkrét összeget.

Ez az ellentét ráütötte a bélyegét a családra olyan szempontból, hogy egyrészt volt egy kocsmáros nagymama, azután volt neki az Ernő, a Marci, a Zsiga és a Sándor, négy fia és egy lánya, az anyám – ő volt a legfiatalabb. Mindenki értelmiségi volt. Ernő ügyvéd volt, a többiek hivatalnokok, tisztviselők. Kereskedelmi meg gimnáziumi végzettséggel. Úgy tudom, hogy főiskolát (*jogakadémiát*) egyedül az ügyvéd nagybátyám végzett, az Ernő. Egyedül a Marcinak volt szabad elköltöznie Pozsonyba, neki is azért, mert ő a szenci malomban dolgozott és hát oda kötötte a munkája. De egyébként egy városban és lehetőleg egy lakásban laktunk.

iskola

Ernő a kolozsvári jogakadémiára járt és ott is diplomázott annak ellenére, hogy Kassán is volt jogakadémia. Ennek oka egyrészt lehetett sznobizmus, másrészt lehetett rátartóság, harmadrészt lehetett egy modern gondolkodás, hogy a gyerek röpjön ki, önállósuljon. Én olyasmire is gondoltam, hogy ha valaki nem állja meg a helyét, hülye, folyton utóvizsgázik, akkor ott van Kassán szem előtt, és mindenki megtudja, hogy „az Ernő már megint utóvizsgázik!” – hátha ezért ment el Kolozsvárra. Az igazi családfenntartó végeredményben ez az Ernő volt, aki viszont a világ legpechesebb ügyvédje volt, mert a Lakók Szövetségének volt a jogtanácsosa, ügyvédje, tehát általában azoké, akiket éppen ki akartak rúgni a lakásukból vagy az üzlethelyiségükből. Túl sok pénzt nem keresett, sokszor kapott azonban „természetben” honoráriumot. Úgy kerültem én például hozzá egy ütött-kopott hegedűhöz, vagy egy, a

kassai Fő utcai cukrászdába szóló éves bérlethez, amivel naponta két süteményt lehetett ingyen megenni. A lakószövet-ségi állást valószínűleg ő választotta, mert nem kirendelt ügyvédként dolgozott. Vagy lelke volt, vagy már minden jogi stal-lum be volt töltve, tehát mindenkinek volt már klientúrája, amikor ő végzett és elkezdte a praxisát. És arra is gondolni kell, hogy '18-ban jött egy államfordulat, amikor is meg kellett tanulni szlovákul, így valószínűleg attól is függhetett az ügyvé-di állás, hogy ki milyen gyorsan tudott átállni, kiállni egy szlo-vák bíróság elé védőbeszéddel. *(1922-ben Szlovákiában be-szüntették az ügyvédi kamarák működését és csak 1938-ban – már a visszacsatolások után – állították vissza. Más ügyvé-di érdekképviselőket, amely az elhelyezkedést szabályozta, segítette volna, sem engedélyeztek a szlovák hatóságok.)* Azt tudom, hogy a nagybátyám minden egyes védőbeszédére na-gyon alaposan felkészült. Valamilyen váltásnak kellett lennie, hogy abban a „nagy leosztásban” neki végül is ez a klientúra jutott. Nem büntetőjogász volt, tehát rablógyilkosok alig kerül-tek a keze alá. Ebből a fizetésből nagyon szerényen éltünk. A másik nagybátyám, Miksa egy nagyon izgalmas figura volt, mert ő is kint volt egy vagy két évet Amerikában, a '910-es években. Nagyon érdekes, finom lélek volt. Állítólag, amikor megjött Amerikából, akkor egy földig érő toprongy köpenyben állított haza, és azt mondta, hogy „hurrá”. És attól a pillanat-tól elvárta, hogy őt mindenki Maxnek szólítsa, mert „ott is” mindenki úgy szólította, és Amerika mindig „ott is” volt. S mondták neki a toprongy köpenyére, hogy „milyen jól nézel ki”, erre Max azt mondta, hogy „én ott is mindig elegáns vol-tam”. Hogy Amerikában mivel foglalkozott, azt nem tudom, koldus nem lehetett, mert akkor meggazdagodott volna. Kas-sán, a piacon a hídmérlegnek volt a bérloje vagy alkalmazott-ja, nem tudom, de nem volt egy jómódú embernek mondható. Agglegény maradt élete végéig, engem tanított franciára egy darabig, és ez is csak a mi családukban fordulhatott elő, hogy valaki kinn van évekig Amerikában, s ezek után franciá-ra tanítja az unokaöccsét. Amikor már nagyon öreg volt és kórházba kellett mennie, akkor megköszönte a nagyanyám-nak, hogy befogadta, kezet csókolt neki és úgy ment el.

Az ügyvéd nagybátyám az még idejekorán elvált, de volt egy fia. Ő egy évvel volt fiatalabb nálam. A Zsiga bátyámnak volt egy felesége, meg egy lánya, de ő közben előzvegyült, a felesége volt az első halott az én életemben, az első találkozásom a halállal. Sándor bátyámnak a fia az szintén velünk lakott. Mindnyájan egykék voltunk, kivéve a pozsonyi nagybátyámat, akinek volt egy lánya meg egy fia. És még ha nem is laktunk mindig együtt, miután egykék voltunk, teljesen testvéri volt a kapcsolat.

Volt egy gyönyörű lakásunk, ami még a régi korból maradt meg, én még ott születtem, az volt a Fő utca 90. – ma már más a számozás, a ferences templommal szemben. Az emeletnek az egész hátsó traktusa a mienk volt, tehát volt egy iroda, volt egy nagy szoba, ami szalon volt, volt egy még nagyobb szoba, az volt a nappali, meg ágyak is álltak benne, és volt egy alkóv, amiben az Ernő bátyámnak állt az ágya és keresztben az enyém. Az egy nagyon szép boltíves lakás volt, párkánnyal a boltív alatt, úgyhogy lehetett arról ábrándozni, hogy „istenem, ha gazdag lennék, kiraknám a párkányt szobrokkal!”, azon kívül az alkóvnak egy olyan fala volt, mint egy színházportál, úgyhogy ott még színházat is tudtunk játszani. Kiszedtük a télikabátból a vatelint, és abból csináltunk bajuszt. Az egy nagy lakás volt, ott úgy lehetett élni. És több generáció élt együtt.

házasság

A ház nem a Vass családé volt, hanem a Friss–Forgács famíliáé. Ebbe az apám csak benősült, majd egy rövid vendégszerelés után távozott. Nem tudom, miért váltak el, valamit ugyan hallottam arról, hogy az apám nem akart Csehszlovákiában katona lenni, és átszökött Magyarországra mint katona-szőkevény. Nagyon jó barátok maradtak az anyámmal, isteni jókat tudtak együtt röhögni, két szikrázó szellemű ember volt az apám és az anyám, a leveleikben is fantasztikusan jókat írtak egymásnak.

névmagyarosítás

Az apám családja az egy egészen más világ volt, mint az anyámé. Nagyapám bankár volt, úgy tudom, hogy Királyhelmeceen

született, Weissnek hívták, de ő már 1868-ban, tehát az emancipáció évében felvette a Vass nevet, úgyhogy kérdezhetik, hogy hogy hívták az apámat, meg a nagyapámat! Hogy mi-be ment tönkre, azt nem tudom, de tönkrement a bankja. Volt neki az apámon kívül még egy fia meg egy lánya, apám testvére az orosz hadifogságból Kínán át szökött Amerikába, s alapított Philadelphiában egy magyar lapot, a lánya pedig férjhez ment egy nagyon jómódú ungvári ügyvédhez, akinek saját háza volt a Fő téren.

Ebben a családban is a nagyanyám volt egy hallatlan érdekes személyiség, pont az ellentéte a lezser, slampos, bohém anyai nagyanyámnak, lesimított hajú úriasszony, egy viktoriánus angol jelenség volt. Én elég ritkán találkoztam vele. Egyszer meghívtak Ungvárra. „Ülj le, Jancsi, és mesélj, hogy vagy-tok Kassán?“, s merev háttal ült végig. Egyszer szakított félbe: „Fiam, ne gesztikulálj, az olyan csúnya!” Menekültem, amilyen gyorsan csak tudtam, annak ellenére hogy két nagyon jópofa unokanővérem volt ott, mert azért a család ott is elég vagány volt. Az apám egy elég vagány újságíró volt Pesten, a nagynénémnek pedig olyan borotvaéles esze és humora volt, hogy legendákat meséltek róla.

Apámnak semmilyen kassai „vonatkozása” nem volt. Anyám és apám valami nagyon romantikus módon kerülhetett össze. Anyámnak volt egy nagy szerelme, Török Jánosnak hívták, aki elesett a háborúban. Valószínűleg nem sokkal azután kerülhetett oda az apám, valamikor a háború végén és úgy ismerkedtek össze, és én anyám első szerelme után kaptam a János nevet. Azt tudom, hogy apám még a cseh éra alatt (1918–20) valami hivatalban tisztviselősködött Kassán. Aztán átszökött Magyarországra, dolgozott Rassay lapjánál, a Magyar Hírlapnál volt parlamenti tudósító, aztán a Vázsonyi János féle Polgári Demokrata Párthoz került. Ő lett a PDP-ben nem tudom, hogy micsoda, a Pesti Polgár című lapnak a munkatársa, aztán szerkesztője a lap megszűnéséig. És amolyan titkárféleséget töltött be Vázsonyinál. Nálunk, ha valaki okos volt, akkor vagy azt mondták rá, hogy egy Kossuth, vagy azt, hogy egy Vázsonyi (*Vilmos*). Apám a Terézvárosi Társaskörnek volt háznagya, amit nyilván fizetésért csinált, aztán valamikor

1943 táján behívták őt munkaszolgálatra, Buchenwaldban kötött ki és onnan jött haza.

Anyám az elvált asszonyok státusát élte, megvolt a szabadság minden tekintetben. Ő egy modern asszony volt, aki cigarettázott, akitől, amikor tizenhárom éves koromban elkértem az első csikket, akkor odaadta. Kávéházba járó ember volt, aki társaságban érezte jól magát. Ő vezette a háztartást nagyanyám irányítása alatt. Anyám a kassai felső leányiskolába járt, úgy emlékszem, volt egyszer valamilyen állása, tudniillik fiatal korában kapott egy tb-s fertőzést, amit hál' istennek akkor a Tátrában ki is gyógyítottak, és azt hiszem, hogy akkortól a nagyanyám nem engedte semmilyen állásba. Azt, hogy bagózik, azt még elnézte, de hogy állásba menjen, azt már nem engedte. Napközben a háztartást vezette, délután elment kávéházba, moziba, színházba, olvasott rengeteget. Főleg barátnői voltak, általában férjes asszonyok – persze, voltak barátai is. Anyám és nagyanyám között nagyon jó baráti viszony volt. Nagymamám csak a fiúkat tartotta rövid pórázon. Olyannyira, hogy amikor Sándor bátyám, aki csak valamilyen rokkantnyugdíjat kapott – ő a malomnál dolgozott, az is milyen dili volt a családban, hogy valaki vagy jogász, vagy malomnál dolgozik –, szóval ő nagyon szegény volt, néha még hitközségi támogatást is kapott, időnként elkergette a nagyanyám, hogy „voltál már a hitközségben?“, és ő akkor fölment és kapott valamilyen segílyt. De hát mindennap kávéházba járt és a legnagyobb élménye az volt, hogy egynéhány napra felment Pestre, kiült az EMKE-teraszra s nézte az életet. A nagyanyám mindig nagyon tudta az anyagi helyzetét, s ha későn jött haza este, megkérdezte, hogy „hol voltál?“, s Ernő erre azt felelte „színházban“. „Miből mentél te színházba?“ „A Burger befizetett“ – mondta ötvenéves korában az én Ernő nagybátyám. A Burger, aki egy fakereskedő volt és a barátja. A család finanszírozása mindvégig a nagymama kezében volt, olyannyira, hogy még nagyon öregén is ő ment el bevásárolni, mert ő tudott sokféle nyelven alkudni, azon kívül ő tudta kiveszekedni a kóser mészárosától azt a darab húst, amit az sehogy sem akart volna neki adni.

iskola

Miután én voltam egyedül apátlan, mert a többi unokatestvéremnek mindnek volt apja, egy, a nagybácsikból álló „régens-tanács” döntött mindig a sorsomról. Arról, hogy mikor kell új ruha, télikabát, új cipő, mikor kéne elküldeni, mert „nagyon sápadt”, valahová nyáron, meg arról is, hogy mit tanuljak. Valószínű, hogy egy ilyen „régens-tanácsi” döntésnek tudható be, hogy én a zsidó elemiben az első osztályt magyarul kezdtem járni, a másodiktól kezdve azonban már szlovákba íratlak be. Nyilván azért, hiszen a mienk egy magyar család volt, zsidó létünkre a magyar sorsot vállaltuk, mert 1929-re már biztos volt, hogy Csehszlovákia az egy stabil rendszer, Magyarországon ráadásul még numerus clausus volt az egyetemeken, tehát egyetem itt volt, a prágai Károly Egyetem, mert természetesen humán szakmát vagy humán hivatást néztek nekem. Szerencsére jogásznak nem akartak adni, mert a négy évvel idősebb unokabátyám lett volna az ügyvédi iroda várományosa.

A zsidó elemi szlovák osztályában velem mindössze egy szlovák anyanyelvű járt. Ez már akkor egy tudatos stratégia volt a zsidó szülők részéről, hogy az államnyelvet egy olyan szinten sajátítsuk el, mire leérettségizünk, hogy szemrebbelés nélkül bekerülhessünk akár a brünni, akár a pozsonyi vagy a prágai főiskolákra és egyetemekre. Prágának nagyon jó híre volt, mert már jöttek onnan vissza kassaiak és azok nagyon lelkesek voltak, mert az egy olyan kis Párizs volt, nagyszerű élet volt, és mindenféle lehetett egy egyetemi polgár, tehát ha cionista volt, akkor nem bántották, ha kommunista volt, nem bántották, ha magyar-párti volt, azért boldogulhatott, ha Masaryk-párti volt, az sem számított. Volt a prágai magyar diákoknak is egy körük, mindenféle körök voltak, sőt volt a Csehszlovákiai Fiatalok Szövetségének egy magyar szekciója, amelyik Prágában működött és Kassán.

vallásosság

Az elemiben (*neológ*) volt olyan tanár, akit szerettünk, volt, akit kevésbé. Akire nagy szívvel tudok visszaemlékezni, az a bizonyos Benedikt, aki hittant is tanított, de ő volt a tanárok között a legfiatalabb is. Egy abszolút modern ember volt. Azt

hiszem, hogy magyar származású volt, csak mindig szlovákul beszélt, mert aztán valamikor a háború alatt megtudtam, hogy itt van Pesten, s föl is kerestem, tökéletesen beszélt magyarul. Benedikt a vallás terén toleráns volt, semmiféle ortodoxia, semmiféle merevség nem volt benne. Azok a bizonyos elengedhetetlen manírok, hogy amikor tanítás közben vizet ivott, akkor a fejére tette a tenyerét, mint hogyha elfedné a fejét, de ezen kívül nem tapasztaltunk nála mást. Mivel az elemi négyosztályos volt, de volt egy lehetőség, hogy egy ötödik osztályt is kijárjunk, így gyakorlatilag ő már elég idős elemistákat kapott, akikkel már másképpen, tehát már nem a hitregék, a legendák nyelvén kellett beszélni, hanem már a vallás ethoszáról és a hagyományokról is, a Bibliáról, a rabbi tanításairól.

Az elemi után a szlovák fiúpolgáriba kerültem. Ez egy borzasztó nagy létszámú iskola volt. Aki kiszorult a gimnáziumból, akinek esze ágában sem volt gimnáziumba menni, nagyon sok gyerek a környező falvakból oda járt. Bejárók voltak, hajnalban indultak el otthonról és tanítás után hazamentek. Aki nyugdíjas állásra pályázott, hogy bakter legyen, vagy posta legyen, „tűzoltó, vagy katona”, az oda járt – nagyon sokan voltunk, olyan sokan, hogy az első osztályban még volt egy e) és egy f) osztály is, aztán már csak d). Az utolsó osztályokba, tehát az e)-be vagy a d)-be összpontosították a zsidó tanulókat. Mit akarhattak ezzel elérni? Hogy ne legyen keveredés? Később rájöttem, hogy nagyon gyakorlati oka volt: a hittanóra. Emiatt volt az osztályunknak legalább 60 százaléka zsidó. Persze hogy a zsidók egymás között – nem is vallási vagy faji alapon, hanem mert már az elemiből ismerték egymást – régebb óta barátok voltak, és egy-pár kassai gyerekkel barátkoztunk még. Ilyen kültelki srácok jártak oda, vagány kölykök, azokkal jóban voltunk, a parasztgyerekekkel nem, ők sem nyitottak felénk, mert hát nekik az iskola az egy hivatal volt, felvették az anyagot, és mentek haza. Ezek azért egy picit „gettóosztályok” voltak. Minket az iskolában úgy neveltek, hogy minden elnyomás a magyaroktól származik. Bennem nem kelt ki ez a mag, de abban a téhányi szlovák parasztgyerekekben, aki mellettem ült a padban, abban igen.

mozgalmak

Akikkel elemiben egy osztályba jártunk, azzal a jó kapcsolat a polgáriban is megmaradt. Gyakran jártunk át egymáshoz, voltak összejövetelek, meg társas lehetőségek. Később azután ezek úgy változtak, hogy ki melyik cionista szervezetbe került, ki lett kommunista, vagy ki lett árvalányhajás magyar cserkész, vagy ki lett katolikus szlovák sportoló. Aztán a nagy szintézis az a Stúdió volt, a Magyar Fiatalok Szövetsége és a Szlovákiai Fiatalok Szövetsége, ahol az árvalányhajás magyar cserkészfiútól majdnem a pajeszos ortodox fiúig mindenki bejárt, mert végeredményképpen egy ideológia fűzte őket össze. Nem tudom, hogy a Magyar Fiatalok Szövetsége a Sarlóból sarjadt-e ki, vagy fordítva, de azt tudom, hogy gyakorlatilag a mechanizmusa ugyanaz volt, mint a többi mozgalomé, hogy a fiataloknak olyan programot, elfoglaltságot csináljon, amire szívesen elmennek, olyan közeget teremteni, ahol szívesen vannak, amatőr színtársulatokat, nyelvtanfolyamokat, ismeretterjesztő előadásokat.

Volt egy iskolatársam a Stúdióban, aki vasárnaponként árvalányhajás cserkészkalapban feszített a korzón, és buzgó katolikus is volt nohcdazu. De ugyanakkor jó humorú gyerek volt, és ott, ebben a műkedvelő társulatban hol konferált, hol Hacsek és Sajót játszott. És közben, úgy melleleg, megjelent ott egy Egon Erwin Kisch, és tartott egy előadást a háborúról. Vagy a Schönherz Zoltán, aki kinn járt „tanulmányi kiránduláson” a Szovjetunióban, elmondta, mit látott. A legtöbbet szellemileg a Stúdiótól kaptam.

A Stúdió

A Stúdió annyiban kommunista volt, hogy kommunista vezetés alatt állott, és az ideológiai nevelés miatt is, amit finoman csináltak. De nem jelentett párttagságot, olyannyira nem, hogy amikor hazajöttem a lágerből és igazolnom kellett mozgalmi múltamat, úgy állt az első könyvemben, hogy „párttagságának kelte 1943, munkásmozgalmi múltjának kezdete 1936” – de hát tizennégy éves koromban nem is lehettem párttag. De az „öreg” stúdiósok is úgy harmincévesek lehettek.

a CSKP

A kommunista párt egyébként népszerű volt Kassán, és nem is azért, mert ipari város volt, hanem az értelmiség miatt. A párt akkor tényleg mozgalom volt. Először is volt egy munkásotthon, ami ugyan csak egy bérháznak a földszintje volt, de ahová be lehetett járni újságot olvasni, ahol én hegedülni tanultam a kassai színház másodkarmesterétől, Csillag Miklóstól. A pártnak voltak olyan üzletei, mint a Munkás Sportegyesület, amelynek volt saját jégpályája, tornaterme. Lehetett kamarazenekarban játszani, énekkarba járni, pontosan megvolt a klasszikus munkásönképzés, párton belül, de ehhez nem kellett párttagnak lenni.

cionizmus

Egyfajta zsidó összetartást jelentett a torna. Volt a Makkabi s volt a Hakuah – a két sportegyesület. Ez volt a cionizmus rezervátuma. Ott terjedt, mert egy elemista az nem volt, nem lehetett még a fiatal kora miatt sem eltökélt cionista. Végeredményben ez egy olyan, majdnem cserkészélet volt, hogy, fölkelendő a kibucmunkára meg az építőmunkára, nagyon kemény táborozásokra jártak a cionista fiúk. Egy elemista erre még nem volt alkalmas. De a sportegyesület túlélte az elemista kort. Aki a Makkabiban tornászott, vagy a Hakuahban focizott, vagy bármiféle köze volt az ilyen sportegyesületekhez, az megmaradhatott az elemi után is. És akkor már elérte azt a kort, hogy meg lehetett környékezni a cionista eszmékkel.

A hitközség nem foglalkozott a cionizmussal. Mi is fütyültünk a hitközségre és a hitközség sem terjesztette ki áldó kezét a cionista mozgalomra. Hogy mennyire sikerült a mozgalmat középmederben tartani, azt nem tudom, mert azért a Ha'Somer Haca'ir, az egy erősen kommunisztikus, nagyon merev kibuckommunista, öskommunista képződmény volt, egészen a barnainges Betárokig, akikből a Saromirok meg a többi terrorista lett. Persze, hogy visszatetsző volt, hogy zsidó gyerekek barna ingben járjanak, viszont ezt is meg kellett egy bizonyos fokig érteni, és a csehszlovák légkörben az ember ezeket megértette. Farkasokkal a farkasok nyelvén, ott Palesztinában – ezt meg lehetett érteni. Mondhatjuk, hogy fa-

siszta, paramilitarista vagy terrorista szemlélet volt, de kiderült, hogy szükség van rá.

Én azért lettem cionista, mert meghódított a Palesztinába vándorlás. Nem úgy lettem cionista, hogy ültem otthon és egyszercsak azt mondtam, „ejnye, de jó lenne, ha lenne a zsidóknak egy saját államuk!”, hanem osztálytársaim, barátaim beszéltek róla, mint ahogy minden mozgalom úgy kezdődik, hogy „te, olvasd el a Herzlnek a könyvét!”, mondom, nekem nincs meg, „de a kassai városi könyvtárból nyugodtan kikölcsönözheted”. Eljártam az összejövetelekre. Volt egyszer – én most csak a ‘Somerről tudok beszélni – a Fő utca 60. alatt, egyébként a nagynéném óvodája volt ott nappal, és délután, este a cionisták tartották ott az összejöveteleiket. Borzasztó sok árnyalata volt, nem is a Ha’Somer és a Betár volt a két véglet, hanem a ‘Somer és a Mizrahi – a teljesen elvakult fanatikus ortodoxia. És a kettő között volt még egy pár szalonképesebb valami. A Ha’Somerbe járt a legfiatalabb generáció, a Betárnál már voltak katonaviseltek is, és a Mizrachiban voltak az idősebbek, akik valláserkölcsi alapon tartották kézben a mozgalmat.

Voltak kis perselyek a zsidó üzletekben, de az ott összegyűjtött pénz állítólag kiment a földvásárlásra. Ennek Zsidó Földvásárlási Alap volt a neve. Most hogy ebből valamit lecsippentettek-e a helyi cionizmus „rezsiköltségére”, azt nem tudom.

Az összejöveteleken fiktív élménybeszámolókat hallgatunk – mert én olyannal egyetlennel sem találkoztam, aki valóban kinn járt volna és mindazt saját szemével látta volna, amiről beszélt –, újságokra hivatkoztak, hogy milyen az élet kint, hogy építik a kibucokat, hogy szivárognak be illegálisan az angolok orra előtt, vagy hogy kapják el őket; tehát a palesztinai életnek az ismertetéséről volt szó, azon túl, hogy ideológiailag már mindenki elfogadta azt, hogy a zsidóknak kell egy önálló állam. Akkor még inkább arról volt szó, hogy az angolok vegyék le a kezüket kicsit Palesztináról, és adjanak egy otthont, akár az angol birodalmon belül is. És azt majd bízzák a zsidókra, hogy annak a politikai és a társadalmi berendezkedése milyen lesz.

az MNP és a választások

Mi egy politizáló család voltunk. Kassán mindig a Magyar Párt volt az első, ami azt jelentette, hogy a zsidók a Magyar Pártra szavaztak. Legalábbis a mi családukban még a nagymama is, aki élt a maga öt nyelvével és a jogával, hogy elment szavazni még hetven éven felül is, s a Magyar Pártra szavazott. Újságolvasó család voltunk, azt tudom, de nem fizettünk elő egy lapra sem, mert valamelyikőnk mindig vett az utcán újságot, általában a Kassai Újságot, aminek volt egy szubjektív oka is, az, hogy az ügyvéd nagybátyám és a Köves Illés, a lap főszerkesztője egy ideig jó barátok voltak. Tehát politizáló család voltunk. Mint felvidéki magyarság, beleértve a zsidóságot is, gondolom, mikor még nagyon fiatal gyerek voltam, ők fél lábbal még a Monarchiában álltak. Még sok minden epés dolgot megengedtek a csehekkel kapcsolatban. Amikor kezdett élesedni a dolog – Hitler fellépésére, 1933-ra gondolok –, és a Gömbös-kurzus elkezdődött Magyarországon, akkor kezdődött el egy távolodás a Monarchia eszméjétől, attól az emlékképtől, amelyben minden szép és jó, amikor a cvikkeres nagybátyám saját almásderes lován vonult be az első világháborúba. A kép megvolt otthon. És hát akkor volt jó világunk. Akkor még nyilván ment a kocsma, de lehet, hogy még valami rövidáru-kereskedésünk is volt, szóval valaha ez még egy jómódú család lehetett, csak mikor én belecseppentem, akkorra már egy nagyon szakadt, lerongyolódott, de nagyon édes, bohém család volt.

iskola

Kijártam a három szlovák polgárit. A negyedik osztály, az már egy kivételezett dolog volt, abból már csak kettő volt. Tehát ott már a tanulmányi eredmények alapján vették föl az embert, de miután én matematikából, geometriából és fizikából nem voltam túlzottan erős, nem jutottam tovább, csak az elődöntőig. Volt egy lehetőség, volt egy magyar polgári, ahol örültek, hogy ha valaki magyarul akart tanulni, és azt mondták, felvesznek, de előtte különbözetit kell tennem nyelvtanból és irodalomból. Állok elébe, ez volt július vége, szeptember elején menjek be, mondták, aztán kapok egy Express levelet,

hogy július 5-én jelenjek meg. Nem volt mit tenni, éjjel-nappal magolni, és három-négy nap alatt „megettem” a magyar leíró nyelvtant, és felvettek. Elvégeztem a negyedik polgárit, tovább kell tanulni! Maradt a felsőipari iskola. Én, gépészet?!?! Ha tisztességesen kellett volna felvételiznem, soha az életben nem kerültem volna be. De miután az egyik tanár az ügyvéd nagybátyám egyik kliense volt, honoráriumképpen elintézte, hogy felvegyenek. Ketten voltunk zsidók az osztályban. Közben bejöttek a magyarok. Azok a gyerekek, akikkel együtt néztük a lányokat a korzón, azok valahányszor egyikünket felállították felelni, azt mondták, „zsidó kommunista bacilus”. Én ezt fél év után meguntam, meg különben az egészet is, és kiléptem, és akkor el kellett kezdenem kenyérkereset után nézni.

Először elmentem egy elektronikai üzletbe, szintén protekcióval kerültem be inasnak. Hát az inasnak az volt a dolga, hogy cipekednie kellett. Kifutó is voltam, abból éltem, ami juttot kaptam. Az időm nagy részét a pincében töltöttem, ahol akkumulátorokat kellett töltenem, rádióhoz. Ott a kénsav elkezdte a tüdőmet, kaptam egy tb-s fertőzést, amit kikúráltak Kassán tüdőfeltöltéssel, úszással és kinövással. Teljesen elmúlt. De miután azért már valami volt a tüdőmmel, a régens-tanács úgy döntött, hogy szabadtéri foglalkozás, kertészet.

Egy kassai zsidó gyerekeknek óriási perspektívái voltak a kertészetben, mert a kassai temető kertészete működtette az iskolát, tehát mindig két-három szegény gyereket felvettek éhbérért tanulni. Ott mondta nekem a kertész, hogy tudok-e arról, hogy van Pesten egy nagyon jó iskola, miért nem próbálom meg azt. Akkor ketten ennek utánajártunk, megtudtam, hogy igaz, a Magyar Izraeliták Kézmű- és Földművelési Egyesületében (MIKÉFE) működő kertészeti internátusban talán lenne hely számomra. És 1939. szeptember 1-jén reggel öt órakor elindultam egy filléres vonattal, s miután tudtam, hogy „disszidálok”, mert Pesten maradok, a vonatban azonmód eladtam a visszajegyemet, és kiszálltam a Keleti pályaudvaron.

G.-NÉ WEISS ERZSÉBET

(Kassa, 1923)

Anyukám varrónő volt és csodálatosan varrt, a kombinétól a férfiöltönyig mindent, de csak ismerősöknek, otthon, meg ránk, a három gyerekre. Voltak aztán még nénik, akikkel korábbi éveikben a házasságuk után egy házban laktak, azok jöttek varratni, a kofaasszony jött, hát ő meg is halt volna, ha nem anyuka csinálja meg a kötényét. Hát az olyan természetes volt, hogy „Katóka, tönkre van a kötényem, csináljál egy újat!”

identitás

Apukám cipész volt, régi, az illegális munkában résztvevő kommunista. Ez a gondolkodásmódunkat is befolyásolta. Anyám sátorlajaujhelyi, rendkívül erősen magyar érzelmű. Mi is úgy voltunk nevelve, hogy magyarok voltunk. Anyámnak volt három húga, mind a három varrónő volt. Édesapám összekalapálta, hogy Sátorlajaujhelyről Kassára jöjjenek ők is. Akkor még gyerekek voltak, és apám áthozta őket Csehszlovákiába. Már Kassán mentek férjhez. Azért hozta őket Kassára az apám, mert Csehszlovákiában magasabb volt az életszínvonal, mint Magyarországon. Az egy polgári demokrácia volt, összehasonlíthatatlanul magasabb életszínvonalon éltünk, mint a magyarországi rokonok. Azt azonban, hogy Kassáról segítse őket az apám, azt nem tudta volna megtenni. Anyai nagyanyám négy kislánnyal maradt özvegyen, ami abban az időben, minden segítség nélkül, nem volt könnyű dolog. Akkor beállt a dohánygyárba munkásnőnek, és állandó éjszakai munkával kereste meg a megélhetésre a pénzt. A gyerekekre éjszakánként a szomszédasszony vigyázott. Ennek ellenére mind a négy lány szakmát tanult, és kenyérkereső nők lettek. Amikor átjöttek Kassára, nagyanyám nyugdíját is átutalták. Ő azzal a lányával lakott, akinél nem volt gyerek, abból a megfontolásból, hogy ez lesz neki a legkényelmesebb. Hát ez aztán úgy nézett ki, hogy a hétfői nap volt a kismosás minden

lányánál a gyerekekre, erre a nagymama felvette a nyúl cipőt, s az egyik lányánál az első vízben segített mosni, a másik lányánál a másodikban, a harmadiknál pedig az öblítésnél segített. Mi, unokák nagyon büszkék voltunk a nagymamára. Én elég jó viszonyban voltam vele. De ha a nagymama valamit mondott, az szent és sérthetetlen volt. A nagymamát „tessékeltük”, a szüleimet azonban tegeztük. Az anyai nagyapám halála előtt a vasútnál dolgozott. Ezzel a származással nagyon különös volt, hogy ott dolgozhatott.

Apám tízéves korától árvagyerek volt, a nagyvilág nevelte, hisz azért lett cipész, mert a testvérek férjei nem vállalták a gyerek eltartását, és ilyenformán ő a maga eltartására vette a batyut a vállára, első sötétedéskor egy cipészember fogadta be a házába, és azt mondta, „kisfiam, ha rendesen viseled magad, akkor megtanítalak a szakmára”. Ez még nem Kassán volt, ő valahogyan a Felvidéket járva került Kassára.

vallásosság, vegyes házasság

Hát, apám vallásosnak nem volt mondható, ezt a legjobb szándékkal sem lehetne rá mondani, ateista volt. Amit nálunk a családban megtartottak, az a két nagy ünnep, az engesztelőünnep és az újév, de az apám azt is könyörgésre, és a nagymama kedvéért, hogy mégis neve legyen a gyerekeknek. Apám persze zsidónak született, de ezzel pont is lett téve a dologra. S ez azt jelentette, hogy nem is nevelt minket zsidónak, annak ellenére, hogy zsidó iskolába jártunk, az öcsém és a húgom is, de valahogy ilyen szempontból kilógtunk. A családban sok vegyes házasság volt, ami szintén rányomta a bélyegét a családra.

Amikor már nagyobbacska voltam, akkor a fiúk, lányok nagyon szerettek hozzánk jönni, mert „olyan isteni nálatok, nálatok mindenféle vallás ünnepe meg van tartva, s nálatok mindegy, hogy ilyen vagy olyan ünnep van, ünnepkor madártej folyik a vízcsapból is!”, mert az volt a viszonylag olcsó kínálási lehetőség. Ez egy kicsit a más vallású családtagok szokásainak tiszteletben tartását is jelentette.

Nálunk nem is volt igazán kóser a háztartás. Kimondottan disznóhúst anyuka nemigen csinált, de egyébként nem főzött

kósert. Természetesen volt külön tejes lábos, no de az minden rendesebb háztartásban van! Csak annyit, amennyit a higiénia megkövetelt. Az én anyukám leült a varrógéphez szombaton, a nagymama jött, anyuka akkor próbálta eldugni, de a nagymama rászólt, hogy „hagyd, édes fiam, úgyis tudom, hogy most dugod el”, s akkor anyuka magyarázta a nagymamának, hogy érte meg, neki akkor van ünnep, ha apuka is otthon van, de miután neki szombaton is dolgoznia kellett, anyukámnak nem volt ünnep.

Tény, hogy több vegyes házasság is volt a családban. Én például többször nyaraltam a református nagybácsimékkal a bácsi szülőfalujában, Abarán, és akkor természetes volt, hogy a vasárnapokon reggel elmentem a kisebb lányokkal a református templomba, délután a nagyobb lányokkal, és hallgattam az istentiszteletet.

Apám nagyon szerette az embereket. Hihetetlenül tudott bánni mindenkivel. Emlékszem, hogy nem csupán a családtagok jöttek el hozzá kikérni a tanácsát, de ismerősök, idegenek is. A szakmáját nagyon szerette, valaki, akinek cipőt készített, azt mondta rá, hogy orvosként csinál cipőt a lábra. Volt egy pici műhelye a Kulhanek-épületben, a református templom mögött, a Rákóczi Múzeum mellett, s ott dolgozott apám mindaddig, amíg el nem vették tőle az ipart. Utána hazaköltözött, és otthon, a konyha sarkában javíttatott. A kassai munkásságnak volt egynéhány szövetkezete, így a cipészeknek is, ennek ő volt az első vezetője. Egy időben a cipész szakosztályt is vezette.

A dohánygyár mögött laktunk a Tímár utcában, majd utána jöttünk el a Hernád partjára, ami ma már nincsen. Oda úgy kerültünk, hogy az egy családi ház volt, nem is volt benne, csak négy lakás, szoba, konyha, mellékhelyiségek. Egy házfelügyelői teendőket ellátó valaki volt, aki lakta, és három másik család. De ezt mi úgy kaptuk meg, hogy a háztulajdonos testvérével együtt dolgozott a nagynénim, varrónők voltak, s protekciónk lett, mert ő vállalta, hogy a lakbér ki lesz fizetve. „Csodálatos” kis lakás volt, ami eredetileg földszintesre lett építve, csak hogy az udvar egzotikuma emelve legyen, megmagasították az udvart, hogy kertet csináljanak, és nálunk a

bejárat előtt hagytak egy kibetonozott folyosót – ettől ez a lakás egy szuterénlakás lett. Konyha, spejznek nevezett odűszerű lyuk, s a konyhából egy kijárat a hátsó udvarra, ott volt a WC. A szobából nyílt egy pici fürdőszoba, ez óriási dolog volt, nem lavór és nem teknő! És egy fűthető előszoba. Ezt a fűthető előszobát mi berendeztük szobának. Ez azt jelentette, hogy volt benne egy heverő, azon aludt az öcsém, és volt egy rexágy, ezt nyitottuk ki éjszakára és ezen aludtam én. A húgom aludt benn a szüleimmel a szobában, egyébként a szobából vezetett egy ajtó – amit bezártunk, bepárnáztunk, befűggönyöztünk – a másik lakásba, mert azt adták ki Sós néniéknek, akik a házfelügyelői tennivalókat intézték. A szuterénlakás egy életen át nyomta és nyomja azóta is a lelkemet. Annyira nyomott a szuterénsága, annyira megalázónak találtam. A mi bejáratunk előtt volt a poroló, ott porolta mindenki a szőnyegeit – mi a pokrócainkat. Ezt a szuterénlakást a felszabadulás óta senki lakásnak nem használta. Ez volt magtár, ez volt raktár, ez minden volt, csak lakás nem. De ha arra gondolok, hogy itt voltam gondtalan gyerek, akit a szülei kíméltek a bajoktól, azzal együtt bár csak ma is ott élnék!

óvoda

Óvodába magyarba jártam, egy évet, a következő évet a városi óvodába, de azt hiszem, az is magyar volt. Onnan az évről ünnepélyt a Schalkházban tartottuk, és ott már szlovák népi táncot táncoltam. Ez egy elegáns óvoda volt, ma már úgy hívnák, maszek óvoda, a Forgách-óvoda.

iskola

A neológ elemiben magyar osztályban kezdtem, de a másodikat már szlovákban jártam. Az első osztályban az Etelka néni, nagyszerű pedagógus volt, csodálatos emlék ma is az ő tanítása. A szlovák osztályba íratásom természetes dolog volt, az, hogy az ember ott, ahol él – nemcsak azért, hogy boldoguljon, mert hiszen még ma is lehet boldogulni magyar nyelven – de kell, hogy úgy ismerje a nyelvet, ahogy csak a gyermekkorban lehet megtanulni. Magyarul otthon tanultam.

nemzetiség

Az iskolában szlovákul beszéltünk, az utcán magyarul, s másnap az ezt meghalló tanár nem a legkedvezőbben nyilatkozott rólunk, nem dicsért meg bennünket, mert hát azért ennyire sovíniszták ők is voltak, és természetes, hogy azok a gyerekek, akik magyarnak vallották magukat – mert az iskolában minden évben meg kellett mondani, hogy milyen nemzetiségűek és vallásúak vagyunk, az anyakönyv-egyeztetés miatt –, azoknak számolni kellett ezzel. Ketten voltunk az egész osztályban, a Hochhauser Vera meg én, akik azt mondtuk, hogy magyar nemzetiségűek vagyunk. Voltak persze olyanok is, akik azt mondták, hogy ők zsidó nemzetiségűek, de sokkal jobban vadított, ha azt mondták, hogy magyarok. Ezért bújtak ki sokan a magyarság vállalásával járó kellemetlenségek alól úgy, hogy zsidónak vallották magukat. Nagyon ellenségesnek számított az, ha magyarnak mondta magát valaki.

Amikor a terület-visszacsatolás volt – ez tanév közbenre esett –, akkor megjelentek Petőfi-nyakkendővel a kislányok, s csak a Hochhauser Vera és én nem mentünk Petőfi nyakkendőben. Nem is beszéltünk össze érdekes módon, s az egész osztály Petőfi-nyakkendőben ült a padokban, és a tanárnő – úgy hívtuk, hogy Panyi Volková, ez szó szerint Volková aszonyt jelentett – rettenetesen föl volt háborodva, hogy éveken keresztül egyikük sem mondta, hogy ő magyar, csak ez a két lány mondta, és épp ezeken nincs Petőfi-nyakkendő; hogy vagy akkor hazudtak, vagy most hazudnak. Borzasztó nagy lelki fröcscsöt kaptunk, még mielőtt elmentek.

Nagyon jó pedagógusok voltak, ami megmutatkozott abban, hogy amikor befejeztük a tanulmányainkat a magyar osztályban, akkor magyarul már egy matematikapéldát sem tudtunk vezetni, szöveggel kísélni, de megcsináltuk magunkban, szlovákul, úgy ahogy a szlovák tanároktól megtanultuk, s magasan fölötte álltunk a többi gyereknek, akik már innen, magyar területről kerültek oda Kassára. Sokan jöttek, a tisztviselők hozták a családjukat. Magyarországon az oktatás nem volt olyan színvonalú, mint Csehszlovákiában.

Végző soron Kassa egy magyar kulturális központ volt, olyan zsidó családdal én nem találkoztam, ahol a szlovák lett

volna az otthon beszélt nyelv. Nekem nem volt olyan társaságom, ahol ne magyarul beszéltünk volna egymással.

Apukámnak a nővére, aki református emberhez ment feleségül, a színház környékén lakott, a bakakorzón. Ő villanyszámlás volt. Nem volt gyerekük, én voltam a mindenük, nagyon igazságtalanul, mert még volt két testvérem, és ennek ellenére engem szerettek, mert nekik meghalt egy kislányuk hat hónapos korában. Olyanokat csináltak, hogy engem elvittek magukhoz egy hétre, hogy vegyem úgy, hogy más városban vagyok. Hát egy darabig jó volt, de négy-öt nap múlva azt mondtam, hogy „te, nénje, én szeretnék hazamenni megnézni, hogy a kicsik hogy vannak”. Ők erre szépen hazakísértek a Tímár utcába. Ők valamivel könnyebben éltek, mint mi, nem volt gyerekük. A nagybácsim városi alkalmazott volt nyugdíjas állással. Eleve egy lépcsőfokkal magasabban álltak, mint az én cipész apám. Szobájukat kiadták, a színházból a szubrett lakott náluk, a Lakos Klári, néha a komikus, a Bellák Miklós a feleségével. Ők ilyenkor kiköltöztek a konyhába addig, amíg a nyári szezon tartott.

illegális kommunizmus

Tekintettel arra, hogy apukám részt vett az illegális mozgalomban – volt legális és illegális kommunista mozgalom Csehszlovákiában –, ez az én számomra is jelentett időnként valamit, mert vagy ide, vagy oda küldött üzenettel, mert egy kislány senkinek nem gyanús, és így ismertem meg egy-két olyan embert, akiről ma (1989) utca van elnevezve. Apám egyébként nem avatott be a kommunista tanokba. Nem mesélt, csak igyekezett olyan helyzetek elé állítani, vagy olyan helyzetektől nem kímélni, ahol a magam szemével láthatok meg olyan dolgokat, amik nem tetszenek. Mert például amikor 1939-ben elvégeztük a négy polgárit, nem mehettem már följobb iskolába, és jött az, hogy nem tudok elszerződni tanulólánynak abba a kalapszalomba, amit választottam, és akkor elmentem egy cipőboltba kifutólánynak. Akkoriban még nem olyanok voltak az üzletek, mint ma, volt két segéd, két eladó, egy kifutólánny, és ehhez vettek föl még engem. Nahát észrevették pár nap után, hogy ezt kár „futtatni”, mert ezt tudják

használni benn az üzletben is, és kapja a kifutói fizetését. Hát használták is, hogy tudok értelmesen társalogni a vásárlóval, össze tudom rakni a stósz cipőt – mert akkor még nem volt önkiszolgálás –, ott bizony egész nap jártunk a létrán le-fel, bedagadt bokával mentünk haza este, onnan nem mehetett ki vásárlás nélkül egy vevő, mert akkor a tulajdonos azt mondta, „mit akart ez, amit nálunk nem lehet kapni?” Hát olyan cipő valóban nem volt a világon, óriási áruraktár volt. Előfordult, hogy tele volt az üzlet leszedett cipővel, amiből válogatott a „kedves vevő”, és azt este, zárás után vissza kellett rakni a helyére. És bizony nem mindig volt kedve egy tizenhat éves kislánynak bennmaradni öt után, mert akkor már vártak a fiúk, lett volna más program, s a sarkon állt egy rendőr bácsi, amikor is én fogtam egy stósz cipőt és vittem föl a padlásraktárba, és amikor jöttem lefele, akkor intettem a rendőrnek, hogy jöjjön oda egy kicsit hozzám, és odajött, s mondom, hogy ugyan ellenőrizze már néha a cipőboltban a zárórát, mert a szakszervezet előírta, hogy hogyan dolgozhatnak bennünket. Mikor hazamentem és elmeséltem az apámnak, hát ő el volt ragadtatva, hogy „jól van, kislányom, hát látod, ez az, te úgy fogsz gondolkodni, ahogy én azt képzeltem”. Hát így nevelt.

Válogatott bibliográfia

1945 utáni irodalom

ARATÓ Endre

1977 *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁNYAI László–KISS Anikó

1990 Történelmi bevezetés. Az emancipáció és az orthodox-neológ szakadás. In *Hét évtized a hazai zsidóság életében I.* Budapest, MTA Filozófiai Intézet.

BÁCSKAI Vera

1988 *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BELUSZKY Pál

1990 A polgárosodás törékeny váza — városhálózatunk a századfordulón. In *Tér és Társadalom* 3–4.

BÉLÁDY László és mások szerk.

1985 *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* Budapest, ELTE ÁJK. Tudszoc. Tanszék.

BIANCHI, Leonard

1969 *Die Tschechoslowakischen Republik als bürgerlich-demokratischer Staat (1918–1938).* Frankfurt am Main/Berlin, Kn.

BOTKA Ferenc

1969 *A Kassai Munkás és a szocialista irodalom (1907–1937).* Budapest, Helikon Kiadó.

BÜCHLER, Robert

1982 *Kurze Übersicht der jüdischen Geschichte in dem Gebiet der Slowakei.* München, Slowakisches Matús-Cernák-Institut.

COHEN, Gary B.

1981 *The Politics of Ethnic Survival. Germans in Prague 1861–1914.* Princeton, Princeton University Press.

CSANDA Sándor

1962 Az Út küzdelme a csehszlovákiai magyar irodalomért. In *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.* Budapest, Kossuth Kiadó.

ČERVINKA, Jozef

1990 Košice rok 5750. In *VEČER* 08/01 (Košice).

DIÓSZEGI László

1987 Beneš terve Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország gazdasági együttműködésére. In *Magyarságkutatás Évkönyv*, 65–78.

ESTERHÁZY Lujza

1990 Visszaemlékezés a szlovákiai zsidóüldözésekre. In *Regio*, december 193–203.

FISCHER, Rolf

1988 *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*. München, Südost-Institut.

GAISBAUER, Adolf

1988 *Davidstern und Doppeladler. Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag.

GALÁNTAI József

1988 Békekötés és kisebbségvédelem. In *Világosság* 8–9, 571–581.

GASPAR, Jan a kolektív

1988 *Historia turistiky v Košiciach*. Košice, Kn.

GÖRÖG Artúr

1991 *A kassai zsidóság története és galériája*. Hn., Bné Brák.

GYÖNYÖR József

1989 *Államalkotó nemzetiségek*. Bratislava, Madách Kiadó.

1990 *Mi lesz velünk, magyarokkal?* Bratislava, Madách Kiadó.

GYÜRE Lajos

1986 *Kassai Napló 1918–1929*. Bratislava, Madách Kiadó.

HALAGA, Ondrej

1957 *Kassa jelentősége Kelet-Szlovákia történetében*. Kassa, Kn.

HANÁK Péter szerk.

1984 *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest, Gondolat Kiadó.

HOENSCH, Jörg, K.

1978 *Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938*. Stuttgart, Kohlhammer Verlag.

JANICS Kálmán

1979 A szlovákiai magyar társadalom ötven éve. In *Valóság* 6.

1979 *A hontalanság évei*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

THE JEWS of Czechoslovakia. *Historical Studies and Surveys*. Philadelphia, New York, The Jewish Publication Society of America, Society for the History of Czechoslovak Jews. 1968, 1971.

KARÁDY Viktor–KEMÉNY István

1978 Le juifs dans la structure de classes en Hongrie. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, N. 22.

KARÁDY Viktor

1984a Jewish Enrollment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Interwar Hungary. In *Studies in Contemporary Jewry* 1.

1984b Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In KENDE Péter szerk.: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei.

1985 A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. In *Medvetánc* 2–3.

1987a Juifs et luthériens dans le système scolaire hongrois. In *Actes de la recherche en sciences sociales* N. 69.

1987b Facteurs socio-kulturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie. In *Actes de la recherche en sciences sociales* N. 70.

1989 A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In *A zsidókérdésről*. Szombathely, Németh László Szakkollégium.

1990a Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarországot magyar nyelvű országgá. In *Századvég* 2.

2000 *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867–1945*. Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest, Replika Kör.

KARÁDY, Viktor–MITTER, Wolfgang szerk.

1990b *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien–Köln, Böhlau Verlag.

KATZBURG, Nathan

1981 *Hungary and the Yews. Policy and Legislation 1920–1943*. Ramat-Gan, Bar Ilan University Press.

KÁLMÁN Márta

1980 *Örökség*. Budapest, Gondolat Kiadó.

KIEVAL, Hillel, J.

1988 *The Making of Czech Jewry, National Conflict and Jewish Society in Bohemia 1870–1918*. New York, Oxford University Press.

KOVÁCS András

1990 Zsidó és nem zsidó vegyes házasságok a második világháború után született generációban. In *Valóság* 9. 89–95.

KOVÁCS Éva

1988 Hontalanok. In *Magyarságkutatás* 315–323.

- 1988/89: A hontalanság ötödik éve: Kassa 1922. In *Medvetánc* 4–1, 35–49.
- 1990, 1991*: Zsidók válaszüton (1920–1938). In *Varietas Historiae*, Budapest, Magyarorsággkutató Intézet, 137–151., és In *Akire emlékeznek, az él.* Bratislava, Madách Kiadó.
- 1991 Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás. In *Regio* 2, 67–73.
- 1993 A választói magatartás mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között. In *Regio* 1.
- 1994a A kassai zsidóság identitása a két világháború között – Módszertani problémák egy, a 20. századi zsidó identitást kutató társadalomtörténeti vizsgálatban. In *Közép-Európa Intézet Évkönyve*, Budapest.
- 1994b Politická mnohofarebnosť košického židovstva medzi dvomi vojnami. In *Košice a deportácie Židov v roku 1944*. Košice, SAV.
- 1995 Még egy asszimilációs mutató: a vegyes házasságok Kassán. In *Évkönyv 1992–1995*, Budapest, Országos Rab-biképző Intézet.
- 1995 Electoral Behavior as an Indicator of National Identity in Košice Between the Two World Wars. In *Regio*, English Version.
- 1999 Identität oder Lojalität. Die Juden von Košice (Kaschau, Kassa) von der Ziehung der tschechoslowakisch-ungarischen Grenze bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch. In HASLINGER, Peter (Hsg.): *Grenze im Kopf*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, Peter Lang Verlag, 103–114.
- LENDVAY L. Ferenc és mások szerk.
1990 *Hét évtized a hazai zsidóság történetében I–II.* Budapest, MTA Filozófiai Intézet.
- LENGYEL György
1980 A csehszlovák fejlődés néhány vonása a két világháború között. Budapest, kézirat.
- MAUKSOVÁ, Felicitas
1978 Počiatky socialistickej literatúry na východnom Slovensku a Kassai Munkás. In *Nové Obzory* 20, Košice.
- MIHÓKOVÁ, Maria, Dr. szerk.
1979 *Politický život v Košiciach v rokoch 1901–1918. I–III.* Tematická bibliografia. Košice, SAV.
- MOLNÁR Imre
1990 Esterházy János életútja. In: *Regio* ápr. 102–123.
- NIEDERHAUSER Emil

- 1990 A szlovák történetírás a két világháború között. In *Regio* ápr. 181–206.
- OLIVOVA, Vera–KVAČEK, Robert
- 1967 *Dejiny Československa od r. 1918 do r. 1945*. Praha, SPN.
- OWEN, Johnson
- (é.n.) *Slovakia 1918–1938*. Educations and the Making of Nation. New York, Univ. of California Press.
- PEÉRY Rezső
- 1970 *Requiem egy országrészért*. München, Auróra Kiskönyvek.
- PIETSCH, Walter
- 1988 A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. In *Valóság* 11, 46–59.
- POLÁNYI Imre
- 1987 *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- POPÉLY Gyula
- 1988 Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás végrehajtása. In *Magyarságkutatás Évkönyv*. Budapest, 145–176.
- 1990a A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. In *Regio* január 66–89.
- 1990b A felvidéki sorsforduló. In *Regio* április 70–101.
- 1990c A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harmincas évek első felében. In *Regio* szeptember 97–132.
- 1990d A magyar pártok 1936. évi fúziója Csehszlovákiában. In *Regio* december 32–111.
- 1991 *Népfogyatkozás*. Budapest, Hungaro-Bohemico-Slovaca 4.
- POTEMRA, Michal, Dr.
- 1981 *Ľudové školstvo v Košiciach v rokoch 1848–1918. I–II*. Košice, SAV.
- PRIRUČNI slovník k dejinám KŠC II. Praha, 1964.
- RABINOWICZ, Aharon, Moshe
- 1968 The Jewish Minority. In *The Jews... I*. 155–265.
- RABINOWICZ, Oskar K.
- 1971 Czechoslovak Zionism: Analecta to a History. In *The Jews... II*. 19–136.
- RÉVÉSZ László
- 1980 *A trianoni béke és a magyar kisebbség*. Tanulmányok. (Szerk. Saáry Éva) Zürich: HERP.
- 1990 *Minderheitenschicksal in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie*. Wien, Böhlau Verlag.
- ROTHKIRCHEN, Livia
- 1968 Slovakia II. 1918–1938. In *The Jews... I*. 87–88.

SALACZ GÁBOR

1975 *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt.* In *Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae* III. München, Kn.

SIMAINÉ Madzsar Aliz

1974 *Mozaikok.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

SINKÓ Ferenc

1990 A felvidéki ifjúsági mozgalmak kezdetei Trianon után. In *Regio* ápr. 148–160.

SZABÓ Miklós

1981 Nemzetkarakter és resszentiment. In *Világosság* 6.

1988 Történelmi nemzet – etnikus tudat. In *Világosság* 8–9.

1989 *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Budapest, Medvetánc Könyvek.

1990 A politikai antiszemitizmus kialakulása Magyarországon. Előadás – Kézirat.

SZARKA László

1990 A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. In *Regio* jan. 49–65.

SZÜCS Jenő

1974 *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat Kiadó.

TURCZEL Lajos

1967 *Két kor mezsgyéjén.* Bratislava, Madách Kiadó.

ZEKE Gyula

1985 A magyarországi zsidóság demográfiájának és társadalomszerkezetének főbb elemei (1918–1938). Kézirat. Budapest.

1945 előtti irodalom

ASZTALOS Miklós

1934 *A Monarchiától az utódállamokig.* Budapest.

BARKÓ István

1941 *Kassai legenda.* Kassa.

BARNA Jónás–CSUKÁSI Fülöp szerk.

1896 *A magyar–zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája I.-II.* Budapest.

BAROSS János

1940 *Tíz nemzedék.* Kassa.

BAUER, Victor

1933 Der moderne Zionismus. Ziele und Zahlen. In *Schriften zur Diskussion des Zionismus* No. 8. Prag.

BENCZÚR Vilmos

1913 *A kassai szabadkőművesség 1870–1913.* Kassa.

BENISCH Artúr

1934 A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarországon területén. In *Magyar Statisztikai Szemle* 11.

BERNOLÁK Nándor

(é.n.) A magyar Felvidék szülöttei a világ népeihez. Hn.

BOHÁČ, Antonín

1931 Sňižuje u nás bezkonfesijnost natalitu? (Befolyásolja-e nálunk a felekezeten kívüliség a natalitást?) In *Sociální problémy* 2. 81-92.

BOROVÍČKA, Jan

1929 *Zehn Jahre tschechoslowakischer Politik.* Prag.

BORSODY István

1945 *Magyar–szlovák kiegyezés.* Budapest.

BORSODY István szerk.

1938 *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938.* Budapest.

CSÁNKI Aladár Dr.

1928: 1918–1928. Pozsony.

1929 *Amíg nem késő.* Budapest.

CSATÁR István–ÖLVEDI János

1939 *A visszatért Felvidék adattára.* Budapest.

A CSEHSZLOVÁK állam törvényeinek és rendeleteinek gyűjteménye 1918/19–1922. Bratislava–Pozsony, 1922.

DODEK Jenő

1923 *A szlovenszkói politikai pártok programja.* Kassa.

ERDEI Ferenc

1980 A magyar társadalom a két világháború között. In Uő: *A magyar társadalomról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ERDÉLYI Jenő Dr.

1928 1918–1928. *A magyarság az utódállamokban és Magyarországon.* Pozsony.

ESTERHÁZY János

1937 *A csehszlovákiai magyarság kulturális helyzete.* Különlenyomat a Prágai Magyar Hírlapból, Prága.

FARKAS Gyula

1927 Az elszakított Felvidék szellemi élete. In *Budapesti Szemle* okt.–nov.

FEJÉR Márton Dr.

(é.n.) *Zsidók és zsidóság.* Budapest.

A FELVIDÉKI *magyarság húsz éve.* Budapest, 1938.

FISCHER–COLBRIE Ágost Dr.

1919 *Társadalmi problémák.* Kassa.

FLACHBARTH Ernő

1936 *A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvjogai.* Pécs.

FLÓRIÁN Károly Dr.–OSVÁTH Gyula Dr.

1926 *Csehszlovák állampolgárság és községi illetőség.* Košice–Kassa.

FLÓRIÁN Károly Dr.

1922 *A csehszlovák köztársaság statisztikája.* Prešov.

FRIEDMANN, Franz Dr.

1929a *Aus der Leben der tschechoslowakischen Judenheit.* In *Selbstwehr* 29/03.

1929b *Die Auslander- und Judenproblem an unseren Hochschulen.* In *Selbstwehr* 23/12.

1929c *Die Juden an den tschechoslowakischen Hochschulen.* In *Selbstwehr* 06/12.

1929d *Die Verhältnisse an den deutschen Hochschulen der Tschechoslowakei.* In *Selbstwehr* 29/11.

1932a *Ist der Staat verpflichtet unser Schulwerk aus öffentlichen Mitteln zu erhalten?* In *Selbstwehr* 28/10.

1932b *Jüdische Kinder an Volks- und Bürgerschulen.* In *Selbstwehr* 07/10.

1932c *Zur Kriminalität der Juden.* In *Selbstwehr* 11/03.

1932d *Welche Mittel- und Fachschulen besucht die jüdische Jugend in unserem Staat.* In *Selbstwehr* 19/08.

1933a *Einige Zahlen über die tschechoslowakischen Juden (Ein Beitrag zur Soziologie der Judenheit).* In *Schriften zur Diskussion des Zionismus* No. 9. Prag.

1933b *Der Staat und das jüdische Minderheitsschulwesen I–IV.* In *Selbstwehr* 06, 13, 20/01 és 24/02

GESZTELYI NAGY László Dr.

1923 *Csonka-Magyarország és az utódállamok közgazdasága.* Budapest.

GOGOLÁK Lajos

1935 *Csehszlovákia.* Budapest.

GOLDSTEIN, Angelo Dr.

1932 *Die Ausländerfrage an den tschechoslowakischen Hochschulen.* In *Selbstwehr* 02/05.

GÖMÖRI János

(é. n.) *Emlémem egy letűnt világról,* hn.

GROSSCHMID Géza

1930 *Kisebbségi sors Szlovenszkon.* Kassa.

1934 *Jogélet Szlovenszkon.* Kassa.

GRUSETZKY Ferenc

1941 *A magyar élet kassai központja a cseh megszállás idején.* Kassa.

HALÁSZ Miklós

1933 *A zsidók és a magyarság Szlovénzskón.* In *Századunk Évkönyv* 234–237.

1938 *Csehszlovákia (1918–1938).* Budapest.

HASSINGER, H.

1925 *Die Tschechoslowakei.* Wien–Leipzig–München.

1928 *Die Entwicklung des Nationalbewusstseins und die Gründung des heutigen Staates.* Kassel.

HERBOLY Ferenc

1923 *Legrégibb kassai cégek.* Budapest.

HODŽA Milan Dr.

1938 *Válogatott írásai.* Közép-Európa országútján. Bratislava–Pozsony.

The HUNGARIAN Minorities in the Succession States. Budapest, 1927.

HOSSZÚ Ferenc

(é.n.) *Hegytetőn három fenyő, hn.*

HÚSZ év jogfejlődése Csehszlovákiában. Bratislava–Pozsony, 1938.

IGAZSÁGOT a felvidéki zsidóságnak! Budapest, 1939.

JAKAB Árpád

1944 *A zsidóság szerepe Kassa gazdasági életében.* Budapest.

JAKABFFY Elemér

1934 *Adatmutató a nyelvi, faji és vallási kisebbségekről.* Budapest.

JÁSZI Oszkár

1983 *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Budapest.

1984 *Magyar kálvária, magyar feltámadás.* Budapest.

1986 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest.

1988 *A Monarchia jövője.* Budapest.

JEHLICSKA Ferenc Dr.

1928 *A tíz cseh csapás Szlovénzskón.* Wien.

JELENTÉS

1924 *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Budapest.

JÓCSIK Lajos

(é. n.) *Idegen igában.* Budapest.

1937 *A kisebbségek és a magyarság.* In *Szép Szó* 5. 355–360.

1938 *Iskola a magyarságra.* Budapest.

- KASSA Kassa, 1941.
 KASSA HAZATÉRT (1938–1943). Kassa, 1943.
 KASSA SZABAD KIRÁLYI VÁROS törvényhatósági bizottságának a Magyar Szent Koronához történt visszacsatolása után, az 1938. évi I. hó 28. napján tartott első ünnepi gyűléséről készült jegyzőkönyv. Kassa, 1938.
- KATONA Sándor
 1921 *Harc az uralomért.* Kassa.
- KEMÉNY G. Gábor
 1946 *Documenta Danubiana.* A magyar nemzetiségi kérdés története. Budapest.
- KEPES Lajos
 1936 *A zsidók helyzete a megszállott területeken.* Budapest.
- KEREKES György Dr.–SZEPESSI Miksa
 1941 *A Felvidék ipara és kereskedelme az elmúlt ötven esztendőben.* Kassa.
- /KOMLÓS Aladár=/ KORAL Álmos
 1921 *Zsidók a választáson.* Eperjes.
 1937 Írók és elvek. In *Irodalmi Tanulmányok.* Budapest.
 1940 Az „asszimiláció kora”, a magyar irodalom és a zsidók. Különlenyomat az IMIT évkönyvéből. Budapest.
- KOVÁCS Alajos
 1920 *Egy helyett három nemzetiségi állam.* Budapest.
 1926 *Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása.* Budapest.
 1922 *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest.
 1930 *Nevek és névváltozások statisztikája.* Budapest.
 1934a Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága. In *Magyar Statisztikai Szemle* 1.
 1934b Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága. In: *Magyar Statisztikai Szemle* 1.
 1938 *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében.* Budapest.
 1944 A keresztény vallású de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. In *Magyar Statisztikai Szemle* 4–5.
- KÖZTÁRSASÁGI Magyarok Jubiláris Évkönyve. Pozsony, 1929.
- KUTSCHNER, J.
 1927 *Die natürlichen und nationalen Grundlagen des tschechoslowakischen Staates.* Leipzig.
- LÁNYI Menyhért–PROPPERNE Békefi Hermin
 1933 *A szlovenszói zsidó hitközségek története.* Kassa.
- L. BUDAY László
 1920 *A megcsonkított Magyarország.* Budapest.
 1923 *Magyarország küzdelmes évei.* Budapest.

L. NAGY Iván

1928 *A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára.* Budapest.

ifj. LEOPOLD Lajos

1988 Színlelt kapitalizmus. In *Medvetánc* 2–3.

LEŠEHRADU, Emanuel

1935 *Postopadi tajemnich spolocenosti.* Praha.

MAGYARORSZÁG

1934 *Magyarország feldarabolása és a szabadkőművesség.* Budapest.

1910 *Magyarország vármegyéi és városai: Abaúj-Torna vármegye.* Budapest.

MAHATSCHEK, F.

1928 *Die Tschechoslowakei.* Berlin.

MÁRAI Sándor

1934 *Egy polgár vallomásai.* Budapest.

1941 *Kassai őrző.* Budapest.

MASARYK, Tomaš, Garrigue

1922 *Das Problem der kleinen Völker in der europäischen Krisis.* Prague–Leipzig.

1935a *Politikai gondolatok.* Bratislava.

1935b *Az antiszemizmus.* Bratislava.

MEMORANDUM

1923 *A csehszlovákiai magyar Népszövetségi Liga Memoranduma a Népszövetséghez.* Budapest.

MÉCS LÁSZLÓ

1923 *Hajnali harangszó (Versek).* Ungvár.

MOLNÁR Béla

1922 *Az emigratio liquidálásáról.* Kassa.

1944 *Kassa orvosainak története.* Kassa.

MORAVEK Endre

1932 *A felvidéki cseh uralom mérlege.* Budapest.

MRAŽ, Jozef, Dr.

1920/21: O predbezném sčítaní ľidu na Slovensku roku 1919. I–II.
In *Československy statistický vestník.*

NULLER Méhl (=REICHARD István)

1924 *Kóser kolecolások.* Ungvár.

NYILAS áfium – vörös maszlag. Kassa, 1939.

OLAY Ferenc Dr.

1927 *A magyar kultúra válságos évei.* Budapest.

1929 *A magyar sajtó és az utódállamok (1918–1928).* Budapest.

1930 *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken (1918–1928).* Budapest.

ŐSZ Béla Dr.

1922 *Felsőmagyarország iskolaügye a cseh megszállás alatt.* Budapest.

1923 *A magyar iskolák üldözése a Felvidéken.* Budapest.

PARTEIEN und Strömungen im Zionismus in Selbstdarstellungen. In *Schriften zur Diskussion des Zionismus* No. 5. Prag, 1931.

PECHÁNY Adolf

1928 *A szlovák politika útjai.* Budapest.

PEÉRY Rezső

1940 *Perem-magyarok az idő sodrában.* Bratislava–Pozsony.

PETRICHEVICH HORVÁTH Emil Dr.

1924 *Az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működése.* Budapest.

PRO Hungaria. Magyarország igazsága. Pozsony, 1918.

PRÓRAY Dezső

1922 *Boldog kassai vértanúk.* Kassa.

RADL, Emanuel

1928 *Der Kampf zwischen Deutschen und Tschechen.* Reichenberg.

REMINCZKY Károly

1941 *Kassa gyáripari és építőipari problémái.* Kassa.

RÉVAY ISTVÁN

1941 *Die Belvedere gesogene ungarisch-slowakische Grenze.* Budapest.

SIPOS Aladár

1941 *Kassa ipari és kereskedelmi múltja és jelene.* Budapest.

SOBOTA, I. E.

1931 *Das tschechoslowakische Nationalitätenrecht.* Prag.

SURÁNYI Lajos

1929 *A dunai népek tragédiája és Csehszlovákia.* Budapest.

1931 *Cseh bábok vagy szabad népek legyenek-e a Duna-völgy lakói?* Miskolc.

SZABADOS Mihály

1940 *A külföldi magyarok visszatelepedési lehetőségeiről.* Budapest.

SZABÓ Mihály

1938 *Mit mondanak a számok a zsidókérdésben?* Budapest.

SZANA, A.

1930 *Die Geschichte der Slowakei.* Bratislava.

SZÁNTHÓ László

1933 *Az 1930. évi cseh népszámlálás.* Budapest.

SZIKLAY Ferenc Dr.

- 1923/26: *A Csehszlovák Köztársaság népművelési törvényei és rendeletei*. Kassa.
- 1938a *Összehasonlító statisztikai kimutatás Szlovenszko magyar községeiről és ezek iskoláiról*. Kassa.
- SZIKLAY Ferenc Dr. (szerk.)
- 1938b *Kassa*. Kassa.
- SZVATKÓ Pál
- 1938 *A visszatért magyarok*. Budapest.
- TAMÁS MIHÁLY
- 1933 *Szlovenszkói városképek*. Bratislava.
- TARJÁN ÖDÖN
- 1930 *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Prága.
- 1938 *Magyarok, szlovákok és rutének a Duna völgyében*. Budapest.
- TÖRKÖLY József
- 1930 *Mentsük meg Szlovenszkrét*. Rimaszombat.
- UNGÁR JOÓB Dr.
- 1934 *Ahogy én láttam őket*. Kassa.
- URR György
- 1930 *A szlovenszkói magyar politika tíz esztendeje (1919–1929)*. Košice–Kassa.
- 1939 *Kisebbségi sorsunk húsz esztendejéből (1918–1938)*. Kassa.
- VÁRADY Aladár Dr.–SURÁNYI Géza
- 1928 *A magyar múlt és jelen*. Pozsony.
- 1929 *A csehszlovákiai kisebbség tíz éve*. Pozsony.
- VAŠEK, Anton Dr.
- 1942 *Der Lösung der Judenfrage in der Slowakei*. Bratislava–Pressburg.
- VÉCSEY Zoltán
- 1923 *A síró város*. Kassa.
- WICK Béla
- 1941 *Kassa története és műemlékei*. Kassa.
- ZENTAY Dezső
- 1934 *Napjaink problémái – Népek és népcsoportok – A zsidók megoszlása nálunk és külföldön*. Budapest.
- ZSEDÉNYI Béla
- 1921 *A csehszlovák köztársaság alkotmánya*. Pozsony.

Korabeli napilapok, folyóiratok

Bécsi Magyar Újság (1918–1923)

Jövő (1921–23 Bécs, 1924–25 Beregszász, 1927 Losonc, 1932–33 Kassa)
 Jüdisches Jahrbuch (1932–38 Pozsony)
 Kassai Hét (1920 Kassa)
 Kassai Híradó (1919 Kassa)
 Kassai Hírlap (1904–1922 Kassa)
 Kassai Munkás (1907–1936 Kassa)
 Kassai Napló (1918–1929 Kassa)
 Kassai Újság (1910–1938 Kassa)
 A Kassai Zsidó Tanács Közleményei (1944 Kassa)
 Kisebbségi Közlöny (1927 Budapest)
 Magyar Kisebbség (1923–1942 Lugos)
 Magyar Nap (1935–1938 Moravska Ostrava)
 Magyar Néplap (1927–1936 Pozsony)
 Magyar Szemle (1927–1944 Budapest)
 Magyarság (1920–1944 Budapest)
 Múlt és jövő (1913–1936 Budapest)
 A Nép (1921-ig Keresztény Munkás, 1920–1938 Kassa)
 Napkelet (1923–1940 Budapest)
 Népakarat (1919 Kassa)
 Az Őslakó (1927–1944 Munkács)
 Prágai Magyar Hírlap (1933 – Magyar Újság, 1922–1938 Prága)
 Prager Presse (1921–1938 Prag)
 Prager Tagblatt (1915–1926 Prag)
 Schriften zur Diskussion des Zionismus (1930–1936. évf. Prague)
 Selbstwehr (1918–1938 Prag)
 Slowakei (1963 – München)
 Socialny problémy (1931. évf. Prag)
 Szabadság (1921–1922 Kassa)
 Szép Szó (1936–1937 Budapest)
 Tűz (1921–1923 Pozsony)
 Zsidó Hírlap (1922 –1923 Kassa)
 Zsidó Újság (1925–1938 Budapest)
 Zsidó Újság (1931 Kassa)
 Zsidó Szemle (1911–1938 Budapest)
 Zsidó Szó (1933 Kassa)
 Židovské Zprávy (1933 Prag)

Statisztikai források

Az 1910. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények (MSTK) 64. kötet Budapest, 1913.

- Az 1938-as felvidéki népösszeírás (MSTK) 108. Budapest, 1938.
- Az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi, nemzetiségi, nemre, családi állapotra és vallásra vonatkozó adatai. Budapest, 1942.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként – Országhatáron kívüli terület – KSH-Kézirat. Budapest, 1984.
- BENISCH Artúr 1923: *A csehek 1919. évi népszámlálása az elszakított magyar Felvidéken*. Budapest.
- BEVÖLKERUNGSBEWEGUNG in der Čechoslovakischen Republik 1919–1920. Prag, 1929.
- u.a. 1921–22. Prag, 1929.
- u.a. 1923–24. Prag, 1930.
- u.a. 1925–27. Prag, 1932.
- u.a. 1928–30. Prag, 1936.
- u.a. 1931–33. Prag, 1938.
- u.a. 1934–37. Prag, 1941.
- BOHAČ, Anton
1927: *Studie o populaci v Československe Republice*. Praha.
- Cseh-Szlovákia népessége. In *Magyar Statisztikai Szemle* 1931/4.
- ERGEBNISSE der statistischen Erhebung über die Forstverhältnisse in der Tschechoslowakischen Republik nach dem Stande vom Jahre 1920. Prag, 1925.
- FÖLDES Béla Dr. 1931: A kisebbségek és a nemzetiségi statisztika. In *Magyar Statisztikai Szemle* 3.
- KASSA. In *Magyar Statisztikai Szemle* 1939/11–12.
- MOLNÁR, Andreas 1934: Das Ergebnis der Volkszählung von 1930 in der Slowakei und Karpatruthenien Sonderausdruck aus „Nation und Staat“ VII. Heft 7.
- Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmi. In *Magyar Statisztikai Szemle* 1927/5–6.
- Nemzetiségi nyelvek ismerete a magyaroknál a felekezet alapján 1910-ben. In *Magyar Statisztikai Szemle* 1934/10.
- RADOS K. Béla Dr. 1932: Cseh-Szlovákia pénzintézetei az 1913., 1920. és 1930. években különös tekintettel a magyar kisebbségekre. In *Magyar Statisztikai Szemle* 8.
- SAILE Tivadar Dr. 1927: Magyarország Csehszlovákiához csatolt régi felvidékének népmozgalmi. In *Magyar Statisztikai Szemle* 2.
- SCHULEN in der Tschechoslowakischen Republik im Schuljahr 1920–1921. Prag, 1922.
- u.a. 1921–22. Prag, 1923.
- u.a. 1922–23. Prag, 1925.
- u.a. 1924–25. Prag, 1926.
- u.a. 1925–26. Prag, 1927.

u.a. 1926–27. Prag, 1928.

u.a. 1927–28. Prag, 1929.

STATISTISCHES Handbuch 1–5. Prag, 1934–1938.

STATISTISCHES Jahrbuch 1–4. Prag, 1920–1932.

THIRRING Lajos: *Az 1941. évi népszámlálás előzetes eredményei.*
Budapest, 1941.

VOLKSZÄHLUNG in der Cechoslowakischen Republik von 15. Februar 1921. Prag, 1924–25.

u.a. 1. Dezember 1930. Prag, 1934.

Die WAHLEN für die Nationalversammlung im April 1920 und allgemeine Wahlen für die Gemeindevertretungen in Böhmen, Mähren und Schlesien im Juni 1919. Prag, 1922.

Die WAHLEN in das Abgeordnetenhaus im November 1925. Prag, 1926.

Die WAHLEN in die Landesvertretungen im Jahre 1928. Prag, 1929.

Die WAHLEN in das Abgeordnetenhaus im Oktober 1929. Prag, 1930.

Die WAHLEN in das Abgeordnetenhaus im Mai 1935. PRAG, 1936.

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
P. O. Box 52
931 01 Šamorín
www.foruminst.sk

Kovács Éva
AZ ASSZIMILÁCIÓ ELLENTMONDÁSAI
A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)
NOSTRA TEMPORA, 9.

Első kiadás
Felelős kiadó: Tóth Károly
Sorozatszerkesztő: Tóth Károly
Borítóterv: Matús Gábor
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár
Nyomta: Expresprint s.r.o., Partizánske
Kiadta: Lilium Aurum,
Dunaszerdahely, 2004

Éva Kovács
AMBIVALENCIE ASIMILÁCIE
Košická židovská komunita v medzivojnovom období (1918-1938)
NOSTRA TEMPORA, 9.

Prvé vydanie
Zodpovedný: Károly Tóth
Redaktor edície: Károly Tóth
Obal: Gábor Matús
Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky
Tlač: Expresprint s.r.o., Partizánske
Vydalo: Lilium Aurum,
Dunajská Streda, 2004

ISBN 80-8062-222-1